ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

АРХЕОЛОГІЯ

Для дітей середнього шкільного віку

ЩО ТАКЕ АРХЕОЛОГІЯ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ

ТАЄМНИЦІ МИНУЛОГО

РОЗШИФРОВКА КЛИНОПИСУ

СЕНСАЦІЙНІ ВІДКРИТТЯ

СКАРБИ УКРАЇНИ

ВИДАТНІ АРХЕОЛОГИ

Харків
«ФОЛІО»
2005

Вступ

Уявіть собі, що ми нічого не знаємо про попередні покоління... Такого бути не може, адже про те, як жили люди в давні часи, ми знаємо з величезної кількості документів, листів, написів на пам'ятках, з літописів, хронік та ін. Чи можна довіряти інформації, що в них міститься? За довгі часи існування історичної науки її дослідники навчилися дізнаватися про документ майже все — хто, де, коли й навіщо його написав. Річ у тім, що кожна писемна пам'ятка відбиває характер, освіту, настрій свого автора та обставини його життя.

Зовсім інша річ — пам'ятки речові, що їх вивчає наука археологія. Ці пам'ятки не тільки відображають минуле життя, вони є частиною того життя, тобто про давні часи ці речі свідчать об'єктивно і неупереджено.

Коли археологія ще не була наукою, історія людства вже охоплювала приблизно три тисячі років. Окрім того, майже половина цього часового відтинку була представлена пам'ятками з території, обмеженої Альпами та Сахарою. Історична наука тих часів спиралася лише на письмові тексти, і для більшості людей вона була переліком королів та битв, політичних переворотів та богословських суперечок.

Археологія створила справжній переворот в історичній науці. Подібна до потужного телескопу, який розширив поле зору астрономів, археологія в сотні разів збільшила перспективу історії в минуле. Завдяки археології людство відкрило для себе цивілізації, про існування яких ще сто п'ятдесят років тому воно навіть не підозрювало.

Однак декому здається, що археологія — це лише розшуки давніх пам'яток у степах та пустелях, розкопки давніх поселень та знахідки неймовірних скарбів. Так, справді — археологія завжди пов'язана з активними пошуками, іноді навіть важкими й небез-

печними. Але це ще й робота за письмовим столом — у кабінеті, в архіві, в бібліотеці, бо вчені не тільки розгадують загадки історії, але й шукають шляхи донесення знань про неї до людей.

Втім, навіщо, скажете ви, у XXI столітті, з його комп'ютерами, Інтернетом, мобільним зв'язком, космічними кораблями та клонуванням, якісь палеолітичні знаряддя, давні єгиптяни та ще давніші шумери?

Вивчення історії й, зокрема, археології, як не дивно, дає можливість сучасному людству усвідомлювати себе нащадком всіх великих досягнень людського духу, всього, що було створено людськими руками в минулому; допомагає пробуджувати найкращі почуття, віру в силу розуму, а це так важливо в наші часи високих технологій, які можуть підвести людство до кінця його існування. Від бездумної гонитви за більш досконалою якістю свого життя людство врятує хіба що розуміння того, що ми не є першими мешканцями на цій землі і не повинні стати останніми.

Ця книжка має на меті дати загальне уявлення про археологію як про історичну науку. У межах такого видання немає можливості перелічити всі відкриття і всіх видатних учених, що працювали чи працюють у галузі археології. Для більш докладного знайомства з цією наукою читач може звернутися до книжок, що вказані в переліку використаної літератури.

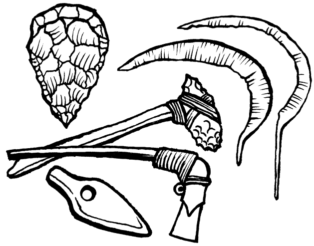
Книжка складається з трьох частин. Перша частина присвячена основним поняттям археологічної науки. У другій розповідається про основні етапи становлення археологічної науки й найбільш відомі відкриття XIX—XX століть. У третій частині йдеться про деякі археологічні пам'ятки нашої країни.

Україна винятково багата на старожитності різних епох і народів. Стародавні суспільства, які розвивалися на території України, зробили значний внесок у світову цивілізацію. Охопити весь загал археологічних пам'яток України в межах подібного видання неможливо. Тому ми звернулися до найбільш відомих археологічних культур — трипільської, скіфської, античних держав Північного Причорномор'я та Київської Русі. До традиційних пам'яток додано також розповідь про пам'ятки часів Запорізького козацтва.

I

ЩО ТАКЕ АРХЕОЛОГІЯ І ЯК ВОНА ДІЗНАЄТЬСЯ ПРО МИНУЛЕ

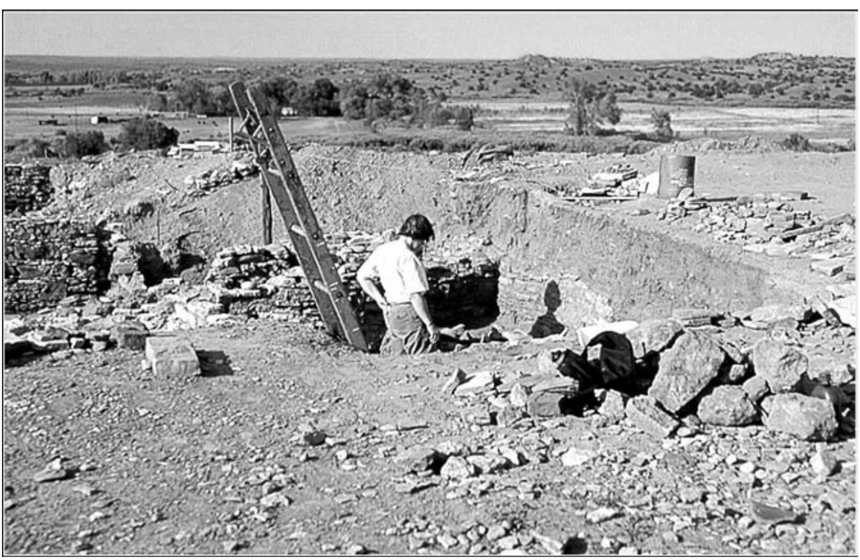
ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА АРХЕОЛОГІЯ

Археологія — це наука, яка вивчає первісні, античні та середньовічні речові історичні джерела і відновлює за ними історичне минуле людського суспільства.

«Ніщо в історії не зникає безслідно. Історичне явище може не залишити сліду ні в архівах, ні в літописах, але слід завжди залишається в землі, і справа археолога — його знайти».

А. В. Арциховський

Археологія — самостійна галузь історичних наук. Історія та археологія нероздільні і становлять укупі єдину історичну науку, яка використовує різні види джерел — письмові та речові. Ці джерела

На археологічних розкопках

«Розкопка — не спорт і не втіха, це серйозна робота, часто важка й завжди відповідальна. Не досить знайти речі, треба вгадати думки людини, яка зробила пам'ятку, засоби її створення, процес роботи, призначення окремих частин або речей пам'ятки; все це так само непросто, як розгадати найскладнішу історичну загадку. Кожен новий курган, могильник дають новий матеріал для відповіді на старі запитання, але ж вони ставлять і нові, які народжуються як під час розкопок, так і пізніше, під час осмислення їхніх результатів».

О. А. Спіцин

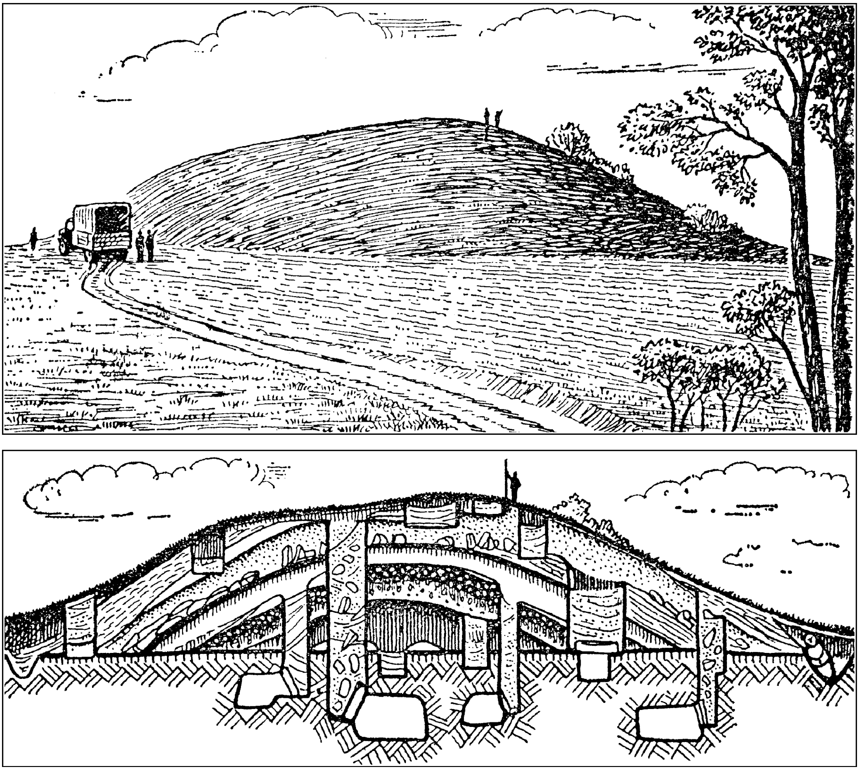
принципово відрізняються одне від одного, відрізняються і методи їхнього вивчання.

Історична наука доходить тих чи тих висновків, опрацювавши певні історичні джерела. Так називають всі рештки минулого, які пов'язані з діяльністю людини і відображають історію людського суспільства. Продукти і сліди людської діяльності дійшли до нас у вигляді джерел речових (рештки знарядь праці, зброї, предметів побуту, архітектурних споруд), лінгвістичних (мова), етнографічних (звичаї, обряди), усних (фольклор). З появою та розвитком писемності виникли письмові джерела, а в новітні часи, завдяки розвитку техніки, — звукові записи, фото-, кіно- та відеодокументи.

Археологія зазвичай вивчає саме речові джерела. Але існує велика кількість речових джерел, які мають написи: надгробки, вази, ікони, монети, печатки, герби тощо. Такі джерела стають об'єктами вивчення спеціальних історичних дисциплін: епіграфіки, нумізматики, сфрагістики, хронології, геральдики, метрології. Епіграфіка вивчає написи на каменях, металові, глині, дереві; нумізматика вивчає монети; сфрагістика — печатки; хронологія — системи обчислювання часу; геральдика — герби; метрологія вивчає різні міри ваги, довжини, місткості та площі.

Археологічні пам'ятки та їхні види

В історичній та археологічній літературі використовується термін «пам'ятки». В історичній науці «пам'ятка» та «джерело» — синоніми. Будь-який слід, що залишила людина, — піраміда Хеопса чи пляма від кострища, — є історичною пам'яткою, тому що вона зберігає пам'ять історичного минулого.

Сучасний зовнішній вигляд та креслення кургану

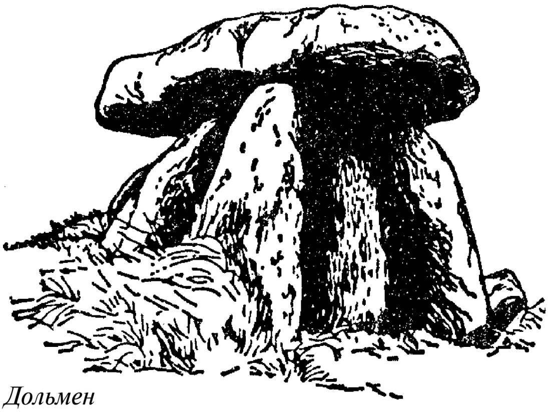
Речові джерела (археологічні пам'ятки) є численними й різноманітними, і найважливіші з них — залишки давніх поселень та поховань. Серед давніх поселень вирізняють:

— стоянки — залишки відкритих, неукріплених поселень;

— городища — залишки поселень, які мали укріплення (земляні, глинобитні, цегляні, кам'яні);

— селища — залишки неукріплених поселень, які оточували городища.

Давні поховання поділяються на дві основні групи. Першу утворюють поховання в ямах без будь-яких насипів над ними, скупчення таких поховань-могил утворюють могильник. До другої групи входять поховання в ямах чи без них, над якими насипані пагорби-кургани. Більшість курганів мають правильну округлу форму, їх діаметр — 4—5 м і заввишки вони 20—150 м. Іноді навкруги кургану знаходять сліди

Дольмен

канави, з якої брали землю, або коло з дрібного каміння. Так звані «великі кургани» сягають кількох десятків метрів у діаметрі і 15 м висоти. Вони містять групові поховання, поховання царів, племінних вождів.

До археологічних пам'яток належать також мегалітичні поховання, тобто поховання в гробницях, побудованих з великих каменів (*мегаліт* — великий камінь). Серед них вирізняють дольмени, менгіри, кромлехи.

Дольмени (від *бретонського* dol — стіл та men — камінь) складаються з кількох вертикально встановлених каменів, покритих величезною кам'яною плитою, яка утворює пласку кришку. Велика кількість дольменів зустрічається в Бретані (Франція).

Менгіри (від *бретонського* men — камінь та hir — довгий) — це камені, що стоять окремо один від одного, себто довгі і вузькі стовпи. Найбільший менгір (довжина 21 м, вага близько 300 т) знаходиться у Бретані. Трапляються й великі групи менгірів (понад дві тисячі в кожному), які створюють довгі кам'яні алеї.

Іноді камені розташовані у вигляді кола. Така споруда називається кромлех (від *бретонського* crom — круглий та lech — місце).

Серед археологічних пам'яток є також різьблення із зображенням людей та тварин, наскельні малюнки, святилища, копальні, системи зрошення, давні ниви, водогони, укріплення, знайдені кимось скарби.

Культурний шар та археологічна культура

Більшість археологічних пам'яток люди добули із землі, вірніше, з її культурного шару. Так в археології називається

шар землі на місцях поселень, який складається з будівничого та господарського сміття, органічних речовин, вугілля та золи з печей, кострищ та пожеж, змішаних з піском і глиною, що їх нанесли вітер та вода. Називається він культурним тому, що зберігає в собі рештки діяльності людини, тобто рештки її культури. Культурний шар створюється й росте повільно, але неухильно — з року в рік, із сторіччя в сторіччя. Його товщина залежить не тільки від часу, але й від інтенсивності людської діяльності. На товщину культурного шару мають вплив і матеріали, з яких побудовані споруди: дерево згнивало і додавало до культурного шару кілька

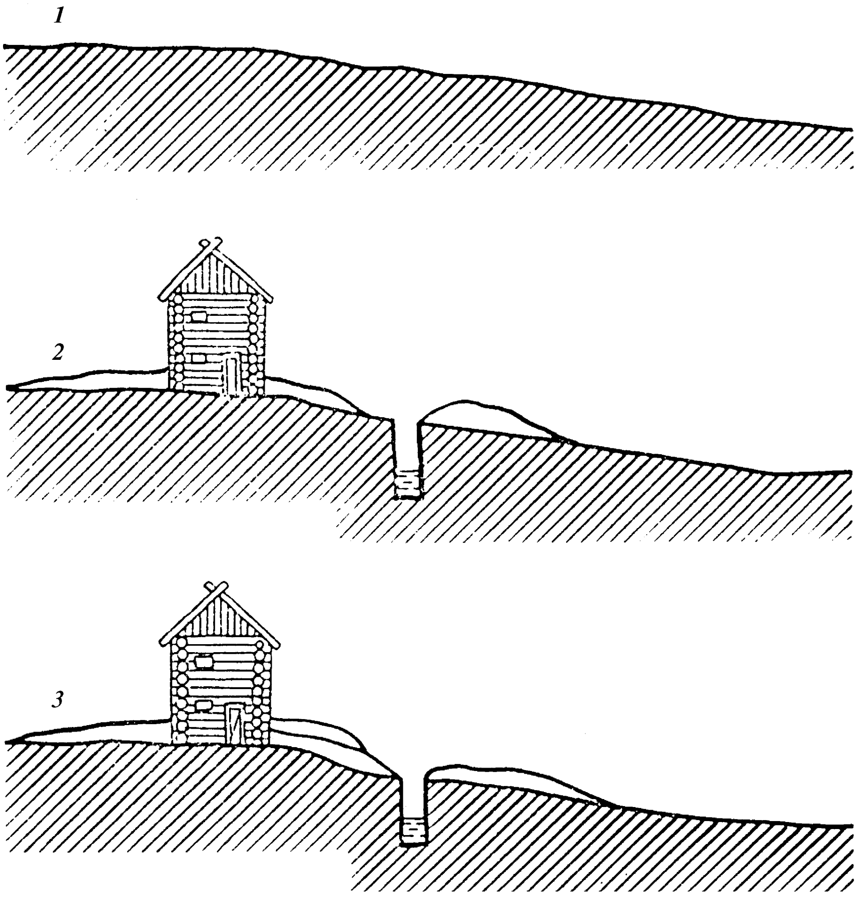

Схема утворення культурного шару: поверхня землі до виникнення культурного шару (1); відкладення під час існування будівлі (2, 3)

міліметрів, кам'яні та цегляні споруди руйнувалися і створювали більш міцні пласти. Особливо товстий культурний шар буває в містах, на городищах, на тепе (горби, на яких довго селилися люди). Найтовстіший культурний шар у світі — в давніх містах Месопотамії (20 м) і на деяких городищах Середньої Азії (34 м).

Культурний шар відрізняється від природних ґрунтів, він зазвичай темніший, бо утримує частинки вугілля та перегною, рослинність на ньому більш густа і яскрава.

Археологічні пам'ятки з культурним шаром бувають одно- або багатошарові. Багатошарові культурні шари виникають тоді, коли одне і те саме місце заселялося людьми кілька разів. Одне й те ж поселення могло переходити з однієї археологічної епохи до іншої. Такі переходи могли відбуватися спокійно, без потрясінь, але іноді супроводжувалися катаклізмами: нападом ворогів та знищенням населення, природними катастрофами. В такому випадку між культурними шарами знаходиться природний шар, який не утримує культурних решток. Шари землі, які лежать нижче культурного шару і не утримують решток життя людини, в археології називають «материком»

Археологічна періодизація

Як і кожна самостійна історична наука, археологія має власну періодизацію. Вона враховує зміни в характері та обробці основних матеріалів, з яких виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, зброю. Відповідно до цього в археології виокремлюють три основні періоди — кам'яний, бронзовий, залізний віки, іноді до них додають і четвертий — мідний, а кожен із віків, у свою чергу, поділяють на окремі етапи: кам'яний вік, наприклад, поділяється на палеоліт — давньокам'яний вік (а він, у свою чергу, на ранній, середній та пізній), мезоліт (перехідний від палеоліту до неоліту), та неоліт (новокам'яний вік). Палеоліт почався близько двох мільйонів років тому. Для нього характерним є те, що більшість знарядь праці виготовлялися з каменю. Ознакою мезоліту вважається використання мікролітів, тобто дрібних знарядь, виготовлених з кам'яних пластин розміром не більше 2,5 см.

Основною ознакою неоліту на певній території є наявність «неолітичної революції», тобто переходу до господарювання, осідлого способу життя і пов'язаних із цим зростання населення та спеціалізації ремесла. Слід зауважити, що така періодизація доволі умовна, вона визначає лише стадії розвитку людського суспільства, але не датує археологічні матеріали. В різних регіонах різні стадії починаються в різний час, наприклад, початок кам'яного віку на території України відносять до так званої Ашельскої епохи (1,5—1 млн років тому).

Археологічні матеріали відрізняються за епохами, а в середині кожної епохи — хронологічно, тобто за часом, і територіально, тобто за місцем знахідки. Археологи зазвичай вивчають велику кількість знахідок, які об'єднані в певні

Предмети катакомбної культури

групи — комплекси. На підставі цих комплексів археологи вирізняють так звані археологічні культури. Цей термін визначає насамперед спільність археологічних пам'яток та предметів, які належать до одного часу й зосереджені на певній території. Археологічні культури мають умовні назви, надані їм переважно за назвами місць перших знахідок, або найбільш видатних пам'яток (наприклад, трипільська культура, майкопська культура), або за найбільш характерними археологічними ознаками (наприклад, катакомбна культура, могили якої зроблені у вигляді катакомб). Іноді археологічна культура відповідає певному народові, але часто-густо збіг матеріальної культури не відображує спільності етнічної.

Робота археолога складається з трьох великих етапів, які умовно можна назвати польовим, камерально-лабораторним та кабінетним.

Польові дослідження

Перш ніж почати дослідження археологічної пам'ятки, її треба знайти. Пам'ятки знаходять випадково або ж шукають наперед обдумано. Щоправда, є пам'ятки, про існування яких було відомо завжди. Це зазвичай величезні архітектурні споруди, як, наприклад, єгипетські піраміди чи Парфенон. Інші ж пам'ятки, іноді цілі міста, поховані під землею, в торфяних болотах і навіть під водою.

Отже, перший етап польових досліджень — це *розвідка*. Деякі види пам'яток, такі як кургани, городища, петрогліфи, мегаліти, тепе, знайти неважко, бо вони лежать на поверхні. Проте, щоб їх виявити, треба мати досвідчене око. Кургани, городища та тепе можна прийняти за природні пагорби, і, навпаки, аматори часто сприймають за кургани природні пагорби.

Поховані в землі пам'ятки знаходять зазвичай під час проведення якихось земляних робіт: при прокладанні шляхів, копанні котлованів, при оранці. Слід пам'ятати, що під час проведення великих земляних робіт мають бути присутні археологи! Іноді пам'ятки відкриваються людині і без її участі, — внаслідок вивітрювання чи розмиву ґрунту, під час утворення ярів, у берегових осипах.

Наперед обдумано археологічні пам'ятки розшукують на підставі письмових джерел, усних переказів та легенд і на підставі припущень археологів.

Різні письмові джерела, від літописів до мемуарів, свідчать про місцезнаходження археологічних пам'яток, іноді точно, іноді приблизно. В літописах зазвичай писали про будівництво міст та храмів, зведення укріплень, палаців, мостів. Часто у письмових джерелах згадується про облоги, штурми та руйнування міст під час війн, про загибель міст від стихійних лих. У деяких давніх творах йшлося про географічне розташування міст, племен, народів та держав, наприклад у творах Страбона, Павсанія, Птолемея та ін.

Багато археологічних пам'яток виявлено на підставі усних легенд та переказів. Часто місцевим мешканцям відомо про кургани, великі камені, гроти, наскельні малюнки, що знаходяться поблизу і пов'язані з якоюсь легендою. Найчастіше це легенди про скарби, що їх сховали дванадцять розбійників або три брати, про підземні ходи, залізні скрині та дубові домовини. За вказівками місцевих мешканців археологи знаходять городища, кургани, іноді навіть підземні ходи, але ще ніколи ніхто не знайшов діжок із золотом та сріблом.

Способи визначення пам'яток на місцевості численні й різноманітні. Випадково знайдений на поверхні черепок глиняного посуду, більш темна та густа рослинність, пагорб чи заглиблення на поверхні землі та багато чого іншого привертає увагу археолога. Він має придивлятися до різноманітних слідів на поверхні землі дуже пильно. Наведемо цікавий випадок із життя видатного археолога Леонарда Вуллі.

«У Ваді Хальфа в Північному Судані я вів з Мак Івером розкопки храму і частини єгипетського міста. Протягом двох місяців ми не могли знайти в пустелі слідів могильника, що мав знаходитися поблизу. Одного вечора ми зійшли на невисокий пагорб, щоб подивитися на захід сонця над Нілом. Ми ремствували на невезіння, аж раптом Мак Івер вказав на долину: вона вся була помережана темними колами, яких ми не бачили раніше, хоча товклися там цілими днями. Коли я спустився вниз і підійшов ближче — кола зникли, але за допомогою Мак Івера, який залишався на пагорбі, я зробив

у центрі кожного кільця невеличкі насипи зі щебеню. Наступного дня наші робітники-араби відкрили під кожним насипом квадратні, вирізані в камені ходи до могил. Давні землекопи висипали розбите каміння навколо готової могили, коли засипали її, частина каміння залишилася на поверхні; через чотири тисячі років вже неможливо було помітити різницю між камінням та щебенем, так подібні одне до одного вони стали. Але сонячні промені, що падали протягом п'яти хвилин під певним кутом, зробили видимим ледь темніший відтінок каменів, видобутих на невеликій глибині. Це явище можна було спостерігати лише з пагорба і, ймовірно, лише з одного місця».

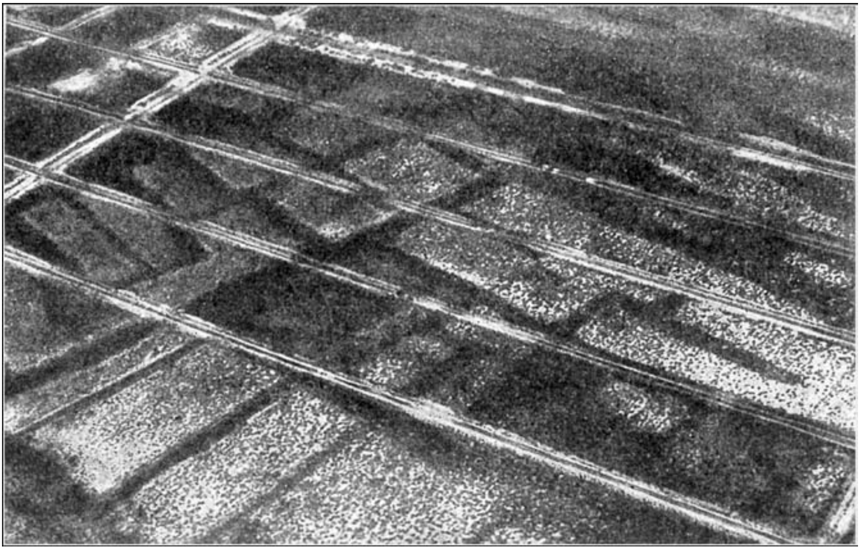
Багато археологічних пам'яток, непомітних із землі, можна виявити на якійсь відстані від неї, наприклад з повітря. Цей спосіб має назву — аеророзвідка. Використовуючи аерофотографію (тобто фотографування з великої висоти) та оцінюючи різні показники (рельєф, склад ґрунту, властивості рослинності), археолог може зробити висновки про наявність великих об'єктів. За допомогою аерофоторозвідки були виявлені давні кельтські та саксонські поля в Англії, давні шляхи та римські табори в Сирійській пустелі, давні замки та фортеці в Середній Азії, трипільські поселення під Уманню. Цікавою була історія відкриття етруського міста Спіни. Про це місто згадували античні письменники, і, зокрема, Пліній; за їхніми творами, Спіна була найважливішим етруським портом, але знайти його не могли і тому вважали, що це місто — витвір уяви давніх географів.

У 1922 році в дельті річки По, в болотах Камаккйо, проводилися меліоративні роботи. На осушеному болоті виявився великий етруський некрополь (кладовище). Розкопали 1200 могил, але самого міста не знайшли. В 1953 році проводилися нові меліоративні роботи на захід від Камаккйо, в іншій частині заболоченої території. Знову було знайдено могили, а самого міста не виявили. Директор етруського музею у Феррарі Неро Альфієрі звернув увагу на незвичні риски та плями на аерофотографіях, зроблених інженерами-меліораторами. Він вирішив провести ретельну зйомку всієї місцевості, і в 1956 році, через 35 років після перших розкопок, Спіна

була виявлена. Болота за сотні років вкрили Спіну, яку мешканці залишили під натиском галлів. Але на зеленій ковдрі болотної рослинності за допомогою аерофотозйомки вчені помітили давні вулиці міста, канали, портові споруди. Світлі прямокутники на знімках — це квартали античних будівель, темні лінії — античні вулиці або канали. Головний канал цієї античної Венеції був 20 м завширшки, від нього відходила велика кількість вужчих каналів. Розкопки виявили рештки будівель на палях. За знайденою керамікою їх датували IV століттям до н. е. Спіну важко було знайти, але ще важче було розкопувати: будівлі були під землею на глибині двох метрів, а вже на глибині 0,6 м з'явилися ґрунтові води, які дуже заважали роботі.

Аерофотозйомка дає змогу виявляти пам'ятки, що опинилися під водою. На черзі — використання для археологічної розвідки космічних супутників Землі.

Під час археологічної розвідки використовуються і геофізичні методи: електророзвідка, магніторозвідка та сейсморозвідка. Метод електророзвідки базується на різниці опорів струменя, що проходить у ґрунті й у культурному шарі. За допомогою електророзвідки знаходять стіни, рови, могильники.

Аерофотозйомка міста Спіни

Під час магніторозвідки проводяться розшуки таких предметів, які мають підвищені магнітні властивості, ці речі відіграють роль магнітів — їх і фіксують прилади. Так знаходять гончарні печі, стіни, шляхи, ями та канави, сліди пожеж, залізні речі.

Сейсморозвідка використовує властивості археологічних об'єктів та середовища, в якому вони перебувають, по-різному відбивати звукові коливання. Таким чином відкриваються могильники, тріщини, стіни й т. ін. У підводній археології використовується різновид сейсморозвідки — метод звукової локації.

Первісне дослідження археологічної пам'ятки включає її *обміри*, *збір підйомного матеріалу* і *закладання шурфів*. На кресленнях та в щоденниках фіксується розташування пам'ятки щодо сторін світу, її форма, розміри площі та периметра, всі пагорби й заглиблення тощо. Одночасно збирається підйомний матеріал — це давні речі або їхні фрагменти (шматочки глиняного посуду, уламки цегли, іноді знаряддя праці, прикраси). Вони потрапляють на поверхню через розмиви, вітрювання або переорювання ґрунту. Місця таких знахідок також фіксуються.

Для того щоб отримати загальне уявлення про пам'ятку, закладають один або кілька шурфів*.

Шурфовка допомагає визначити товщину і вміст культурного шару. Кількість шурфів має бути мінімальною, бо вони руйнують культурний шар і дають часткове обмежене уявлення про об'єкт. Категорично не можна проводити дослідження пам'ятки тільки за допомогою шурфів.

Наступний етап дослідження — *розкопки*. Деякі види пам'яток не потребують розкопок —це, наприклад, скельні написи та малюнки. Розкопуються передусім поселення, кургани, ґрунтові могильники, окремі споруди, заховані в землі. Для того щоб ретельно дослідити пам'ятку, треба відкрити всю її площину. У XIX та на початку XX століття для цього застосовували траншейний спосіб: через площину пам'ятки прокладали траншеї в різних напрямках, але таким чином

---

* *Шурф* — вертикальний квадратний колодязь площею 4—6 м^2.

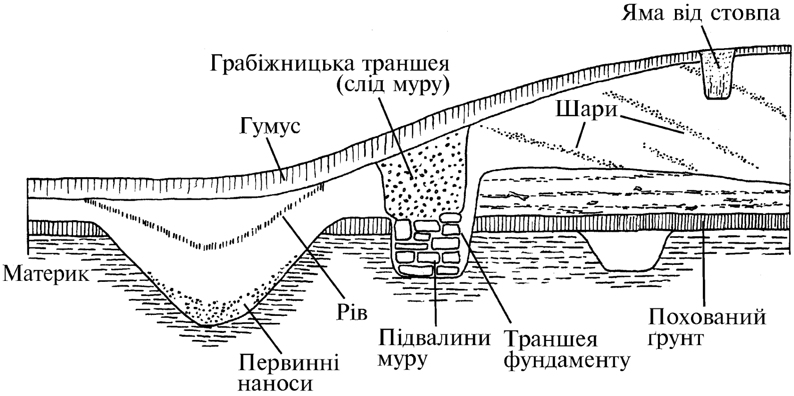
археологи отримували лише розріз пам'ятки. Якщо під час роботи знаходився об'єкт, який ішов убік від траншеї, треба було робити бокові відгалуження. Тому нині траншейний спосіб розглядається як можливий лише на початковому етапі — для того, щоб простежити товщину культурного шару, площину його поширення. Але відкрити всю площину великої пам'ятки за один сезон, звичайно, неможливо. На пам'ятках, які розташовані на великій площині, закладають спочатку один або кілька розкопів, які з часом розширюються, доки не буде розкопана вся пам'ятка. Деякі пам'ятки розкопуються роками й десятиліттями.

Розкопки культурного шару ведуться тільки вручну, лопатами або ножами. Але в деяких випадках використовується і техніка — бульдозери, скрепери, транспортери, електролебідки. За допомогою техніки видаляється сміття чи ґрунт, що не містить решток пам'яток, знімаються курганні насипи. Під час роботи техніки на розкопці археологи мають ретельно стежити за машинами, щоб своєчасно помітити зміни ґрунту і спинити техніку.

Способи відкриття культурного шару різняться залежно від того, який об'єкт досліджується. Поховання та поселення розкопуються з використанням різних прийомів, як і різні види поховань. Універсальних прийомів розкопок немає. Але слід пам'ятати, що археолог повинен знати не тільки тип пам'ятки, але й культуру в цілому. Археолог не може сподіватися, що хтось доробить за нього те, що він зробити не встиг або не зумів. Спостереження за пам'яткою і висновки щодо її особливостей мають бути зроблені в полі.

Унікальність кожного об'єкта розкопок і способів його дослідження не заперечує використання одного з основних методів археології.

Стратиграфічний метод запозичений із геології. Суть його полягає у визначенні хронології (тобто віку) пам'ятки за послідовністю культурних шарів чи поховань щодо геологічних відкладень та один до одного. Закон утворення шарів твердить, що відкладення, яке залягає нижче, давніше, ніж відкладення, яке лежить вище (в археології цей закон діє, якщо шари не були пошкоджені — перекопані, переорані і т. ін.). Крім

Стратиграфічний розріз

того, закон торкається лише порядку утворення шарів, але не їхнього вмісту, речі можуть походити з більш давніх епох і потрапити випадково з іншого шару, але не можуть походити з пізнішого шару. Для того щоб відстежити культурний шар, розкопки проводять горизонтальними верствами. Всі нерівності та вигини шарів вимірюються точними геодезичними приладами й фіксуються на горизонтальному плані розкопу. Крім того, обов'язково складається стратиграфічне вертикальне креслення стін і креслення розрізів культурного шару.

Документація розкопок

Під час розкопок обов'язково ведеться щоденник, до якого археолог записує все, що він бачить і що неможливо нанести на план.

Особливо ретельно досліджується й описується структура культурного шару: його колір, вміст у ньому золи, вугілля, перегною, глини і т. ін. З культурного шару беруть проби для хімічного аналізу, який дає змогу з'ясувати, з яких органічних речовин створився перегній, які породи дерев залишили золу й вугілля.

Коли в культурному шарі виявляють окремі речі, споруди, поховання або їхні сліди, то замість лопат використовують ножі, пінцети та щітки. Кожна знайдена річ зачищається щіткою, замальовується і фотографується в тому положенні, в якому була знайдена в землі (в археології існує спеціальний термін — in situ), точка її знаходження позначається на плані.

Речі з органічних речовин (дерево, шкіра, тканина і т. ін.) зберігають у землі свій об'єм і форму, але легко деформуються й руйнуються на повітрі. Для збереження таких знахідок треба негайно їх законсервувати або принаймні сховати від сонця. Іноді предмети руйнуються, але залишають сліди у вигляді пустот чи відбитків (найкраще вони зберігаються в глині). Пустоти заливають гіпсом, і отримують зліпок зниклої речі. Ями, колодязі зберігають сліди дерев'яних кріплень, що відбилися на стінах, по яких реконструюють всю споруду.

Велике значення для дослідження пам'ятки мають визначення та фіксація місця кожної окремої речі і їхнього взаєморозташування. Це особливо важливо при дослідженні поселень, що загинули раптово, під час якогось лиха. В таких випадках більшість речей залишається на своїх звичних місцях — горщики з їжею залишаються в пічках, у коморах зберігаються посудини з зерном чи олією, а це дає змогу зробити висновки про життя і звички давніх мешканців.

Ще краще речі і їхнє взаєморозташування зберігаються в похованнях. Ретельна фіксація інвентаря в могилах дає можливість відновити речі, що зникли. Наприклад, на небіжчикові зотлів одяг, але залишилися ґудзики, що лежать у тому порядку, в якому вони були на одязі. Якщо вони лежать у ряд і доходять до колінних суглобів скелета, то можна стверджувати, що одяг був однобортний і сягав колін. Якщо ґудзики зібрати, не фіксуючи їхнього розташування, то ми дістанемо уявлення лише про ґудзики, але не про одяг.

Слід розуміти, що пошкодження або руйнування археологічної пам'ятки рівноцінне знищенню важливого історичного документа, якого ще не прочитали. Він не розкрив своїх таємниць, отже, ми ніколи не дізнаємося про щось із минулого. Розкопки мають проводити лише досвідчені археологи, а самі пам'ятки потребують ретельного обліку й охорони. Найважливіші пам'ятки оголошують заповідниками, і в них організовують музеї.

Розкопки проводяться лише за спеціальним дозволом, що має назву «Відкритий лист», — він видається Польовим комітетом Інституту археології НАН України.

Відкриті листи бувають чотирьох категорій:

— форма № 3 надає право на археологічні розвідки та зовнішній огляд пам'ятки без будь-яких земляних робіт;

— форма № 2 дозволяє розвідки та розкопки невеликих за площиною пам'яток (до 20 м^2);

— форма № 1 дозволяє досліднику будь-які археологічні роботи;

— форма № 4 видається в аварійних випадках для дослідження пам'яток, яким загрожує знищення внаслідок дії стихійних сил чи під час земляних робіт.

Важливою частиною роботи археолога є документальне оформлення дослідження. Під час розкопок пам'ятка фактично знищується. Тим більш ретельним має бути написання звіту про розкопки. Звіт повинен містити такі дані:

— відомості про організацію робіт, джерела матеріального забезпечення, учасників розкопок та їхні функції, завдання дослідження;

— відомості про процес та результати дослідження пам'ятки, ілюстровані кресленнями, фотографіями та малюнками;

— відомості про методику розкопок;

— загальні наукові висновки, яких дійшов дослідник.

Крім того, до звіту додається відкритий лист, опис усіх письмових, графічних, фотографічних та інших матеріалів і довідка від установи, що прийняла колекцію на зберігання.

Лабораторні дослідження

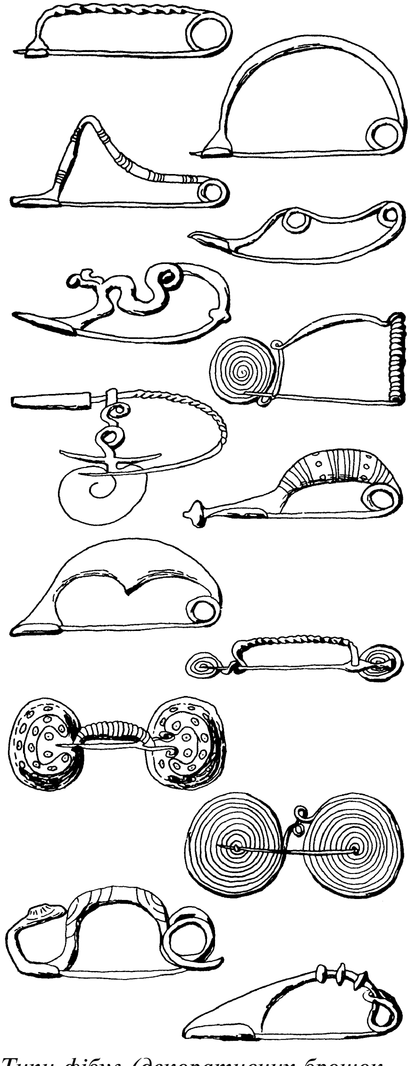
По закінченні польових робіт усі матеріали надходять до лабораторії для подальшої обробки та вивчення. Ця робота не менш копітка й відповідальна, ніж розкопки. Вивчається форма кожної речі, визначається її призначення, матеріал, з якого вона була зроблена, техніка її виробництва, місце й час її виготовлення.

Матеріал передусім піддається камеральній обробці, тобто консервації, реставрації та інвентаризації.

Консервація — це така обробка речей, яка захищає їх від деформації та знищення. Так, наприклад, берестяні грамоти (документи, що написані на верхньому тонкому шарі березової кори) розмочують у гарячій воді з содою, обережно розгортають і затискують між герметично закритим склом.

Під час розкопок гробниці Тутанхамона було знайдено черевики фараона, вишиті бісером. Збереглися малюнок та форма вишивки, але основа й нитки згнили, і черевики могли розсипатися від легкого дотику. Тоді черевики, не доторкуючись

до них, обприскали розплавленим парафіном, після того як парафін захолонув, залили гіпсом і, нарешті, винесли з гробниці. У лабораторії черевики розкрили, а потім весь малюнок, намистину за намистиною, відновили новими нитками на новій основі, тобто зробили *реставрацію* — відновлення первісного вигляду ушкодженої речі. Засоби реставрації різноманітні. Можна сказати, що реставрація об'єднує науку і мистецтво. Масовим археологічним матеріалом є, насамперед, кераміка. Але цілі посудини знаходять рідко, здебільшого археолог має справу з уламками. Щоб дістати чітке уявлення про форму давньої посудини та її місткість, уламки збирають і склеюють. Іноді порожнини заливають гіпсом, але ніколи не підмальовують і не наносять орнаменту. Найчастіше речі реставрують для того, щоб виставити в музеї.

Типи фібул (декоративних брошок у вигляді булавки)

Одним з найважливіших завдань лабораторних досліджень є *хронологізація* пам'ятки, тобто встановлення її віку. В археології використовують дві системи датування: абсолютну хронологізацію і відносну хронологізацію. За допомогою абсолютної хронологізації встановлюється час існування пам'ятки за сучасним календарем, тобто вказується число, місяць, рік, століття, тисячоліття. Відносна хронологізація визначає послідовність подій, тобто вказує, яка подія сталася раніше, а яка пізніше.

Для датування пам'яток використовують різні методи.

Типологічний метод. Він заснований на виділенні серед знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Речі одного типу та їхнє призначення порівнюються одна з одною, зі стратиграфією поселення або з речами із поховання. Таким чином, археолог відповідає на запитання, до якої археологічної культури належать знайдені речі, і датує знахідки.

Статистичний метод. Цей метод використовують для обробки масового матеріалу.

Радіовуглецевий метод застосовують для визначення віку пам'яток, що мають органічні рештки — дерево, вугілля, торф, тканини тощо. Заснований він на принципі підрахунку кількості радіоактивного вуглецю С — 14 у досліджуваному матеріалі. Що менше радіоактивних розпадів у пробі, то старіша пам'ятка. За допомогою радіоактивного методу датують пам'ятки віком до 50—60 тис. років з точністю до 50—200 років.

Метод дендрохронології. Він полягає в підрахунку річних кілець на деревах, що дає можливість датувати пам'ятки з точністю до одного року. За допомогою цього методу визначають вік більш пізніх археологічних пам'яток, хоча його застосовують і для датування об'єктів давніх епох — до 5—8 тис. років до н. е. Іноді застосовують так звані калібровані дати, які визначають за допомогою поєднання радіовуглецевих та дендрохронологічних дат.

Метод пилкового аналізу. Капсула з пилком рослин довго зберігається в ґрунті. Ці капсули в різних рослин неоднакові за формою та розмірами. Визначаючи склад пилку в зразках, палеоботаніки роблять висновки про ландшафт і клімат стародавніх епох. Визначивши склад пилку в культурному шарі поселення і порівнявши його з даними вже датованих періодів, можна визначити і вік пам'ятки.

Метод перехресного датування. За його допомогою встановлюється одночасність існування двох культур через їхні зв'язки. Якщо в культурі А знайдена річ, створена в культурі В, то культура А повинна бути одночасною або пізнішою за культуру В.

Існують також і інші методи датування археологічних об'єктів, наприклад люмінесцентний, калій-аргоновий тощо.

II

СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ВИДАТНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

НА ПОЧАТКУ КЛАСИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Походження терміна «археологія»

Витоки археології ховаються в глибокій давнині. Письмові джерела свідчать, що ще в VI ст. до н. е. вавилонський цар Набонід (555—538 pp. до н. е.) проводив розкопки фундаментів палаців та храмів. У Британському музеї зберігається призма з написом, яку Набонід знайшов у фундаменті храму в Сіппарі. Для чого Набонід проводив ці розкопки, з джерел невідомо, але можна припустити, що таким чином Набонід намагався довести, що у Вавилоні, де він мешкав та будував багато храмів, вже були храми харранського бога Сіна, якому вклонявся Набонід.

Термін «археологія» в письмових джерелах вперше зустрічається у Платона (427—347 pp. до н. е.) в діалозі «Гіппій Старший». Сократ запитує Гіппія, про що лакедемоняни (мешканці Спарти) слухали з найбільшим задоволенням. Гіппій відповідає: «Про родоводи героїв та людей, про переселення, тобто про те, як у давнину засновувалися міста, і взагалі про всю археологію». Термін «археологія» (’αρχατολογια) складається з двох грецьких слів: ’αρχατos — «давній» та λὸγos — «слово», «знання». Вірогідно, Платон розумів під археологією розшуки старожитностей та розповіді про всі події віддаленого минулого. Ймовірно, те ж саме значення надавав цьому термінові і грецький письменник Діодор Сицилійський (80—29 pp. до н. е.), який, викладаючи події до Троянської війни, тобто, з точки зору еллінів, доісторичні, розповідає про «еллінські археології». Сучасник Діодора Діонісій Галікарнаський назвав свою історію Риму до Пунічних війн «Римською археологією», а через сторіччя іудейський пись-

менник Йосиф Флавій написав історію іудейського народу від «створення світу» до Нерона і назвав її «Іудейська археологія».

Термін «археологія» використовують і Страбон, і інші, насамперед грецькі автори. Всі вони надавали йому значення прадавньої і навіть первісної історії.

Латинські автори імператорського Риму застосовували інший термін, але з тим же значенням: antiquitates — старожитності. В імператорські ж часи у Римі виник термін «antiquarius» — антикварій, тобто аматор давнини. За середньовіччя термін «археологія» був витіснений терміном «старожитності» і на довгі роки забутий.

У середні віки антикваріями називали переписувачів давніх рукописів, а в часи Відродження — аматорів, колекціонерів та дослідників речових пам'яток, головним чином, витворів мистецтва класичної, тобто грецької та римської давнини, іншими словами — античності.

У 1767 році професор Геттінгенського університету Християн Готтліб Гейне відродив грецький термін «археологія», прочитавши курс лекцій «Археологія мистецтва давнини, переважно греків та римлян». Але відновлений термін не мав уже того широкого значення, що надавали йому греки. Х. Г. Гейне під археологією розумів тільки опис та класифікацію пам'яток класичного мистецтва. Це відповідало загальному сприйманню давньої історії. Річ у тім, що до початку XIV століття аматорів та дослідників давнини цікавили лише витвори мистецтва античності. Вивчення первісних старожитностей, а також побутових речових пам'яток (простого посуду, знарядь праці і т. ін.) не входило до кола їхніх інтересів.

Розвиток класичної археології був пов'язаний з класичною філологією, тобто вивченням давньогрецької та латинської мов і письмових джерел, написаних цими мовами, а розвиток первісної археології — з природничими науками: геологією, біологією і т. ін.

За тривалий час розвитку сформувалися чотири галузі археології — класична, первісна, середньовічна та східна археологія. Маючи спільні корені, ці чотири галузі археології йшли

у своєму розвитку різними шляхами, але поступово зближувалися і, нарешті, утворили єдину науку.

Перший відомий нам автор, який звернув увагу у своєму історичному дослідженні на речові пам'ятки минулого, — Геродот (484—425 рр. до н. е.). Він детально описує єгипетські піраміди, яким уже за часів Геродота було понад 2000 років, повідомляє про поселення на полях на озері Празіас у Македонії, згадує про давні поховання кіммерійських царів у гирлі Дністра.

В епоху еллінізму (IV—I ст. до н. е.) посилюється інтерес до давніх творів мистецтва. Правителі та вельможі елліністичних держав будували розкішні палаци, храми, мавзолеї і в пошуках зразків та прикрас зверталися до мистецтва класичної Еллади. У ці часи великого поширення набув особливий вид літератури *перієгесіс* (περιηγὴσισ) — описи країн, міст та пам'яток давнини. Відомим перієгетом був Полемон (кінець III — перша половина II ст. до н. е). Він багато мандрував Грецією, Передньою Азією, Італією та Сицилією й описував різні старовинні архітектурні споруди, статуї та інші твори мистецтва. Але його твори дійшли до нас лише в уривках.

Багатий історичний матеріал залишив Павсаній (II ст. н. е.) у творі «Опис Еллади», який охоплює Аттику, Пелопоннес, Беотію та Фокіду. Павсаній цікавиться перш за все прадавніми спорудами, докладно розповідає про храми Зевса в Олімпії, Аполлона в Дельфах та ін. З 30-х років XIX століття «Опис Еллади» стає настільною книгою археологів, які вивчають класичну Грецію, основним письмовим джерелом археологічних пам'яток. Генріх Шліман, німецький археолог-аматор, завдяки свідченням Павсанія знайшов славнозвісну гробницю мікенських царів.

Першими колекціонерами старожитностей, які відомі за письмовими джерелами, були правителі Пергамської держави — Атталіди, спадкоємці першого пергамського царя Аттала I (241—197 рр. до н. е.). Вони мали багато послідовників — у I ст. до н. е. розпочалося справжнє полювання за старожитностями. Сучасник цього антикварного ажіотажу Страбон (66 р. до н. е. — 24 р. н. е.) розповідає про пограбу-

вання речей для продажу. Римські аматори створювали навіть музеї, якими завідували хранителі (зберігачі) з титулом «astatuis». Попит на старовинні речі був такий великий, що створилася верства професійних «копачів могил».

Під час поширення християнства інтерес до прадавніх пам'яток зменшився. Античні пам'ятки руйнувалися, а будматеріали використовувалися для християнських будівель.

Класична археологія в епоху Відродження

Подальший розвиток археології пов'язаний з епохою Відродження та розвитком класичної філології. Засновник гуманізму Франческо Петрарка відродив класичну латину, а його учні та послідовники поширили термін humanitas — людяність, запозичивши його в латинських письменників. Відродження класичної латини привело до відродження античного мистецтва. Захоплення античністю охопило широкі кола італійського суспільства.

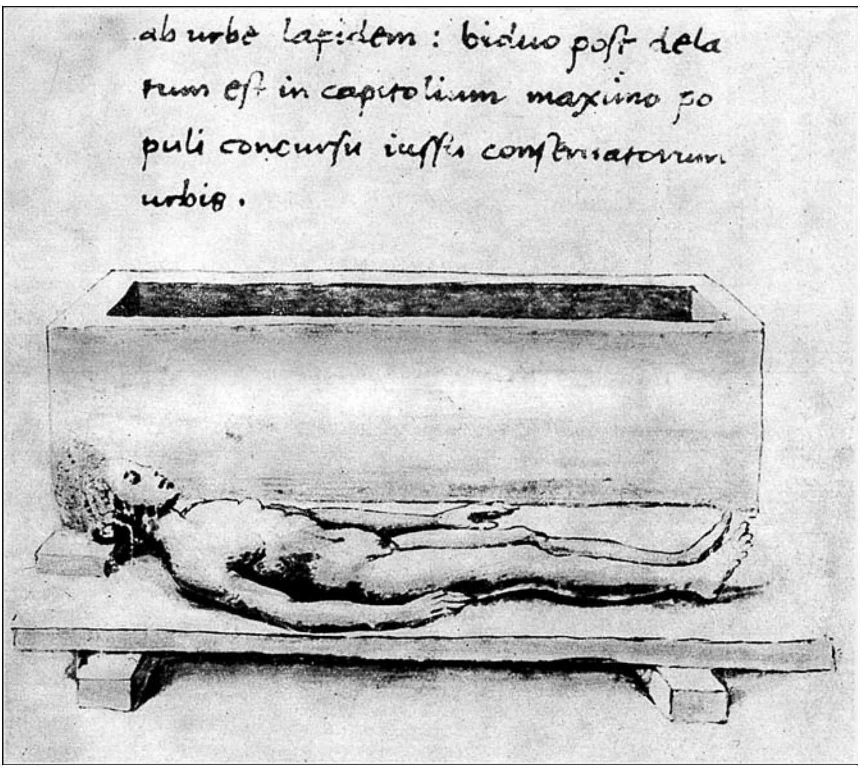
Несподівана археологічна знахідка змусила італійців замислитися про життя зниклих поколінь. У квітні 1485 року робітники, які проводили розкопки за кілька кілометрів від Рима, знайшли мармуровий саркофаг, а в ньому муміфіковане тіло дівчини незвичної вроди. Знахідка (т. зв. фанчулла) викликала в Римі справжню сенсацію і протягом одного дня мумію оглянули 20 000 людей. Папа Інокентій VIII наказав потайки поховати мумію, але ще довго чутки про цю знахідку бентежили шукачів старожитностей.

У XV столітті жив і працював невтомний мандрівник і палкий любитель старожитностей гуманіст Кіріако Анконський (1391—1452 рр.). Захоплення античними написами спонукає його до вдосконалення знань з латини і вивчення грецької мови. Виконуючи доручення венеціанського вельможі Контаріні, Кіріако прямує до Греції і на Схід. Цю поїздку у справах він широко використовує для наукових цілей. Кіріако об'їздив всю Грецію, Македонію, Фракію, Епір, малоазійські міста, побував у Сирії, Палестині, Єгипті... І всюди він списував написи, описував та замальовував всілякі споруди, збирав давні речі. Повернувшись додому, Кіріако видав свій мандрівний щоденник — «Записи про давні речі» з малюн-

ками деяких будівель. Заслуга Кіріако перед наукою величезна. Він заклав основи епіграфіки, здійснив свою мандрівку і зібрав матеріали невдовзі перед падінням Візантії та встановлення у Греції влади Османської імперії. «Записи про давні речі» мали величезний успіх, і кожна освічена людина вважала за обов'язок мати в себе твори Кіріако. Жагою до епіграфіки Кіріако зацікавив багатьох, і не тільки вчених, але й людей різних професій. Нащадки назвали Кіріако «батьком епіграфіки» і «батьком археології».

У 1478 році гуманіст Помпоній Лет (1428—1497 рр.) організував у Римі Академію антикваріїв для вивчення давніх написів. Ця академія стала прототипом майбутніх археологічних академій, інститутів та товариств.

Не уникли захоплення античністю навіть римські папи та кардинали. Ще Папа Римський Сильвестр II (999—

Малюнок Бартоломео Понте. Мумія дівчини, знайдена в Римі в 1485 році

1003 рр.) проводив у Римі розкопки, за що його запідозрили в пошуках скарбів. У 1506 році Папа Юлій II (1503—1515 рр.) побудував у Бельведері у Ватиканському палаці спеціальне подвір'я для античних статуй. Там зберігалися знайдені під час земляних робіт Аполлон Бельведерський, Лаокоон, Венера Ватиканська — статуї елліністичного мистецтва Греції, невідомого до того часу в Італії. Папа Лев X (1513—1522 рр.) доручив доглядання за ватиканським зібранням Рафаелю. У 1515 році Лев X видав декрет, яким зобов'язував пред'являти папському урядові кожну знайдену при розкопках річ. Папа Павло III (1534—1550 рр.) запровадив особливий комісаріат старожитностей і розпочав розкопки в термах Каракали (побудовані на початку III ст.), де були знайдені славетні скульптури — Фарнезький бик та Геракл, який відпочиває.

Але захоплення отців церкви античністю продовжувалося недовго. У 1555 році помер останній із пап-збирачів старожитностей — Папа Юлій III. Його смерть збіглася з важливими подіями в історії Європи, серед яких було підписання Аугсбурзького релігійного миру. Католицькій церкві довелося боротися за відновлення свого авторитету і було вже не до старожитностей. Великої сили набув ієзуїтський орден, було встановлено сувору цензуру, багато книжок було проголошено єретичними, вони потрапляли до «списків заборонених книжок», або їх просто спалювали. Античне мистецтво було виголошено нечестивим, а статуї давніх богів та героїв почали вважати зображеннями бісів, відьом та іншої нечисті. Двері ватиканського подвір'я для зберігання статуй було забито Папою Павлом IV (1555—1559 рр.).

Усе це значно загальмувало розвиток археології, особливо в Італії. Шукати старожитності стало просто небезпечно — того, хто на це зважився б, звинуватили в язичництві, і він потрапив би до лап інквізиції.

Але захоплення античністю вийшло за межі Італії і поступово охопило всю Європу, особливо під час Італійських воєн, що їх вела Франція протягом усієї першої половини XVI століття. Французьке суспільство підпало під вплив італійської культури. Італійська наука, література та мистецтво набули у Франції великого поширення. З початку XVII сто-

ліття Франція на довгі роки стає центром антикварної та археологічної думки.

Можна сказати, що до початку XVII століття розкопки були здебільшого відкопуванням витворів мистецтва заради колекціонування. Давні знахідки розглядалися як прикраси, а не як джерела для пізнання минулого. Ушкоджені речі вважалися браком, незалежно від їхньої історичної або художньої цінності. Палаци належало прикрашати тільки цілими скульптурами, тому часто їх власники вдавалися до реставрації. Відомий такий майже анекдотичний випадок: на саркофазі, що зберігався в Луврі, було зображено Амура та Психею. В Амура була відбита права рука, але кисть руки збереглася: вона торкалася щоки Психеї. Цю кисть французькі археологи перетворили на малюнку на бороду. Ще один француз, який видав каталог Лувра, написав: «Скульптор, який створив саркофаг, не розібрався в сюжеті — він наділив Психею, одягнену в жіночий одяг, бородою».

Перші наукові праці з класичної археології

Упродовж багатьох років археологічний матеріал накопичувався, і настав час, коли він мав піддатися науковій обробці. Одним з перших, хто зрозумів наукове значення пам'яток минулого, був французький вчений Клод Пейреск (1580—1637 рр.). Він не поділяв мистецтво на «велике» і «мале», з однаковим захопленням вивчав і архітектуру давньої Греції, і витвори давніх майстрів Півдня Франції. Він першим вказав на важливість ретельного вивчення речей, докладного вимірювання пам'яток архітектури і точних копій скульптурних витворів у гіпсових зліпках.

Перші спроби систематизувати накопичений археологічний матеріал були зроблені в галузі епіграфіки. У 1603 році гейдельберзький професор Грутер видав величезну збірку з дванадцяти тисяч написів, здебільшого латинських. Ця збірка мала такий успіх, що на честь її упорядника поети писали панегірики та оди.

В Англії заступником археології став сам король Карл I та його оточення. За дорученням графа Томаса Арунделя голландський вчений-антиквар Франциск Юній склав «Ка-

талог художника», до якого додав міркування «Про живопис давніх». У цій праці вперше були зібрані й піддані критичному аналізу свідчення давніх письменників про мистецтво.

У середині XVII століття у Франції були засновані Академія написів, Академія архітектури та Академія живопису та скульптури. Ці заклади організували експедиції, вели роботи по вивченню та систематизації матеріалу. У 1733 році в Лондоні було створено Товариство дилетантів. Подібні товариства та академії були створені в XVII столітті майже у всіх країнах Європи.

У 1753—1756 роках було засновано і відкрито Британський музей у Лондоні, який став одним з найбільших зібрань археологічних знахідок.

Засновником антикварної справи в Росії став Петро І. У 1718 році було видано два укази, за якими треба було збирати «старые надписи, старое оружие, посуду и все, что зело старо и необыкновенно... где найдутся такие — всему делать чертежи, как что найдут». Усі знахідки мали надходити до Кунсткамери.

У 1719 році вийшла десятитомна праця бенедиктинського ченця Монфокона (1655—1741 рр.), в якій він зробив спробу узагальнити результати досліджень антикварів різних країн. Видання Монфокона — 1800 примірників — розійшлося за два місяці — в XVII столітті таке траплялося нечасто.

Ще один вчений-антиквар французький граф Келюс видав «Збірку єгипетських, етруських, грецьких та римських старожитностей» у семи томах. Це була перша спроба класифікувати давні речі — гемми, монети — за їхнім матеріалом, художніми формами та змістом. Так поступово «наводився порядок» у вивченні накопиченого матеріалу. Але археологія все ж сприймалась як наука про речі, без зв'язку з історією. Речові пам'ятки вважалися джерелами для вивчення людського минулого.

Першим, хто використав речові пам'ятки для відновлення картини давнього життя, був французький вчений абат Бартелемі. Він товаришував та листувався з графом Келюсом, довго мешкав у Італії і під кінець життя написав книжку «Мандрування юного Анахарсиса до Греції».

Але в XVII столітті успіхи були досягнуті лише в галузі систематизації та вивчення вже знайденого матеріалу. Здобування цього матеріалу найчастіше відбувалося варварським способом.

Катастрофа, що відкрила шлях до безсмертя

У середині серпня 79 року з'явилися перші ознаки виверження Везувію. Виверження були і раніше, але це було найстрашнішим. Двадцять четвертого серпня сталася справжня катастрофа. Зі страшним гуркотом розверзлася верхівка вулкану, високо здійнявся стовбур диму, схожий на гігантську пінію. З неба впала справжня злива з каміння та попелу. Сонця не було видно. На землю падали мертві птахи, люди тікали врізнобіч, тварини ховалися по норах.

Катастрофа сталася в ранковий час звичайного сонячного дня. Місто Геркуланум було затоплено лавиною грязі з попелу, води та лави. Піднімаючись, вона досягала дахів, затікала у вікна та двері, наповнюючи собою все місто, як вода губку, і наглухо замуровувала його разом зі всім, що не встигло врятуватися.

Помпеї. Аерофотозйомка загального вигляду розкопок

Помпея загинула по-іншому. Все почалося з вулканічного попелу, який спочатку можна було просто струсити. Але невдовзі почали падати лапіллі (невеликі шматки пористої лави), згодом шматки пемзи, по кілька кілограмів кожен. Коли люди зрозуміли, яка безпека їм загрожує, було вже запізно. Місто огорнули сірчані випари; вони заповзали в усі щілини, проникали під пов'язки та хустки, якими люди прикривали обличчя...

Цей жах тривав упродовж сорока восьми годин. Коли знову засяяло сонце, міста Помпея та Геркуланум вже не існували. У радіусі вісімнадцяти кілометрів все було зруйновано, ниви вкрилися лавою й попелом. Попіл занесло навіть до Африки, Сирії та Єгипту.

Минуло майже сімнадцять сторіч.

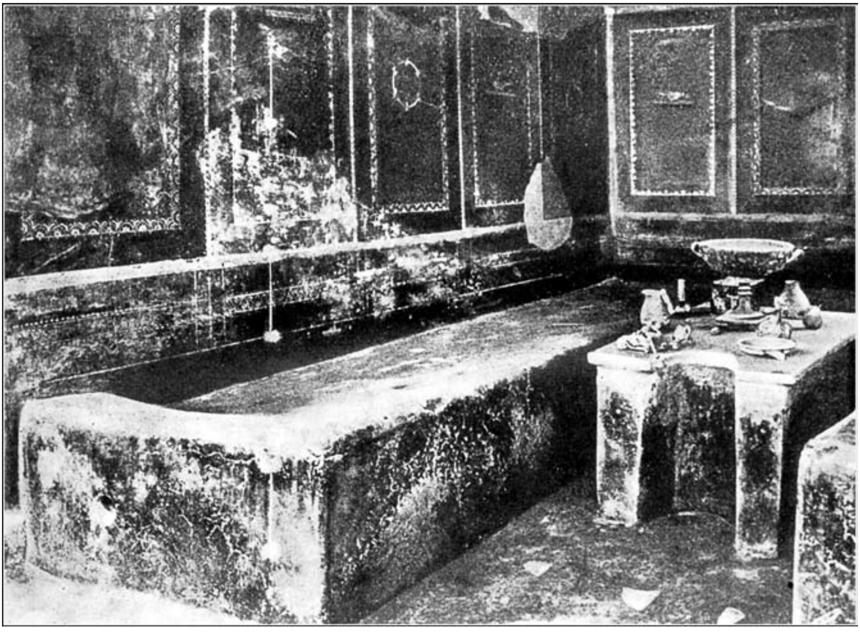
У 1711 році випадково було знайдено Геркуланум. Того ж року розпочалися розкопки. Не було ніякого плану робіт, ніякого контролю. Копав хто хотів і як умів. З викопаних ям витягували статуї, інші речі. Ніякої уваги не звертали на розташування речей, на предмети побуту (знаряддя праці, посуд), навіть на фрески, які прикрашали стіни, адже їх неможливо було винести та продати. Потім ями засипали і починали копати в іншому місці, сподіваючись лише на випадкове везіння.

Шкода, якої завдали ці розкопки, була такою великою й очевидною, що уряд Королівства Обох Сицилій нарешті заборонив приватні розкопки і взяв керівництво у свої руки. Але головною метою розкопок все ж залишалося здобування витворів мистецтва, що мають грошову вартість. За тридцять п'ять років, упродовж яких велися розкопки у Геркуланумі, було знайдено багато цікавих і дуже цінних речей. Карл Бурбонський, король Обох Сицилій, заснував музей, рівного якому не було у світі. Але здобувачам старожитностей цього було замало, і розкопки було перенесено в інше місце, туди, де, за свідченнями вчених, лежала Помпея.

Розкопки почалися 1 квітня 1748 року, а вже 6 квітня було знайдено чудовий настінний розпис. Дев'ятнадцятого квітня було знайдено перші останки людини — вона загинула, рятуючись від катастрофи, а кістки мертвої руки ще трима-

ли кілька золотих та срібних монет. Як виявилося пізніше, в перші дні розкопок було відкрито центр міста, але розкоп був засипаний, а роботи продовжувалися вже в іншому місці (цікаво, що з двадцяти чотирьох робітників, які працювали на розкопках 6 квітня, дванадцятеро були арештантами, а решта отримували за тяжку працю копійки).

Саме під час розкопок Геркуланума та Помпеї виникли сумніви в правильності такого ставлення до історичних пам'яток. Стала очевидною необхідність використання інших, більш наукових методів. Чому так сталося? Річ у тім, що археологічний матеріал цих пам'яток був надзвичайно багатий і різноманітний. Вперше перед очима археологів постали давні міста в тому вигляді, в якому їх застало виверження вулкану, зі всім їхнім різноманітним побутом, застиглими й законсервованими картинами приватного і громадського життя. Під ударами заступів відкривалися картини справжніх людських драм: було знайдено скелети, на ногах яких ще збереглися рабські ланцюги, останки матерів знаходили з

Помпея. Триклиній (їдальня) у домі Мораліста

дітьми на руках, хтось устиг схопити свої гроші й коштовності, але загинув, стискаючи в руках багатство.

Люди і тварини загинули, але залишилися міста. У Помпеї в недоторканому вигляді збереглися будинки, храми. У канцеляріях лежали навощені таблички, у бібліотеках — сувої папірусу, у майстернях — інструмент, у лазнях — стригалі. На стінах збереглися передвиборні заклики голосувати за кандидатів у магістрати, а в багатих віллах — чудові фрески.

З 1860 року розкопки в Помпеї проводилися систематично. За всі роки досліджень розкопано трохи більше, ніж три п'ятих всієї площі міста. Перед дослідниками постало типове римське місто. На форумі (головній площі) знаходилися храми Юпітера, Аполлона, Ісіди, Фортуни. Неподалік був критий ринок. У місті збереглися два театри, меншим з яких був Одеон — критий театр для музичних вистав. Амфітеатр був розрахований на 20 000 глядачів. Протягом трьохсот років у місті було побудовано три великі лазні — терми. Збереглася значна кількість житлових будинків, вілл та лавок, які дістали свою умовну назву за іменами власників, на честь художніх витворів, що були знайдені в цих будинках, або на честь видатних осіб. До II століття до н. е. належить Будинок фавна, в якому стояла бронзова статуетка фавна. Зала Вілли містерій у 50 році до н. е. була прикрашена чудовими фресками на сюжети діонісійських містерій. На Віллі папірусів знайшли цілу бібліотеку зі старовинних папірусів.

Розкопки в Геркуланумі та Помпеї стали однією зі сходинок до створення археологічної науки. Людиною, яка поєднала захоплення красою витворів античного мистецтва з науковим аналізом, став Йоганн Йоахім Вінкельман.

Він народився 1717 року в місті Стендалі в родині бідного ремісника. Ще в дитинстві Вінкельман зацікавився місцевими курганами і разом з друзями багато часу проводив у пошуках давніх могил. У 1743 році він став помічником директора школи у Зеєгаузені, а в 1748 році — бібліотекарем у графа фон Бюнау й оселився поблизу Дрездена. Разом з графом Вінкельман написав свою першу історичну роботу «Історія германських імператорів та германської імперії». В Дрездені у ті часи перебували найбільші в Німеччині колекції

старожитностей та художніх витворів. Вивчення цих зібрань підштовхнуло Вінкельмана до написання «Думок про наслідування грецьким творам у живопису та скульптурі». Прагнучи побачити античні твори в Італії, він переходить у католицтво і переїздить до Рима. У 1758 році Вінкельман стає бібліотекарем і зберігачем колекції кардинала Альбані, а в 1763 році — головним зберігачем всіх старожитностей Рима та його околиць. Він починає відвідувати розкопки Помпеї та Геркуланума.

Три твори Вінкельмана заклали підвалини наукового дослідження історії давнини: «Повідомлення про розкопки в Геркуланумі», «Історія мистецтва давнини» та «Невідомі античні пам’ятки». В цих творах Вінкельман вперше виклав історію розвитку античного мистецтва. Він створив свою систему, спираючись на свідчення давніх авторів та результати, що їх надали розкопки, за якими автор спостерігав на власні очі. З творів Вінкельмана починається вивчення витворів мистецтва як історичних джерел.

Багато тверджень Вінкельмана були неправильними, деякі — надто поспішними. На його думку, в Елладі мешкали «люди, які дорівнювали богам». Він бачив лише римські копії грецьких творів, для нього світ античності був яскраво-білим, строгим і вишуканим. А насправді світ давнини був таким строкатим, що навіть важко собі уявити. Справжні античні статуї були різнобарвними, з очима з коштовного каміння, зі штучними віями. Грецькі храми теж сяяли барвистими деталями.

Але заслуги Вінкельмана перед наукою важко переоцінити.

У 1768 році, повертаючись до Італії після відвідування батьківщини, Вінкельман загинув у Трієсті від руки злодія — італійця на ім’я Арканджело.

Тріумф і трагедія Генріха Шлімана

У 1870 році розпочав свої розкопки та дослідження німецький археолог-аматор Генріх Шліман. Жоден археолог, жодне археологічне відкриття не мали такого широкого розголосу, як Генріх Шліман та його знахідки. Шлімана знали всі — від королів до вуличних хлопчиків. Але на долю Шлі-

Генріх Шліман

мана випало стільки ж схвалення, скільки й осуду. Слід зауважити, що на них Шліман заслуговував: він знайшов гомерівську Трою, він же її і зруйнував.

Доля Генріха Шлімана — цікавий роман, сповнений пригод, героїзму, страшних занепадів та неймовірних злетів.

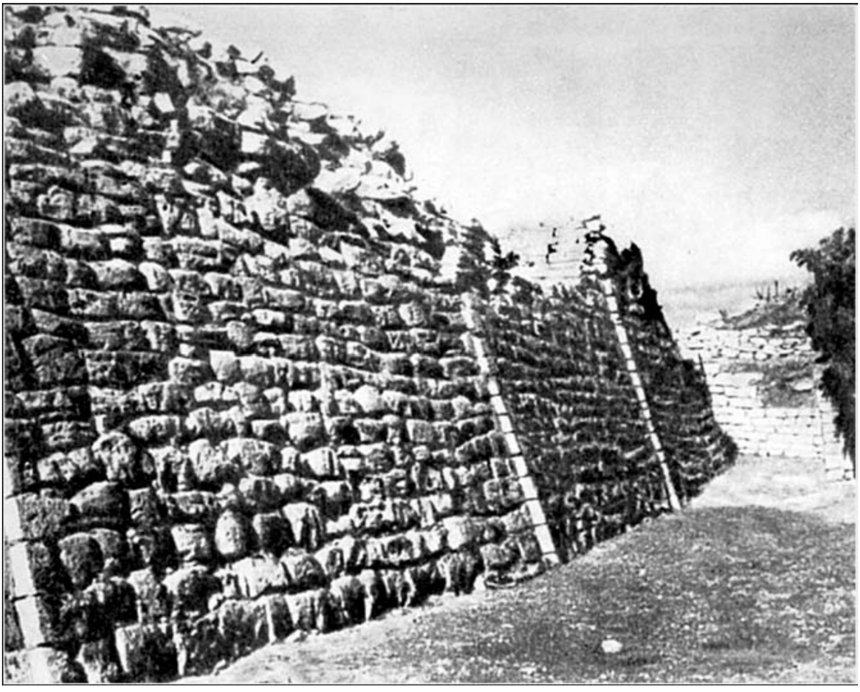
Шліман народився 1822 року в невеличкому німецькому містечку Мекленбург у родині сільського пастора. На Різдво 1829 року батько подарував йому ілюстровану «Всесвітню історію для дітей» Еррера. Один з малюнків зображував, як Еней залишає палаючу Трою, тримаючи за руку маленького сина. Цей малюнок визначив долю майбутнього автора археологічної сенсації XIX століття. В родині пастора так часто переказувалися події Троянської війни, немов герої Гомера були родичами Шліманів.

У вступі до своєї книги, присвяченої Ітаці, Шліман згадував: «Коли я 1832 року в десятирічному віці подарував батькові на Різдво власне викладення головних подій Троянської війни та пригод Одіссея та Агамемнона, я і гадки не мав, що тридцять шість років по тому, після того, як я на власні очі побачу місця, де розгорталися воєнні дії, та відвідаю батьківщину героїв, імена яких завдяки Гомерові стали безсмертними, я запропоную увазі публіки цілу працю, присвячену цій темі».

....Але життя є життя. Мати померла, батько розорився. Чотирнадцяти років Шліман залишив батьківську домівку і став на самостійний шлях. Він працював посильним у крамниці, юнгою на кораблі, мандрував пішки з міста до міста, жебракував... нарешті він влаштувався агентом до торгового дому в Амстердамі. За цей час Шліман вивчив кілька європейських мов, причому метод вивчення він вигадав самостійно. Фірма, в якій працював молодий Шліман, вела справи з

Росією. У 1846 році молодий підприємець, вивчивши вже і російську мову, як представник торгової фірми переїжджає до Санкт-Петербурга і вже через кілька місяців відкриває власний торговий дім. А ще якийсь час по тому стає мільйонером. Тепер він — оптовий купець першої гільдії, почесний громадянин Санкт-Петербурга, суддя столичного торгового суду і директор Імператорського банку Російської імперії. Перебуваючи на гребені цього успіху, він написав: «Небо у дивний спосіб благословило мої торговельні справи, і наприкінці 1863 року я став власником такого майна, про яке не міг навіть і мріяти. Тому я вирішив полишити торгівлю й цілком присвятити себе науковим заняттям».

У 1870 році Шліман поплив до берегів Малої Азії. Важко було уявити, що кілька тисяч років тому тут вирувало життя, квітували сади й височіли храми. Годинами Шліман блукав береговою смугою з книжкою в руках, щось підраховував і замальовував, цитуючи про себе рядки «Іліади». Поруч зі

Стіни Трої

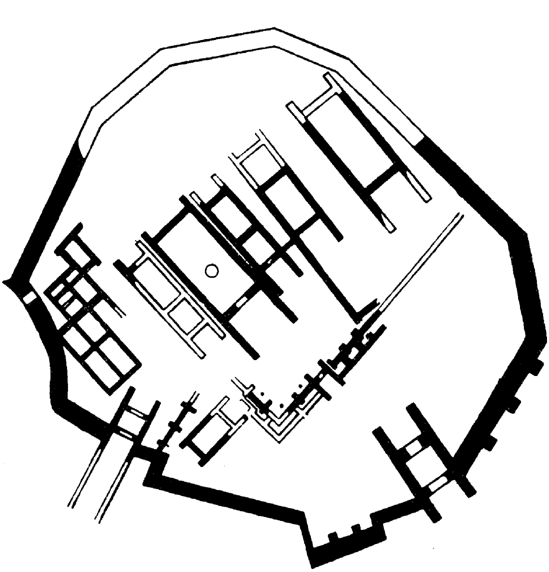
Біографічні відомості про Гомера, що дійшли до нас, дуже недостовірні. Греки пізніх часів навіть не знали, звідки він був родом. Сім міст, сперечаючись, звуться вітчизною Гомера: Смирна, Хіос, Колофон, Пілас, Аргос, Ітака, Афіни.

Поеми Гомера вперше були надруковані в 1488 році у Флоренції.

Шліманом завжди була його дружина — гречанка Софія Енгастроменос.

До 70-х років XIX століття відомості про Трою і взагалі про культуру та історію Греції до початку I тисячоліття до н. е. обмежувалися свідченнями Гомера в поемах «Одіссея» та «Іліада» і кількома легендами й міфами. Одні вчені вважали все це суцільною вигадкою, інші припускали якісь елементи дійсності. Шліман довіряв Гомерові беззаперечно.

Питання про місцезнаходження Трої було суперечливим. У давнину вважали, що Троя знаходилася на місці Нового Іліона, і саме тут Ксеркс і Александр Македонський здійснювали свої жертвоприношення. У кінці XVIII століття французький мандрівник Лешевальє доводив, що Трою треба шукати південніше, поблизу сучасного села Бунарбаші. Думка Лешевальє панувала в наукових колах протягом XIX століття, і тому Шліман розпочав свої розкопки в Бунарбаші. Але Трої там не виявилося, і Шліман переніс свої розкопки на місце Нового Іліона, поблизу пагорба Гіссарлик. Пагорб, на якому почав свої розкопки вчений, приховував багатошарову пам’ятку. Шліман нарахував сім поселень, що послідовно зміню-

План городища Трої II

Ахейські воїни

вали одне одне. Потім з’ясувалося, що їх там було тринадцять.

Антична традиція щодо сліпоти Гомера викликає сумніви: автор «Іліади» та «Одіссеї», скоріше, більшу частину життя прожив зрячим, бачив яскраві картини природи й буття людей, побував у битвах і, зокрема, на власні очі бачив Троянську рівнину.

Але Шлімана не цікавили ці поселення, він шукав гомерівську Трою. У гонитві за нею він закопувався все глибше й глибше, руйнуючи і засипаючи сміттям все, що йому заважало. Шліман прийняв за гомерівську Трою друге (рахуючи знизу) місто, що знаходилося у шарі III тисячоліття до н. е. Вже пізніше співробітник та помічник Шлімана Вільгельм Дьорпфельд визначив як гомерівську Трою VI, що була сильно пошкоджена розкопками Шлімана.

Софія Енгастроменос, дружина Г. Шлімана в античних прикрасах

Шліман помилявся, але ще більше помилялися вчені — археологи та історики, які стверджували, що відкриті Шліманом старожитності не давніші за III століття до н. е., або вважали Шлімана фальсифікатором. У міру надходження матеріалу, а особливо після відвідування розкопок авторитетними вченими кількість скептиків значно зменшилася, а коли з'ясувалося, що Шліман знайшов стільки золота, що його не в змозі купити жоден музей, Шліман став найвідомішою людиною в Європі, і сам Бісмарк вважав за честь з ним листуватися.

Знаменитий «скарб Пріама» було знайдено 14 червня 1873 року, в останній день розкопок, коли Шліман уже вирішив повернутися до Європи. На глибині 28 футів виявилася стіна, яку Шліман вважав стіною палацу царя Пріама. Археолог спустився до розкопу, де його увагу привернув невеличкий предмет. Шліман покликав дружину і прошепотів: «Відішли робітників, на сьогодні розкопки закінчено».

Пізніше він напише: «В страшному поспіху, напружуючи всі сили, ризикуючи життям, бо фортечний кріпосний мур, який я підкопував, міг у будь-яку мить поховати мене під собою, я за допомогою великого ножа розкопав клад».

Ця знахідка була справжньою археологічною сенсацією XIX століття. Серед речей були дві діадеми з 2271 кільця, 4066 пластинок серцевидної форми та 16 із зображеннями богів — все це було із золота. А ще 24 золотих намистин, сережки, ґудзики та голки. Всього скарб містив

Захоплення генієм Гомера привело англійського філолога Уейд-Джері до припущення, що Гомер сам створив грецький алфавіт на основі фінікійського, для того щоб записати «Іліаду».

Платон захоплювався генієм Гомера, але був розгніваний легковажністю, з якою Гомер зображував богів, і, щоб уберегти молодь від небезпечного впливу, планував заборонити поеми Гомера в ідеальній державі, про створення якої мріяв.

8700 золотих виробів, а крім того, масивна золота чаша вагою 601 г, золотий сосуд та велика кількість срібних та електрових (зі сплаву золота зі сріблом) виробів і ще чотири нефритові сокири та крихітні збільшувальні лінзи, призначення яких невідомо.

У той вечір, розглядаючи знахідки, Шліман запропонував дружині вдягнути сережки, намисто та діадему і сфотографував її.

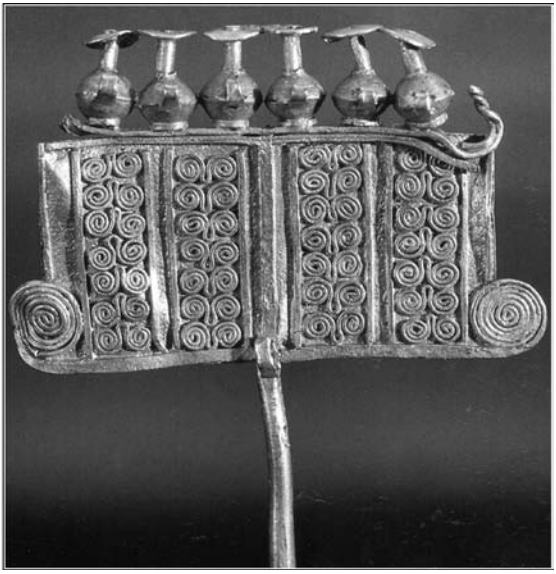
Доля «золота Шлімана»

«Скарб царя Пріама» Шліман перевіз контрабандою (в ящиках з-під фруктів) до Німеччини. Але частина знахідок все ж залишилася в Туреччині — те, що вкрали місцеві робітники.

Шліман передав знахідки для експертизи німецьким ученим. Однак вчені мужі були збентежені побаченим: їм було

Золоті речі зі «скарбу Пріама»

У середині II тисячоліття до н. е. землі Малої Азії входили до складу Хеттської держави. В анналах хеттського царя Тутхалійї IV (1250—1220 рр. до н. е.) згадуються дві місцевості, що знаходилися на північному заході Малої Азії — Вілусія та Труісая; одну з цих назв, скоріше Вілусія, мало місто на Гіссарликському пагорбі, яке греки називали Іліоном (або раніше Віліоном), або Троєю.

очевидно, що багато речей з розкопу належали до різних епох. Свою колекцію Шліман неодноразово намагався продати за великі гроші: спочатку Британському музею, потім Лувру, потім Ермітажу, але всюди зустрічав відмову. Для вчених він був насамперед комерсантом і тому викликав відверту ворожість. Нарешті, Шліман подарував колекцію Берлінському музею прадавньої історії.

Але в 1941 році через нальоти англійської авіації німецька влада наказала перевезти колекцію до депозитарію № 5 Прусського державного банку. Через три місяці стає очевидним, що і банк є ненадійним сховищем від бомбування. Безцінні експонати упакували в дерев'яні ящики й заховали до бетонного бункера протизенітної батареї, що розташовувалася на території Берлінського зоопарку. Тут «золото Шлімана» зберігалося до травня 1945 року.

За офіційною версією, зберігач Шліманівського скарбу пан Унферцак незадовго до взяття Берліна прийшов до радянського командування і повідомив, що в бункері сховані унікальні речі, які зникнуть у полум'ї наступу або будуть пограбовані. Цей епізод він описав у своїх щоденниках, які були оприлюднені тільки по його смерті, в 1974 році.

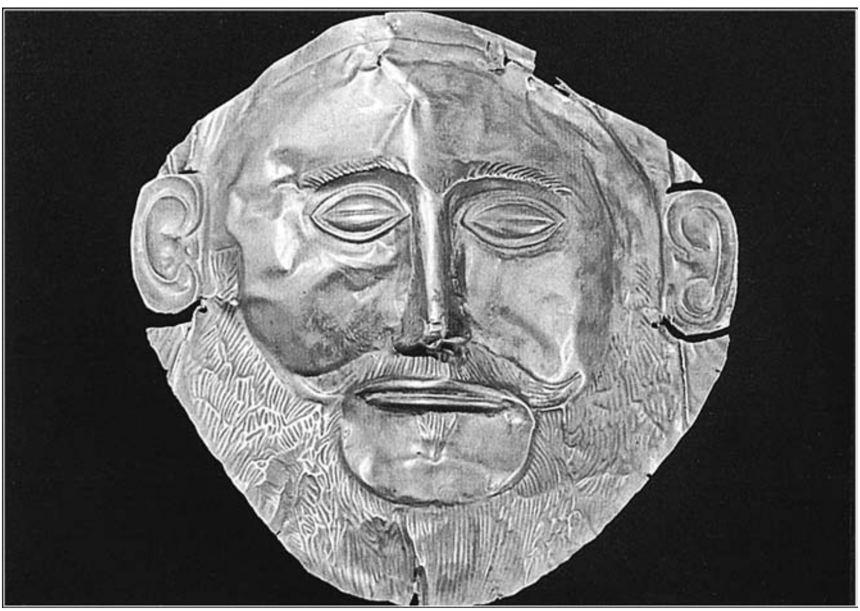
Так золото Трої потрапило до радянського літака, що взяв курс до Москви. Частина колекції — 414 предметів з бронзи та кераміки — була відправлена потягом до Ленінграда, а інша, більш коштовна (золото, електр, срібло, гірський кришталь) — потрапила в Москву, до Пушкінського музею. Відтоді колекція стала фактично недосяжною. Її бачили лише деякі відомі вчені, політичні діячі, члени ЦК КПРС і то лише в 1945—1948 роках. У 1948 році колекцію було перенесено до Особового фонду, куди мали доступ лише його зберігачі. Тільки в 1996 році, вперше за 50 років, колекцію побачили люди.

Зазвичай вважають, що Шліман помер, не підозрюючи про свою помилку, переконаний, що мета всього його жит-

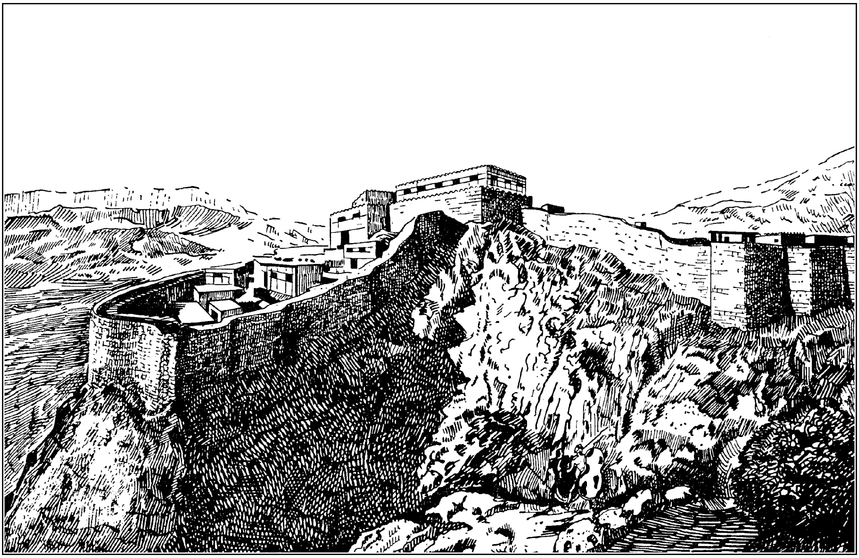
тя досягнута. Але ще в 1873 році у своєму щоденнику Шліман записав: «Я знищив те, що шукав. Троя Гомера лежить значно вище...» Висновки Шлімана, що він їх зробив стосовно Трої, пізніші дослідники в чомусь переглянули: у 1932—1938 американська експедиція під керівництвом К. Блегена провела розкопки тих ділянок, яких не торкалися Шліман та Дьорпфельд. Блеген дійшов висновків, що гомерівська Троя XIII—XII століть до н. е. — це так звана Троя VII. А Троя I — маленьке поселення, що виникло на межі IV—III тисячоліть до н. е.; Троя II (яку Шліман вважав гомерівською) існувала з 2500 по 2300 роки до н. е. Троя V 1800—1300 років до н. е. (яку Дьорпфельд пов'язував з гомерівським епосом) була містом, яке зруйнував землетрус ще до Троянської війни.

«Маска Агамемнона»

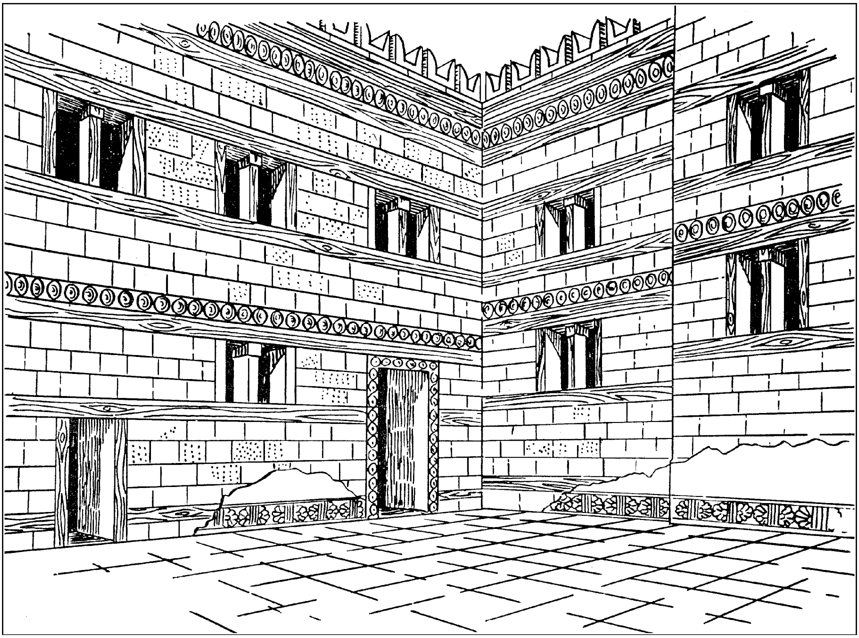
Крім Трої, Шліман проводив розкопки і в європейській частині Греції, розшукуючи та досліджуючи гомерівські міста, зокрема столицю Агамемнона Мікени (1876). У Мікенах Шліман відкрив знамениту «Левову браму» та багаті похо-

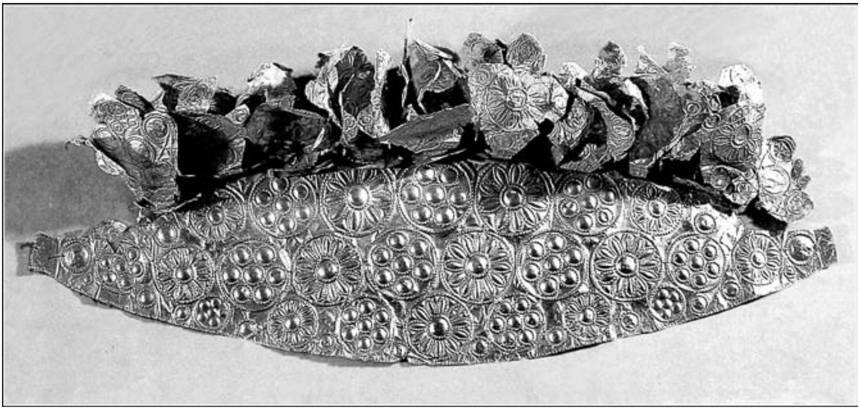
«Маска Агамемнона»

Мікени, акрополь. Реконструкція

Мікени, внутрішній двір палацу

Фрагмент золотої поховальної маска з Мікен

вання. Потім, дотримуючись свідчень Павсанія про місцезнаходження могили Агамемнона, він розпочав розкопки на мікенському акрополі і знайшов царські поховання в шахтових та купольних гробницях. У цих похованнях було знайдено велику кількість золотих речей, зокрема так звану «Маску Агамемнона».

Царські поховання в Мікенах

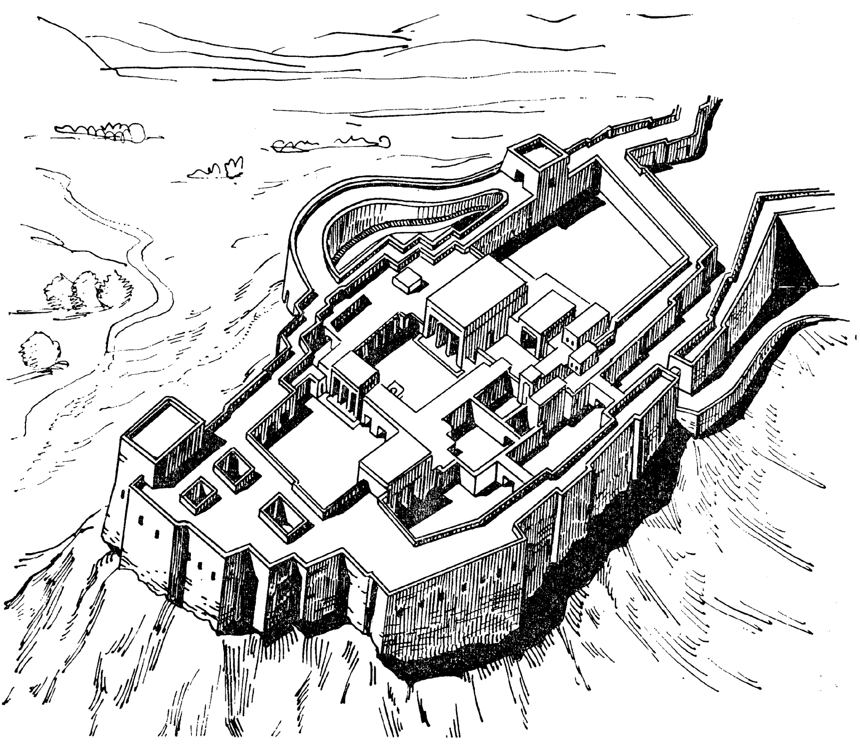
Мікени. Левова брама

У 1884 році Шліман почав розкопки в Тирінфі, який вважався батьківщиною Геракла. Під час розкопок Шліман відкрив стіни величезного палацу. Як з’ясувалося, в палаці добре

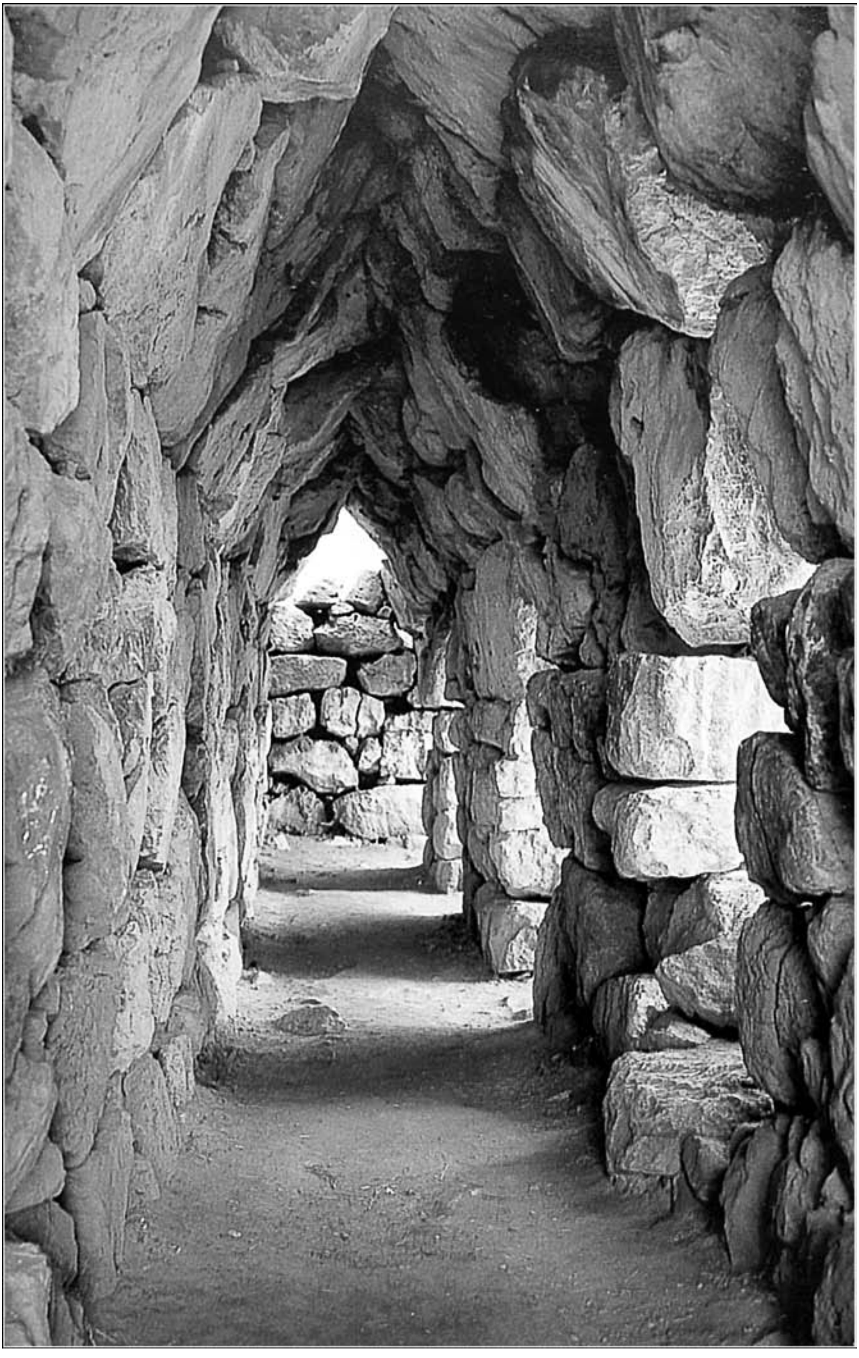
зберігся мегарон з троном та вогнищем — велике приміщення, в якому приймали послів і влаштовували бенкети. Мегарон був прикрашений фресками із зображеннями биків, танцюристів та придворних дам. Не менш цікавими були і «циклопічні» мури міста, які ще в часи античності викликали захоплення. Павсаній порівнював їх з пірамідами.

За легендою, Проітіс, правитель Тирінфу, покликав сімох циклопів, які й збудували ці мури.

Подібні мури були побудовані і в інших містах, зокрема в Мікенах. Мури Тирінфу мали всередині галереї, перекриті ступінчастими склепіннями. Блоки, з яких будували стіни, були завтовшки два—три метри, заввишки — один метр. У нижній частині міста, там, де розміщувалися господарські споруди та стайні, товщина стін сягала семи—восьми мет-

Акрополь Тирінфа

Внутрішній прохід у стіні фортеці Тиринфа

рів. Нагорі, де був палац правителя, стіни в товщину сягали 11, а у висоту — 16 м.

Наслідком двадцятирічних розкопок Шлімана було відкриття невідомого до тих часів Егейського світу догомерівської Греції. Ця давня культура належала до бронзового віку. Розкопки Шлімана довели, що ранній період грецької історії (II тис. до н. е.), що його спеціалісти вважали легендарним, є фактом. Таким чином започаткувалася археологія мікенської Греції.

Але цим заслуги Шлімана перед наукою не вичерпуються. Він довів, що класичні твори грецьких авторів правдиві і містять достовірні відомості. Шліман встановив стандарти уважного спостереження, ретельного звіту і негайної публікації пам'ятки.

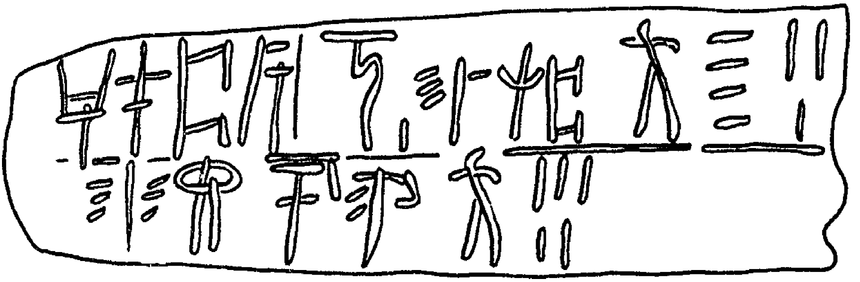
Шліман, який відкрив Трою та мікенську цивілізацію, міг би прославитися ще більше, якби продовжив розкопки на острові Крит, які розпочав у 1886 році. До них його спонукала думка про те, що речі, які він знаходив у Мікенах та Тиринфі, дуже схожі на речі, знайдені на островах Егейського моря, і передусім, на Криті.

Шліман довго домагався права вести розкопки на острові, навіть дістав дозвіл губернатора. Але власник ділянки, де, як гадав Шліман, розташовувався палац критських царів, запросив надто велику ціну — 100 000 франків. Шліман збив ціну до 40 000 франків, але зрештою відмовився від ділянки, коли побачив, що вона нарізана зовсім не так, як про це було домовлено: замість 2500 оливкових дерев на ділянці було лише 888. Шліман, який поклав на науку весь статок, через 1612 оливкових дерев позбавив себе можливості знайти те, про що він тільки здогадувався...

Відкриття Егейського світу

У 1890 році почав свої дослідження на острові Крит англійський археолог Артур Еванс, син Джона Еванса, відомого археолога й геолога.

Артур Еванс народився в 1851 році. Він здобув освіту в Харроу, Оксфорді та Геттінгені. У 1884 році став хранителем Ешмолейського музею в Оксфорді. Спочатку Еванса цікави-

Лінійне письмо В. Глиняна пластинка

ли монети, печатки та ієрогліфи. Розповідають, що через поганий зір Еванс роздивлявся печатки дуже близько і якось помітив, що знаки на печатках з Греції і з острова Крит схожі.

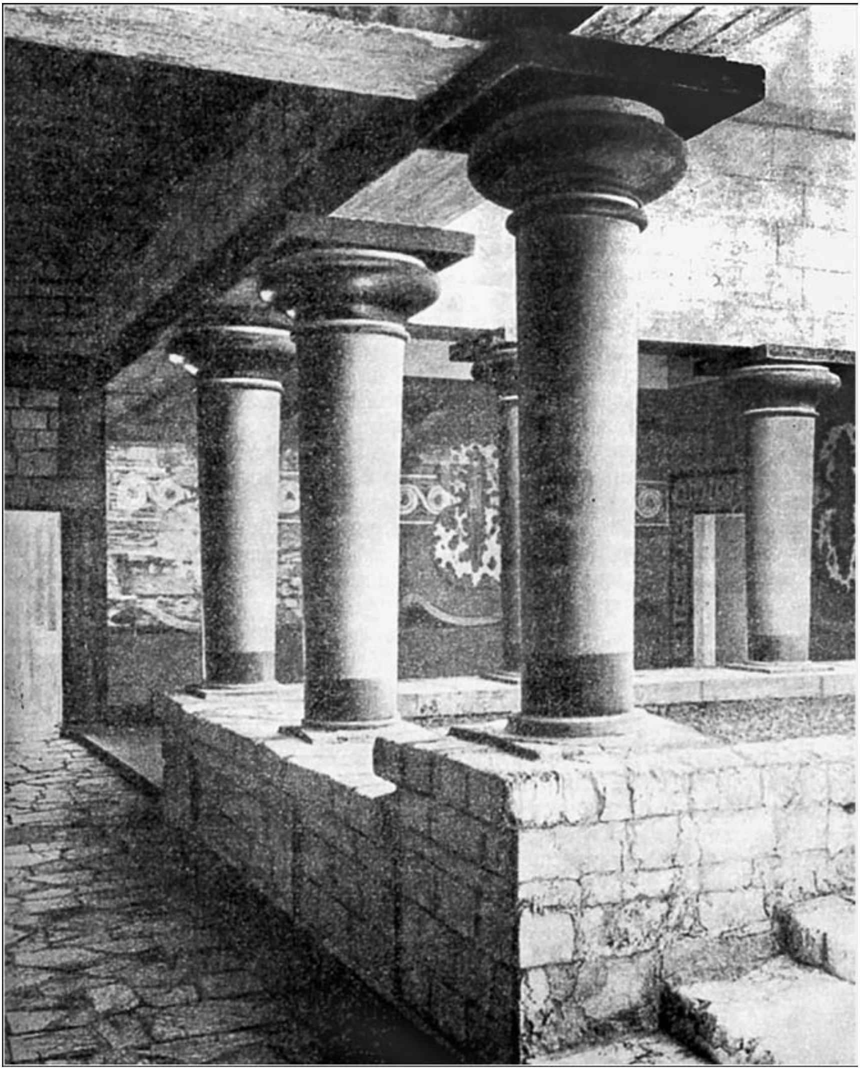
Еванс приїхав на Крит, щоб переконатися в правильності своєї теорії, і не мав наміру затримуватися там надовго. Під час поїздок по острову він звернув увагу на величезні купи щебеню та на руїни. І Еванс відклав дослідження з писемності і розпочав розкопки. Через рік він оголосив, що йому потрібен ще рік для того, щоб розкопати все, що може бути цікавим для науки. Але Еванс пробув на Криті п’ятнадцять років.

Артур Еванс біля входу до Кносського палацу

До Еванса про Крит було відомо ще менше, ніж свого часу знали про Трою, Єгипет, Месопотамію. Зі свід-

чень Гомера, Геродота, Фукідіда, із міфів та легенд було відомо, що на Криті колись була міцна держава, на чолі якої стояв цар Мінос, найсправедливіший з царів. Але коли це було, хто такі критяни, якою була їхня культура, якою мовою вони розмовляли — все це залишалося таємницею. Після досліджень Шлімана Крит вважали мікенською провінцією. Наприкінці 70-х років XIX століття на місці давнього

Кносський палац

Кносський палац

Кноссу, можливої столиці легендарного Міносу, інший Мінос — критський купець Мінос Калокерінос виявив руїни якоїсь споруди і кілька посудин. Було припущено, що це рештки лабіринту, в якому мешкав Мінотавр. Місце знахідки відвідав Шліман і вирішив розпочати розкопки, але не погодився з великою ціною, яку запросив власник ділянки.

Ділянку купив Еванс і 24 березня 1900 року почав розкопки. Вже на третій день він записав у щоденнику: «Виняткове явище — нічого грецького, нічого римського...» Дійсно, культура Криту виявилася оригінальною і своєрід_ною. Руїни, що їх відкрив критський купець, були рештками величезного палацу, який Еванс назвав Палацом Міноса. Площа цього палацу була понад 20 тис. м^2, він мав кілька поверхів, підземні ходи та велику кількість приміщень: палацові зали, розписані фресками, житлові кімнати, коридори, святилища, майстерні, купальні, комори. У коморах зберігалися гігантські глиняні посудини-піфоси із залишками зерна, олії та ін.

Палац мав складну систему водогону та каналізації. Крім великої кількості різноманітних речей — зброї, знарядь праці, прикрас та ін., було знайдено глиняні таблиці з письменами невідомою мовою. З'ясувалося, що це складове письмо, тобто система, в якій кожен знак означає склад.

Складові системи використовують близько 80 знаків.

Понад п'ятдесят років вчені різних країн намагалися розшифрувати лінійне письмо. Лише 1953 року англійські до-

слідники М. Вентріс та Д. Чедвік прочитали лінійне письмо В, а письмо А досі не дешифроване. Таким чином, Евансові довелося читати історію Криту без текстів.

Фрагмент фрески «Парижанка»

Але він її прочитав. Аналізуючи й зіставляючи всі дані, які можна було витягти з речових джерел, Еванс встановив періоди підйому та занепаду Критської держави, датував ці періоди з точністю до п’ятдесяти років, з’ясував, яким був державний устрій, релігійні вірування та обряди, які зв’язки мав Крит з іншими країнами, що критяни виробляли, що ввозили та вивозили.

Такі масштабні висновки Еванс зміг зробити тільки завдяки тому, що на той час вже існували наукові методи дослідження. Він не тільки розкопував споруди, що зберег-

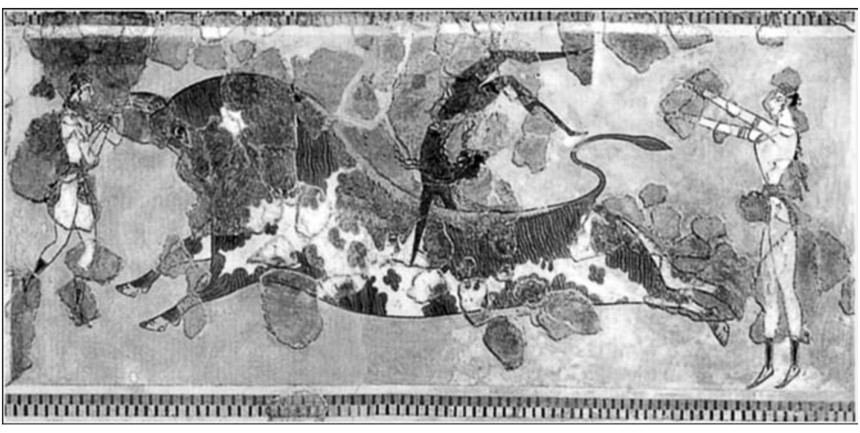
Кносс. Тронний зал у палаці

«Фестський диск»

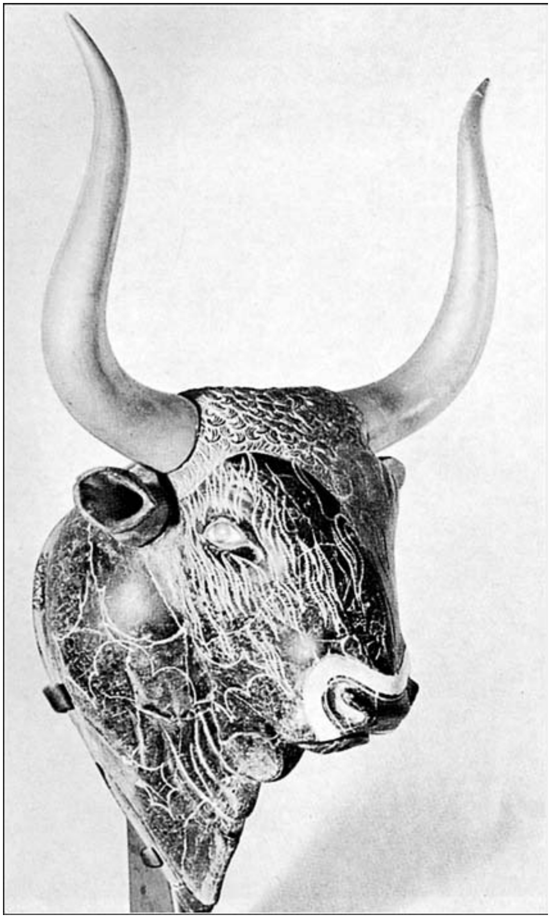
лися, та окремі речі, — він вивчав кожен шар землі, підбирав кожен уламок посуду, кожен шматок штукатурки, визначаючи місце, з якого він упав (тобто вчений застосовував стратиграфічний метод). Датував знахідки Еванс, порівнюючи їх з аналогічними речами з Єгипту (тобто застосовував метод перехресного датування).

Одночасно з Евансом працювала італійська археологічна експедиція, що досліджувала давнє місто Фест. Крім палацу, дуже схожого на кносський, були знайдені чудові мінойські вази стилю «камарес» та славнозвісний «Фестський диск» — глиняний диск діаметром шість дюймів (15,2 см), з витиснутими загадковими знаками по спіралі з обох боків.

Тавромахії

Використовуючи результати досліджень на Криті, у материковій Греції та на островах, Еванс встановив, що Крит з його культурою, яку Еванс назвав мінойською, був культурним і політичним центром Егейського світу. Тепер вже очевидно, що Крит не був мікенською провінцією, навпаки, Крит впливав на мікенську культуру. Спільну культуру Егейського світу назвали егейською, або крито-мікенською, датується вона III — кінцем II тисячоліття до н. е. Загинула ця висока цивілізація через природну катастрофу та вторгнення варварів з материка.

Ритон у вигляді голови бика з Кносса

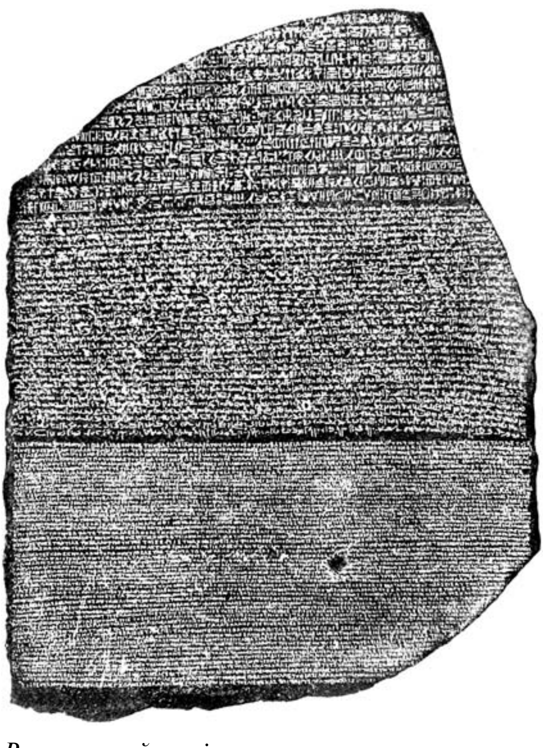
Крито-мікенська цивілізація приховує ще багато таємниць. Досі не прочитано лінійне письмо А, яким зроблено написи на глиняних табличках, печатках та посудинах; неясними залишаються релігійні вірування мінойців; невідомим є і характер знаменитої тавромахії — боїв з биком.

ПОЧАТОК СХІДНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Таємниці народу Нілу

Східна археологія розпочалася з відкриттів, зроблених в Єгипті. Наприкінці XVIII століття уявлення європейських вчених про Єгипет були вкрай обмежені. Уривчасті відомості з Геродота та інших античних авторів, сповнені незвичайних подій свідчення Біблії, історія тридцяти династій фараонів, яку написав єгипетський жрець Манефон (бл. 300 р. до н. е.), кілька статуй, що зберігалися в Римі, два-три обеліски, вкриті ієрогліфами, — це все, що мали вчені та археологи.

Розеттський камінь

Тридцятого червня 1798 року в Єгипті, поблизу Александрії, почалася висадка десанту французької воєнної експедиції на чолі з генералом Бонапартом. Експедицію супроводжувала група вчених, різних за фахом, та

художників. Після перших перемог Наполеона було засновано Єгипетський інститут для вивчення країни. Один з його членів, Домінік Вівіан Денон, був талановитим художником, а також невтомним, спостережливим і заповзятливим дослідником. У короткий час він проїхав через весь Єгипет від Александрії до Сієни, списуючи написи, замальовуючи архітектурні споруди, скуповуючи старожитності.

Єгиптяни називали свою країну Кемі — чорна. Або — Дві Землі, Дві Країни, Обидві Країни, Береги Гора. Пустелю вони називали Червона Земля, а море — Великим Зеленим.

Французькі солдати, повертаючись додому, вивозили до Європи багато трофеїв, але Денон привіз із собою щось набагато цінніше — велику кількість папок з малюнками. Він дотримувався у своїх малюнках реалізму і не нехтував жодною подробицею, тому його малюнки стали дуже важливим матеріалом для наукових досліджень (так, наприклад, зображення невеличкого храму Аменхотепа III залишилося єдиним — у 1822 році храм було зруйновано). На матеріалах Денона Франсуа Жомаром була написана праця, яка поклала початок єгиптології — «Опис Єгипту» у 24 томах тексту та 12 томах таблиць.

Можливості, що відкрилися перед археологами в Єгипті, були грандіозні. У Єгипті збереглася величезна кількість монументальних кам'яних споруд та написів. Написи вкривали стіни храмів та гробниць, підніжжя статуй та обелісків. Особливо цікавим був так званий Розеттський камінь, що його знайшов у селищі Розетта артилерійський офіцер Бушар під час копання траншей. Цей камінь чорного базальту з написом двома мовами (білінгва): давньоєгипетською — ієрогліфами й демотичним письмом та грецькою — грецьким алфавітом. Усі три написи, як з'ясували пізніше, містили один і той самий текст — декрет жерців на честь Птолемея V Епіфана (196 р. до н. е.).

Єгиптяни вірили, що людина мислить серцем. Слова: «Він не має серця» означали, що людина не має розуму. Про розгнівану людину казали: «Став таким, як верхньоєгипетський леопард, коли злиться».

Науковий подвиг Жана Франсуа Шампольйона

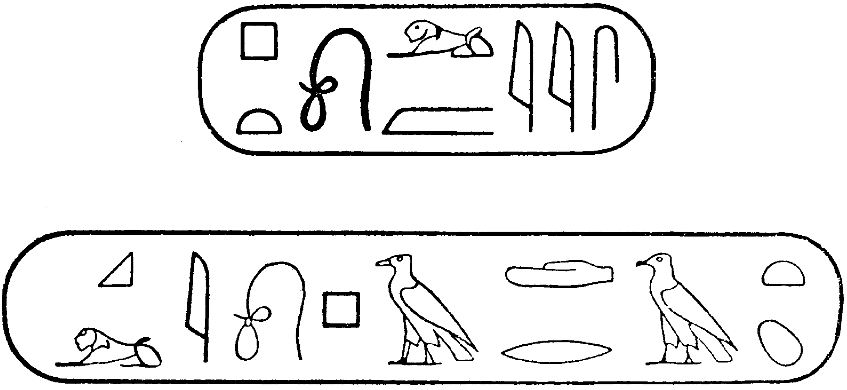
Подальше дослідження Єгипту пов'язане саме з цим каменем та ім'ям французького вченого Жана Франсуа Шампольйона (1790—1832). Він народився в родині книготорговця в маленькому містечку Фіжак. Шампольйон був надзвичайно обдарованим лінгвістом. Він не володів величезною кількістю мов, як деякі поліглоти, проте добре знав англійську, німецьку, італійську, латинську, грецьку, китайську, коптську, ефіопську, давньоєврейську мови і, як ніхто, відчував дух кожної з цих мов.

Оскільки єгипетське письмо не передавало голосних звуків, ми користуємося умовним прочитанням єгипетських текстів.

Спроби розшифрувати давньоєгипетські ієрогліфи робилися неодноразово. З'являлися навіть повідомлення в наукових колах, що таємниця ієрогліфів розгадана. Проте рішучий крок у цьому напрямку зробив саме Шампольйон. Співставляючи грецький та ієрогліфічний тексти, він припустив, що ім'я Птолемея в єгипетському тексті обведено овальною рамкою — так званим картушем, і таким чином визначив п'ятнадцять ієрогліфічних знаків. У 1822 році Шампольйон зробив доповідь у Паризькій Академії про відкритий ним метод дешифровки.

Жан Франсуа Шампольйон

Відкриття Шампольйона зовсім не означало, що він навчився вільно читати всі давньоєгипетські тексти. Він тільки вказав шлях до їхнього розуміння. Річ у тім, що ієрогліфи поділяються на три типи символів: піктограми, або ідеограми, висловлювали цілі слова у формі малюнка; фонограми висловлювали звуки; детермінативні символи містили інформацію про клас слова. У тексті використовувалися всі три типи символів.

Картуш з ім’ям Птолемея та Клеопатри

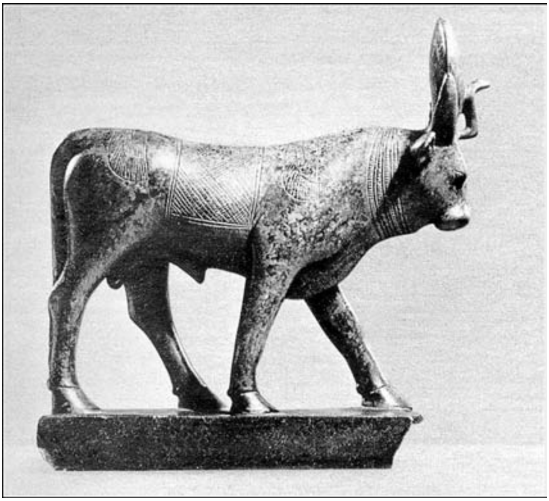
Таких висновків щодо писемності Єгипту Шампольйон дійшов, ще не бачивши Єгипту. Вперше він побачив його у віці тридцяти восьми років і помер через три роки після повернення із країни своєї мрії.

Перші наукові дослідження Єгипту

Значно більше з наукової точки зору зробив наступний відомий дослідник Єгипту — німецький вчений Лепсіус (1810—1884). Його роботам притаманні ретельність і скрупульозність наукових досліджень. Він вивчав єгипетські старожитності методично, дотримуючись строгих наукових прийомів. Поблизу Мемфіса Лепсіус затримався на півроку. Там він відкрив і обстежив 67 царських пірамід та близько 130 гробниць сановників і вельмож Давнього царства.

Площа Верхнього та Нижнього Єгипту до п’ятого порогу становила близько 50 тис. км^2.

Головною заслугою Шампольйона, і особливо Лепсіуса, було те, що вони вивчали насамперед єгипетську історію. Лепсіус першим запропонував поділ історії Єгипту на три періоди — Давнє царство, Середнє і Нове — й дав перелік у хронологічному порядку близько тисячі імен та титулів царів, цариць і царських дітей. Після Лепсіуса залишилася величезна літературна спадщина: «Листи з Єгипту, Ефіопії та Синайського півострова» з описом його мандрів, «Пам’ятки з Єгипту та Ефіопії» — зведення всіх відкритих і досліджених ним пам’яток (12 томів, in folio), з 900 табли-

Священний бик Апіс

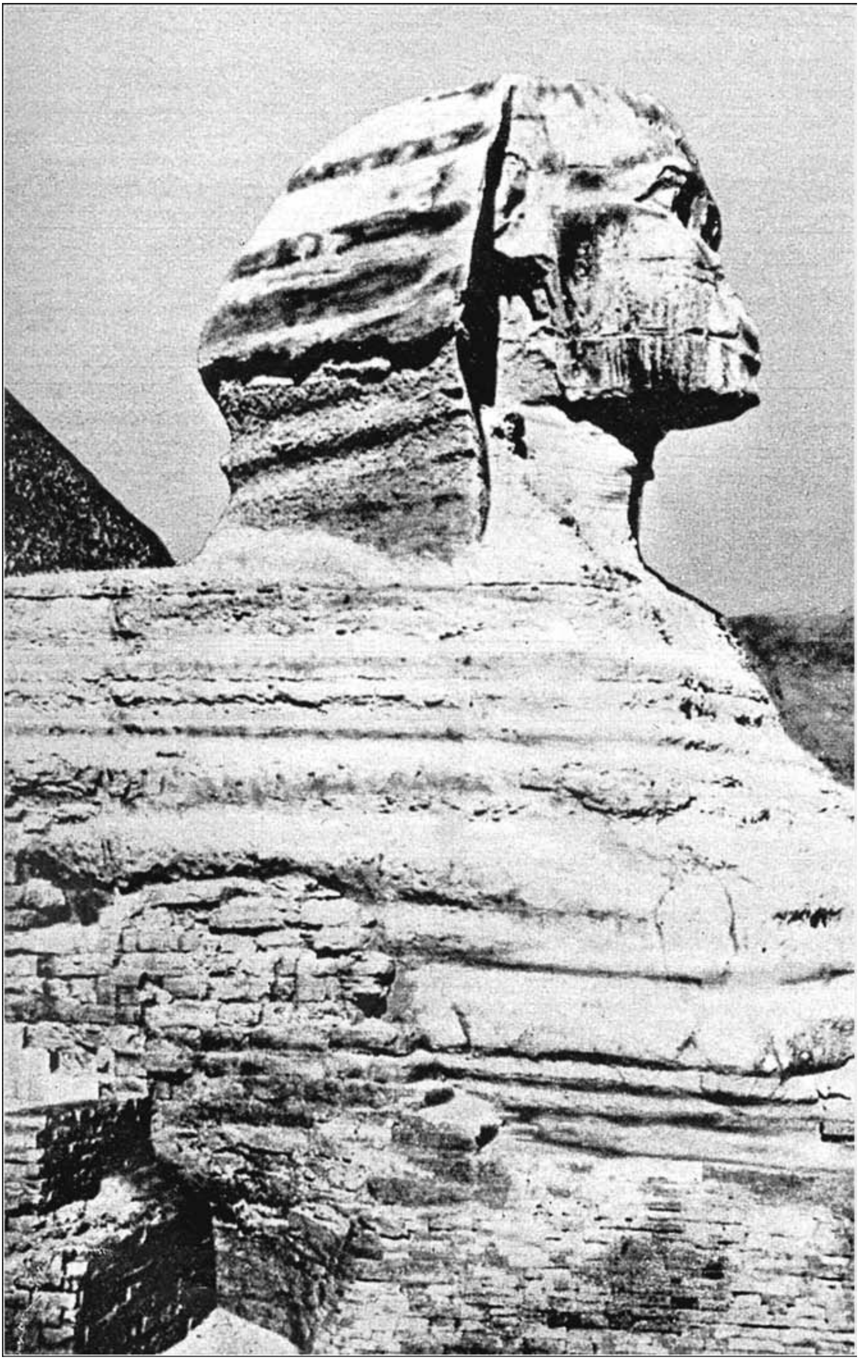
цями; весь матеріал розташований в історичному порядку) і, крім того, багато статей на різні теми з історії Єгипту. Величезні колекції, що зібрав Лепсіус, були поміщені до Берлінського музею, директором якого він був. У Єгипті після Лепсіуса працювали його учні, але блискуча ера французької єгиптології почалася з Огюста Марієтта (1821—1881).

Він народився в Булоні, був археологом-самоучкою. В 1849 році Марієтта прийняли до Лувра як асистента. До Єгипту він поїхав за дорученням музею для придбання рукописів. Але, потрапивши до країни фараонів, вийшов за межі своїх обов'язків і почав розкопки.

У перший же рік Марієтт відкрив Серапеум — місце поховання священних биків Апісів, алею сфінксів, що вела до святилища. У Серапеумі було знайдено 64 гробниці Апісів, велику кількість приношень богомольців, докладні біографії божественних тварин.

У Гізі Марієтт завершив розкопки великого сфінкса, які розпочав ще Лепсіус. Біля його підніжжя знаходився храм із червоного граніту та прозорого алебастру. В цьому храмі стояло сім статуй фараона Хефрена, сина Хеопса. У гізькому некрополі Марієтт знайшов понад 300 гробниць вельмож Давнього царства з великою кількістю речей та написів.

Сфінкса в Гізі зображено з хусткою на голові. Такі хустки, а ще перуки носили лише шляхетні люди. Вони зазвичай голили голови (і чоловіки, й жінки) гострим ножем з кременя, а бороди голили навіть сільські бідняки.

Великий Сфінкс у Гізі

Нефертіті

Нефертіті (або Нефр-ет) носила титул «велика царева дружина», але інша дружина Аменхотепа IV, Кійа, дістала титул другого фараона.

Потім він провів розкопки в Абідосі, центрі шанування Осіріса, де розташований найдавніший в Єгипті некрополь. Там було знайдено близько 15 000 написів.

За тридцять років своєї діяльності Марієтт провів розкопки у тридцяти семи місцях, і всюди вони були дуже успішні. Але розкопки велися не на достатньо науковому рівні. Так, наприклад, спочатку він не звертав уваги на папіруси, і багато документів, таким чином, загинуло для науки. Але Марієтт зробив дуже важливий крок — він зупинив розкрадання історичних пам'яток Єгипту. До нього давні пам'ятки місцеві правителі та населення просто знищували. Кам'яні споруди розтягалися для будівель, мармурові статуї перепалювалися на вапно, а те, що збереглося, вивозилося до Європи, причому не тільки статуї та саркофаги, але й цілі обеліски. Один обеліск везли до Англії на ланцюгах, зануреним у воду між двома кораблями. Марієтт вважав, що всі пам'ятки повинні залишитися країні. У 1859 році він заснував Каїрський музей, куди з тих часів надходять всі єгипетські старожитності. Марієтт не випускав із Єгипту жодної речі. Одного разу імператриця Євгенія, дружина Наполеона III, звернулася до єгипетського хедіва з проханням подарувати Лувру кілька

Єгиптяни підмальовували очі, втираючи в шкіру навколо очей зелений порошок з розмолотого малахіту. Мідь, що входить до малахіту, захищала очі від інфекції.

експонатів з Каїрського музею. Хедів не зміг їй відмовити, але натякнув, що влада в музеї належить не йому, а Марієттові. Імператриця звернулася до нього, але Марієтт їй відмовив.

У наші часи іноземні експедиції, що працюють в Єгипті, можуть вивозити до своїх музеїв тільки дублікати оригінальних речей. Німецькі археологи, які знайшли в руїнах міста Ахетатон — столиці фараона Ехнатона, статуетку XIV століття до н. е. (зображення Нефертіті), вирішили все ж таки вивезти її до Німеччини. Статуетку обліпили глиною, і археологи, які давали дозвіл на вивіз знахідок, не звернули на неї уваги. Голівка Нефертіті була виставлена в Берлінському музеї, і таким чином німецькі археологи зізналися в злочині. Відтоді уряд Єгипту заборонив німцям вести розкопки.

«Мандрівні мумії»

Продовжувачем досліджень Марієтта був його учень Гастон Масперо (1846—1916). З його ім’ям пов’язано сенсаційне відкриття мумій фараонів XVIII та XIX династій.

На початку 1881 року один багатий американець, любитель і цінувальник мистецтва, поплив угору Нілом до Луксора, у те саме село, що знаходиться навпроти Фів — давньої резиденції царів. Він хотів придбати якінебудь античні раритети. Торгівля старожитностями в Єгипті завдяки діяльності Марієтта була заборонена, тому американець шукав спекулянтів. Нарешті він познайомився з одним єгиптянином, який запропонував йому кілька нібито справжніх та цін-

Голова мумії Рамсеса II

 них предметів. Американець не вагаючись купив папірус, що добре зберігся і був рідкісної краси.

Заховавши папірус у валізу, американець негайно виїхав до Європи, де показав цей папірус експерту. Виявилося, що він справжній і дуже цінний. Здивований експерт зацікавився, яким чином змогли вивезти з Єгипту таку рідкість. Американець все розповів. Експерт написав докладного листа в Каїр директору музею професору Гастону Масперо. Директор був дуже занепокоєний: по-перше, музей втратив надзвичайно цінну знахідку; по-друге — в листі розповідалося про речі з поховання царя XXI династії, про гробниці яких майже нічого не було відомо. Поліція дуже неохоче бралася за розшуки осквернителів поховань, а тому Масперо вирішив взятися за розшуки самостійно.

Молодий асистент музею поїхав до Луксора і поселився там як багатий колекціонер,

Статуя Рамсеса II з храму в Карнаку

Храм Рамсеса II в Абу-Симбелі «витесали» зі скелі і перенесли вище за течією під час будівництва Асуанської греблі.

який хотів би купити щось справді коштовне за великі гроші. Він був справжнім знавцем старожитностей, обдурити його ніхто не міг, і це викликало повагу серед «диких» торговців Луксора. Одного чудового дня такий торговець запросив «колекціонера» до своєї лавки і показав йому невеличку статуетку.

Асистент купив цю статуетку — вона також була з поховань фараона XXI династії — і домовився про подальші зустрічі. Пізніше він отримав від торговця Абд аль-Расула ще кілька речей, цього разу з поховань фараонів XIX та XX династій. Молодий вчений був впевнений, що знайшов злодія, — і наказав заарештувати торговця. Щоправда, викриття злочину довелося чекати ще два місяці — Абд аль-Расул вирішив сам показати місце, з якого його родина протягом багатьох поколінь брала коштовності для продажу. Виявилося, що село Курна, де мешкала велика родина Абд аль-Расула, суцільно було населене розкрадачами гробниць. Це ремесло передавалося від батька до сина і процвітало, починаючи з XIII століття до н. е. За шість років до цих подій, у 1875 році Абд аль-Расул випадково знайшов у скелі між Долиною царств та Дейр аль-Бахарі велику поховальну камеру — місце, де жерці ховали «мандрівні» мумії царів, намагаючись врятувати їх від осквернення.

Єгипетські фараони називали себе Гор, тобто «той, що високо літає; той, що перебуває у височині».

Отже, 5 липня 1881 року перед входом до гробниці опинився вповноважений Каїрського музею, якого привів сам Абд аль-Расул. Цим уповноваженим був не Масперо, який у той час був у від’їзді, і не молодий асистент, який викрив злодіїв, — він лежав у лихоманці. Перед гробницею стояв заступник Масперо — Еміль Бругш-бей, брат відомого єгиптолога Генріха Бругша, у той час — хранитель музею в Каїрі. Спустившись на одинадцять метрів під землю, Бругш побачив те, що не бачив жоден європеєць. У першому саркофазі була мумія Сеті I. Сама камера була дуже великою, саркофа-

ги лежали вперемішку, деякі були відкриті, серед купи речей та прикрас лежали кілька мумій. Оглядаючи камеру, Бругш встановив, що тут знаходяться мумії Яхмеса I (1580—1555 рр. до н. е.), Аменхотепа I (1555—1545 рр. до н. е.), Тутмоса III (1501—1447 рр. до н. е.), Рамсеса II (1298—1232 рр. до н. е.) — всього 40 мумій. Три тисячі років пролежали вони, ніким не потривожені, поки їх не знайшли злодії.

Імена єгипетських богів добре відомі нам у грецькому варіанті. Насправді вони звучали інакше: Осіріс — Усірі, Ісіда — Єсід, Тот — Джехуті, Анубіс — Інпу.

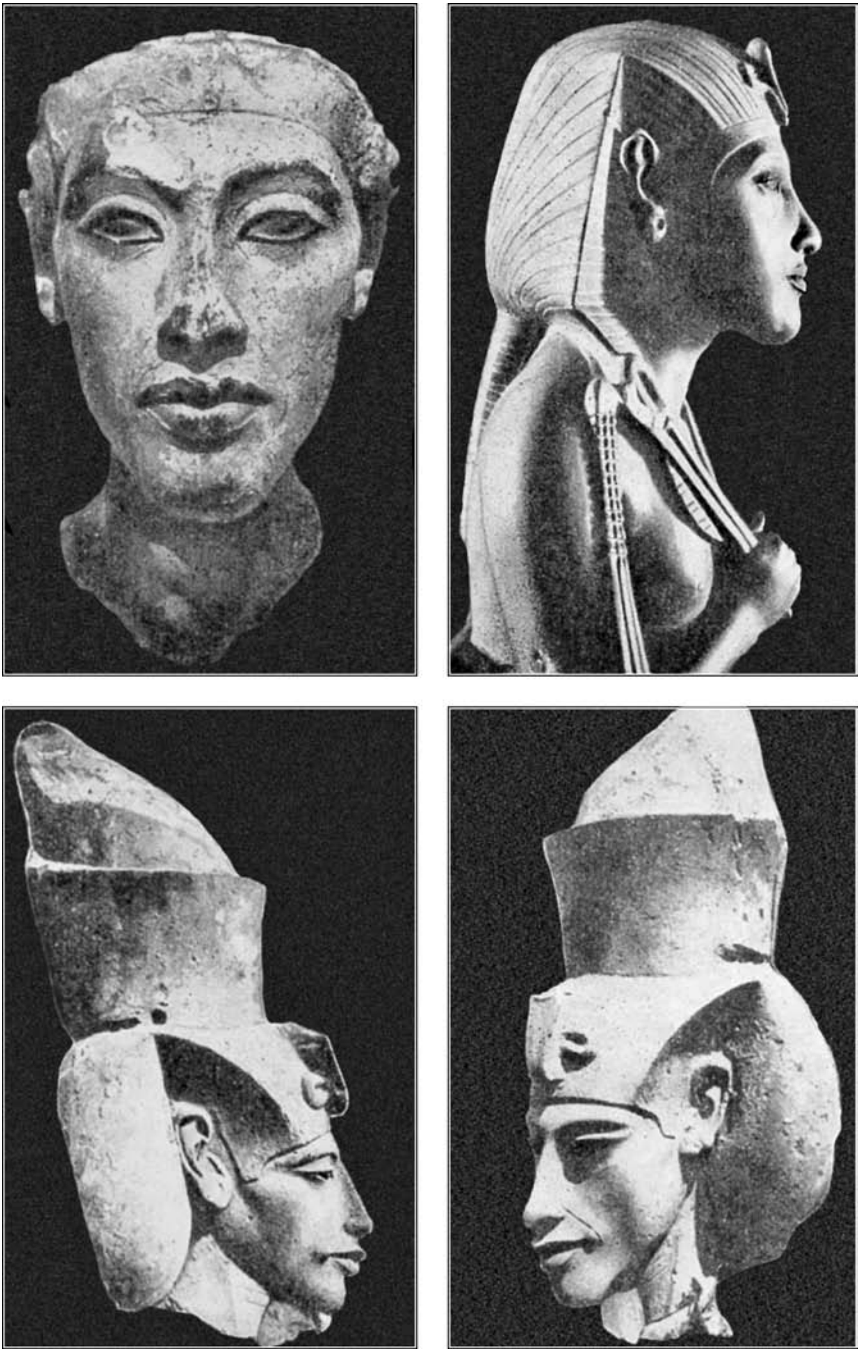
Огюст Масперо проводив розкопки систематично, причому досліджував не тільки великі центри єгипетської культури, але й околиці. За його ініціативою було засновано кілька провінційних музеїв і побудовано нове приміщення для Каїрського музею. Він також написав багато наукових праць, головною з яких є «Давня історія народів класичного Сходу».

У 1887 році, під час перебування Масперо в Парижі, єгипетські селяни (фелахи) в містечку Тель-ель-Амарна знайшли дерев'яні ящики з клинописними глиняними табличками. На цьому місці в XIV столітті до н. е. знаходився Ахстатон («Горизонт сонячного диску») — столиця Аменхотепа IV, або Ехнатона, як він себе іменував. Цей фараон знаменитий тим, що вступив у боротьбу із жерцями й проголосив культ єдиного бога Атона, сонячного диску. Знахідка фелахів виявилася частиною державного архіву фараона-реформатора. Так зване тель-амарнське листування — унікальне історичне джерело. Більшість документів — листування намісників єгипетських провінцій та володарів сусідніх країн із центральним урядом Єгипту. Майже всі документи написані міжнародною мовою тих часів — вавилонською.

Ім'я Аменхотеп означало: Амон задоволений, Ехнатон (Ах-на-Йаті) — корисний сонцю.

Людина, яка «просіяла» Єгипет

Найбільш видатним археологом, який працював у Єгипті одночасно з Масперо, був англієць Вільям Фліндерс Петрі.

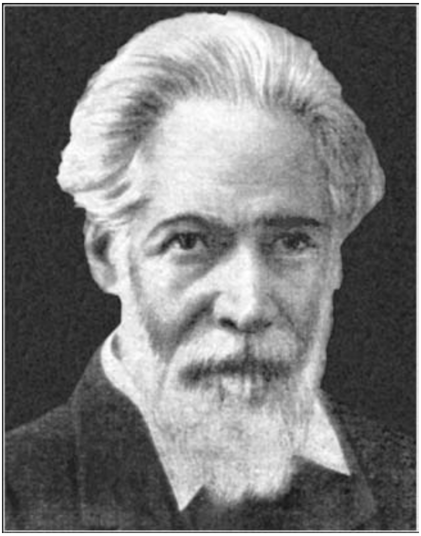

Скульптурні зображення фараона Аменхотепа IV (Ехнатона)

Рельєф із зображенням вшанування Атона

Народився він 3 червня 1863 року в Лондоні. Свої дослідження з давньої історії він почав в Англії і першу друковану працю присвятив неолітичній стоянці в Стоунхенджі. В 1880 році у віці двадцяти семи років він поїхав до Єгипту, де вів розкопки впродовж сорока шести років. Діяльність Петрі в Єгипті починається відкриттям у дельті Нілу грецького міста Навкратіса, відомого за письмовими джерелами, з храмами на честь Аполлона, Гери, Діоскурів, Афродіти і з великою кількістю різноманітних речей. Потім він розкопав місто Таніс, яке певний час було столицею Єгипту. У Танісі він виявив будинок юриста на ім'я Бекієху з великою кількістю папірусів. Далі — розкопки у Фівах, Крокодилополі, Фаюмському оазисі. Фліндерс Петрі остаточно встановив місцезнаходження Меридового озера. Поблизу озера він відкрив місто Кахун — «місто піраміди» — містечко робітників, що виникло під час будування піраміди, а потім було залишено. Перерахувати всі розкопки, які проводив Фліндерс Петрі, дуже важко. Він був одним з найщасливіших археологів. Він знаходив чудові пам'ятки там, де інші вже відмовлялися копати. Але, крім того, він був одним із найсумлінніших і талановитих археологів. До методики розкопок Петрі нічого нового не додав. Він просто дуже ретельно дотримувався своїх наукових принципів: зробити все, щоб під час розкопок пам'ятку було максимально збережено, бути уважним до найдрібніших подробиць процесу, робити точні креслення всіх споруд та розкопу з позначками на плані місця кожної знахідки.

Вільям Фліндерс Петрі

Принципово новою у Фліндерса Петрі була інтерпретація, тобто аналіз пояснення речей. Він першим засвідчив на значення кераміки (глиняного посуду) для датування пам'ят-

ки. Кераміку використовували для датування і раніше, але це була кераміка орнаментована, розписна. Петрі почав вивчати просту кераміку, на яку досі навіть не звертали уваги. Нині під час розкопок не викидають жодного уламка, і тисячі тонн кераміки зберігають у фондах музеїв усього світу. Виявилося, що ця проста, неорнаментована або дуже бідно орнаментована кераміка може дати археологові дуже багато — за її формою, за матеріалом, за якістю випалу, за способами виготовлення та ін. визначається час і місце її виробництва, призначення, загальний ступінь культури людей, які її виробляли, ареал розповсюдження і т. ін. Фліндерс Петрі вказав на значення єгипетських та грецьких речей для перехресного датування порівняльним методом. Саме цей метод дав змогу згодом встановити абсолютну хронологію крито-мікенської культури. Крім того, Фліндерс Петрі має заслуги і в організації колективних досліджень. У 1884 році він заснував Археологічне товариство, яке в 1905 році перетворилося на Британську археологічну школу в Єгипті. Багато уваги приділяв він історії ремесел. Однією з найважливіших його наукових праць (наукова спадщина Фліндерса Петрі налічує 90 томів) був атлас знарядь праці всіх часів та народів, єдиний у своєму роді. Цікаво, що Петрі, який був видатним фахівцем у галузі «малих форм» єгипетського мистецтва (кераміки та пластики), водночас був знавцем найвеличніших споруд, які дійшли до нас від давніх єгиптян, — величезних надгробних пам'яток, пірамід.

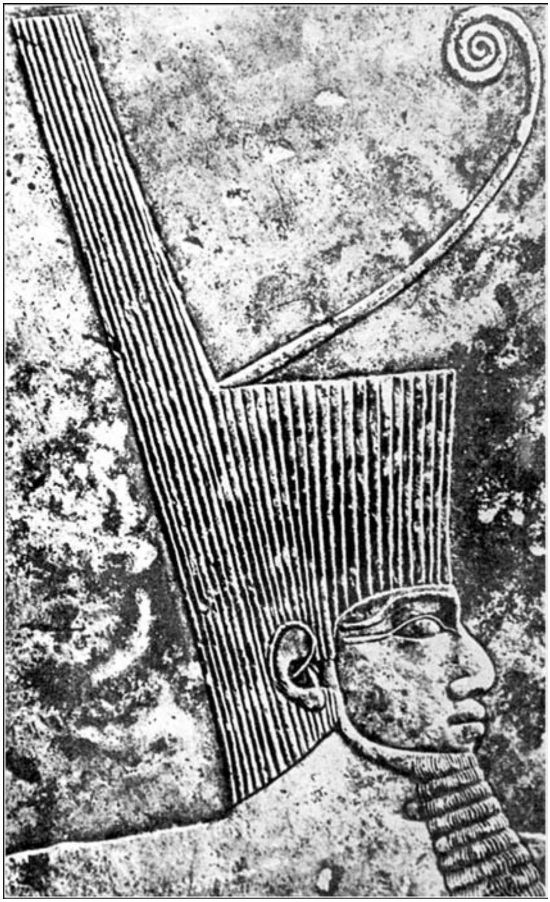
Дослідження пірамід у Гізі Петрі почав 1880 року. Він улаштував собі помешкання в давній гробниці й увечері заходив до Великої піраміди. Повертався він тільки після півночі, сідав на ящик, який правив йому за стіл, і записував те, що довідався про піраміди: вимірювання висоти, ширини та довжини ходів, нахилів кутів. Записував він також свої гіпотези.

«Все боїться часу, але час боїться пірамід»

Гіпотези про що? Що таємничого було в пірамідах, які протягом тисячоліть стоять на видноті? Ще Геродот милувався ними.

Про піраміди було відомо, що це — гробниці, велетенські будівлі для саркофагів. Як вони будувалися? Як досягли вони досконалості й розмірів великих пірамід? Чому їхнє будівництво занепало?

Перша піраміда була збудована на початку III династії для царя Джосера (Даси).

Фараон Джосер

Піраміда разом з поминальними спорудами, що до неї належали, уособлює несподіваний злет кам’яного будівництва. На самій споруді можна побачити сліди зіткнення двох віків — кам’яного з мідним. На окремих блоках залишилися сліди обробки їхньої поверхні камінними свердлами (близько 400 кременів було знайдено неподалік), але таких слідів небагато — тобто величезна споруда була побудована здебільшого за допомогою мідних знарядь. Нам відомо ім’я видатного зодчого, що збудував поховальну споруду для царя Джосера, — Імхотеп (І-ма-хатап). Його шанували в Мемфісі як бога цілительства, але ще за життя Імхотеп був у великій пошані у свого володаря.

Спадкоємці Джосера — Хор Сехемхет (Могутній нутрощами), Хаба (Ха-бі) та Неферкара Небка (Наф-ку-Ріа Нібку) полишили свої піраміди (ступінчасті, як і піраміда Джосера) незавершеними або зруйнованими.

Ступінчаста піраміда Джосера

Першою справжньою (в геометричному розумінні) пірамідою був, вірогідно, надгробок невідомого царя в сучасному селі Медум (південніше Каїра). Вона спочатку також була ступінчаста, але наступне лицювання перетворило її на правильну піраміду 90 м заввишки. Перший фараон IV династії Снофру залишив дві величезні піраміди, одна 100 м, друга — 99 м заввишки (друга — «надломлена»).

Найбільшою стала піраміда сина і спадкоємця Джосера, царя Хуфу (Хеопса, Хуф-і-Хнамі). «Небосхил Хуфу» був 146 м заввишки, довжина кожної сторони основи перевищувала 230 м, а площина її дорівнювала 54 300 м^2. Але ця піраміда перевершувала всі попередні не тільки розмірами. Вражає якість, з якою побудована ця піраміда. Величезні відгранені брили підігнані одна до одної з надзвичайною точністю. Лицювальне каміння внутрішніх приміщень та на зовнішніх схилах зімкнуте так щільно, що між ними не можна просунути навіть леза ножа, а всередині — навіть голки, аркуша паперу чи волосини. До наших часів вона майже не збереглася, але в давнину трикутні грані піраміди здавалися рівними, гладенькими поверхнями. Велика піраміда була бездо-

Піраміда Снофру мала бути 120 м заввишки, але на висоті 40 м з'явилися тріщини. За порадою вчених висоту піраміди зменшили до 97 м, проте вона продовжувала тріскатися. Так з'явилася піраміда з надломленими гранями.

ганною, а кожна її грань з дивовижною точністю спрямована до однієї з чотирьох сторін світу.

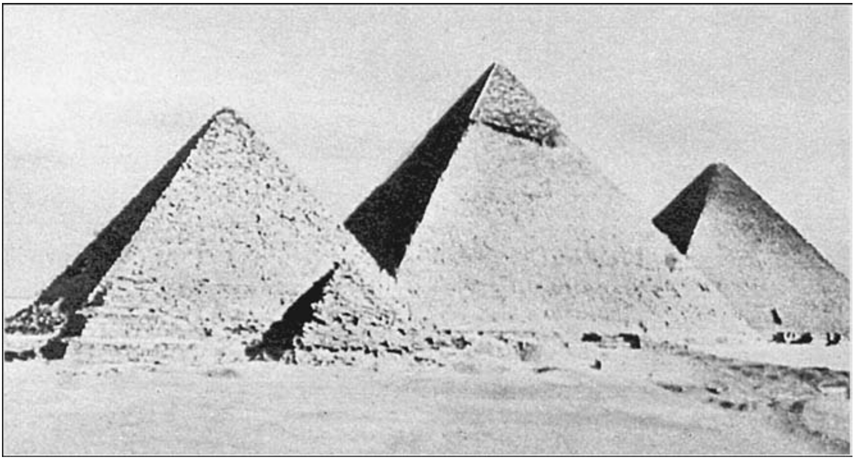
Страхітливий тиск кам'яних брил на внутрішні приміщення розподілявся за допомогою розвантажувальних порожнеч, ступінчастих склепінь та перекриття. У проходах величезні плити-заслони вільно піднімалися й опускалися у прорізях в камінні.

Греки вважали піраміди одними із «семи чудес світу», але насправді піраміди виявилися «найчудеснішими». Шість «чудес» загинули, а піраміди стоять. Середньовічні і більш пізні володарі Єгипту здирали з них лицювання для своїх будівель, але зруйнувати піраміди їм було не під силу.

Піраміди вражали і вражають людську уяву. Ще грекоримські автори одностайно стверджували, що піраміди — царські гробниці, але в більш пізні часи багатьом не вірилося, а комусь і досі не віриться, що це справді так. Піраміди вва-

Надломлена піраміда Снофру

Піраміди фараонів IV династії Хуфу, Хафра та Менкаура

жали храмами, місцями таємних подій, господарськими будівлями, спорудами для спостереження за небесними тілами, заслонами від пісків пустелі, їх сприймали за гру природи. Хтось вважав, що такі незвичайні споруди могли створити лише надзвичайні істоти — вихідці із загадкової країни Атлантиди, навіть гості з галактичних світів. Скільки винахідливості було задіяно, щоб на підставі розмірів Великої піраміди, її частин, склепінь та переходів створити нові закономірності, пророцтва та таємничі теорії! Поверхові домисли про піраміди вже давно спростовані. Та досі наукова думка шукає відповіді, що таке Велика піраміда.

За допомогою яких знарядь і якими засобами були побудовані піраміди? Яким чином кам'яне зодчество досягло такої чіткості? Хто будував піраміди? Навіщо їх узагалі будували?

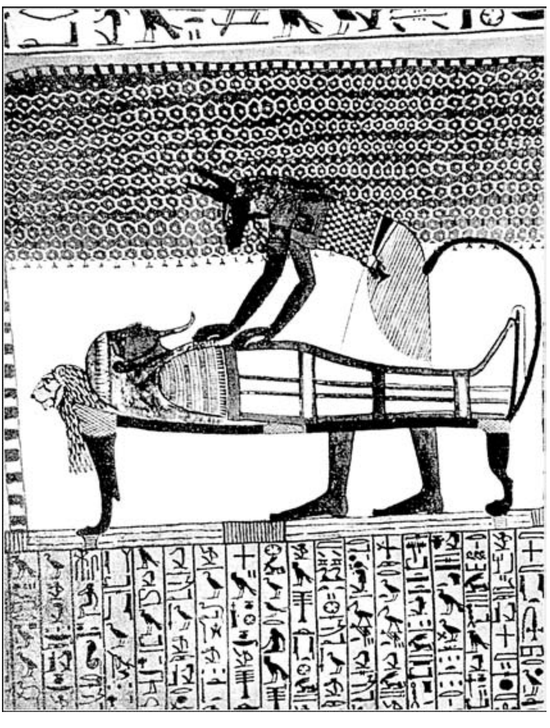
До комплексу похвальних споруд входили разом з пірамідою два храми — один у долині, другий — поминальний біля підніжжя піраміди, та дорога — галерея між храмами. Храм — щось на зразок приймальної зали померлого царя. Масивні прямокутні стовпи з полірованого граніту підтримували стелю. Гранітні стіни і підлога будівлі були ретельно відполіровані.

Світло падало з невеликих отворів, пробитих у верхній частині стіни і створювало урочистий напівморок, у якому особливо величними здавалися темні статуї фараона — владики, що приймає шановних гостей.

Від цього урочистого залу до піраміди вів довгий критий коридор. Його стіни і підлога також були зроблені з полірованого граніту. Цим коридором до піраміди везли тіло фараона у важкому саркофазі з коштовного каміння.

Виготовлення мумії

Для того щоб уберегти від тління тіло царя, яке, на думку єгиптян, було житлом його душі, його бальзамували. Докладну розповідь про процес бальзамування для нас зберіг давньогрецький письменник Діодор, що жив у І столітті н. е. У Геродота також є свідчення про бальзамування небіжчиків. Померлого приносили в приміщення для бальзамування. Тіло клали на підлогу, і до нього наближався жрець, що накреслював знаки. На лівому боці тіла він позначав рискою місце, де мав проходити розтин. Потім підходив інший і ефіопським каменем (можливо, обсидіаном) робив розтин, після чого пускався навтьоки, бо за звичаєм у нього з прокльонами кидали каміння всі присутні. Ці прокльони становили древній релігійний ритуал, пов’язаний із спричиненням каліцтва померлому. Після цього до тіла приступали безпосередньо бальзамувальники. Один залізними гаками через ніздрі витягав з черепа частину мозку. Мозок, що залишився, розчиняли упорскуванням різного зілля. Через надріз у боці виймали нутрощі, які обмивали в пальмовому

Мумія в гробниці

вині і запашних есенціях. Потім їх обгортали тонкими лляними пасмами і вкладали в спеціальні посудини-канопи, зроблені з глини, алебастру чи порфіру.

Кришки каноп були зроблені у вигляді різних голів. У канопу з кришкою, що зображувала людську голову, складали шлунок і кишки, у канопі з головою шакала лежали легені і серце, а посудина з головою кібчика призначалася для печінки.

У цей час тіло небіжчика спочатку натирали кедровою олією і промивали всередині пальмовим вином. Потім на сорок днів його занурювали в спеціальний лужний розчин. Затим знову промивали вином і просочували різними ароматичними смолами, що запобігали гниттю. Наповнивши тіло зсередини ароматичними речовинами, розтин зашивали і передавали набальзамований труп спеціальним вдягальникам, що прикрашали його. Часто золотили нігті на руках і ногах, вставляли очі з кришталю чи слонової кістки. На пальці рук і ніг надягали персні. Спорядивши в такий спосіб небіжчика, вдягальники вкривали все тіло шаром клею і починали обмотувати його тонкими лляними бинтами. Обертали, ретельно обмотуючи, пальці рук і ніг і все тіло багато разів, адже довжина цих бинтів становила кілька сот метрів. У такий спосіб виготовлялася мумія — нетлінне житло для духу Ка, що мав існувати вічно.

Поховання фараона

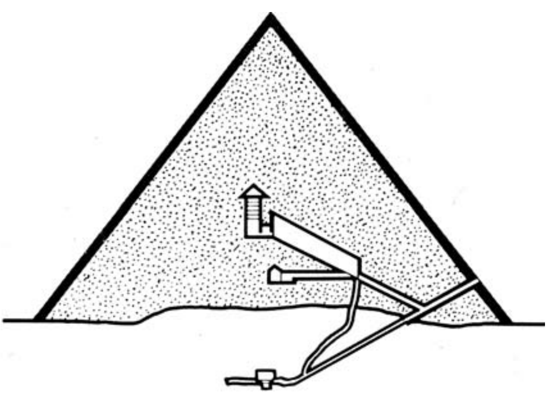
Діодор розповідає, що, коли єгипетський фараон помирав, уся країна перебувала у тривалій жалобі, що продовжувалася сімдесят два дні. Храми зачиняли, жертв богам не приносили, ніяких урочистостей не відбувалося, пахощами не вмащувалися. Усі ці дні єгиптяни не їли м’яса, не пили вина, не вживали виробів із борошна. Посипавши голови попелом, юрби чоловіків і жінок блукали містом із жалобними піснями, в яких славили чесноти померлого фараона. У день, призначений для поховання, саркофаг із набальзамованим тілом фараона ставили на особливі ноші, прикрашені пишним різьбленням і розписом, і з урочистими церемоніями проводжали в останню путь померлого владику,

«сина сонця», який пішов до богів. Саркофаг з тілом царя поміщали в склепі всередині піраміди, гранітні стіни і стеля якого були ретельно відполіровані.

Родичі фараона і жерці піклувалися про те, щоб померлому не загрожувала небезпека в загробному світі, щоб він міг вільно пересуватися всередині своєї гробниці і щоб боги прийняли його як рівного. Тому часто стіни приміщень усередині пірамід були списані молитвами і заклинаннями. Особливо ретельні закляття наносили на двері, що вели з одного приміщення в інше чи з коридора до камери. У піраміді фараона VI династії (2600—2400 рр. до н. е.) Пепі біля перших дверей написано цілий гімн, де йдеться про те, що ці «двері неба» розверзаються тільки для Пепі, і більше ні для кого іншого. Перед другими дверима написано текст, що завершується словами: «Коли ж приходить Пепі зі своїм Ка, двері повинні відчинятися. Присвячено цю піраміду Пепі і його Ка». На стінах, що прилягають до дверей, зображені стражі дверей — павіани, вовки, леви — закляття проти злих демонів, що загрожують померлому фараону. Ці тексти, виявлені у великій кількості, є одним із найдавніших надбань релігійної літератури. Вчені назвали їх за місцем знахідки «текстами пірамід».

За легендою, перший єгипетський фараон Менес заснував місто Крокодилополь і наказав шанувати в ньому крокодилів, бо в цьому місці йому врятував життя крокодил. Після шістдесятирічного царювання Менеса затягнув під воду бегемот.

Піклуючись про безпеку духу померлого в загробному світі, його родичі не забували і про життєво необхідні речі. У спеціальних приміщеннях зберігалися коштовності й різні побутові речі, що належали фараону. Адже давні єгип-

Розріз піраміди Хеопса

тяни вірили, що померлий продовжує жити й після смерті, що він має потребу у всіх тих речах, що були йому необхідні за життя. І чудова гробниця царя правила йому за будинок, як і в житті будинком був розкішний палац.

До піраміди — священного місця упокоєння фараона, що став божеством, — простий смертний не смів наближатися. Однак багатства, що ними наповнили комори царської усипальниці, були великою спокусою для грабіжників. Будівники пірамід передбачили це. Вхід до склепу закривався зсередини важким замковим каменем. Після закінчення похоронних церемоній з-під каменя вибивалися підпори, і вхід до центрального покою піраміди, де стояв чудовий гранітний саркофаг з тілом фараона, замикався назавжди.

Такий же величезний камінь, спущений униз по похилому ходу до склепу, закривав хід до коридора. Колодязь, яким спускалися люди, після того як були замуровані всі входи і виходи, засипався. Царське поховання було недоступне для людей і демонів. Фараон міг мирно спочивати під стометровою громадою піраміди, що нависла над склепом.

Але всі застороги були марні. Царські гробниці пограбували ще в сиву давнину, і до наших днів збереглися лише порожні зали та хитромудрі переходи усередині пірамід.

Про те, як будувалися піраміди, розказав Геродот. Але й самого Геродота від часів будування відділяло понад два тисячоліття. Крім того, він писав зі слів провідників. За Геродотом, працювати над пірамідою Хуфу було наказано всім єгиптянам. Були зачинені навіть храми та призупинені жертвоприношення. Каміння, що його видобували на східному березі Нілу, люди мали волокти до річки. Після переправи на суднах на західному березі каміння перебирали інші люди і перетягували до нагір'я, де і розташовувалося місце будівлі.

По сто тисяч чоловік працювали позмінно протягом трьох місяців, отож праця не припинялася упродовж року. Десять років будували тільки дорогу, якою допровляли каміння до місця будівлі, а піраміду будували ще двадцять років. Під землею, немовби на острові, улаштували поховальне приміщення, що омивалося водами Нілу. Надземну споруду, тобто піраміду, зводили уступами, а для їхнього лицювання підні-

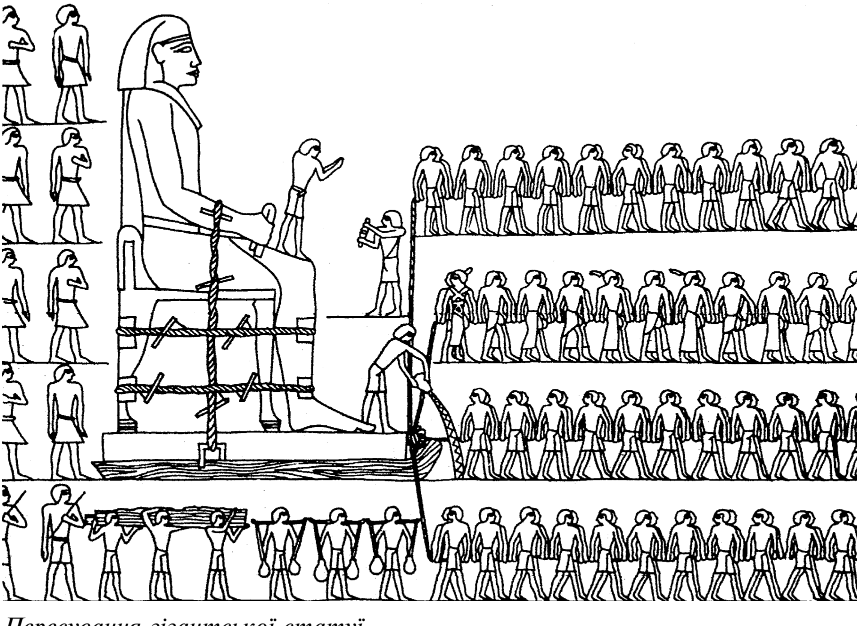
Середня вага одного блоку в піраміді становить близько 2500 кг, але трапляються і гігантські блоки вагою до 50 тис. кг.

мали каміння за допомогою дерев'яних пристроїв, що були розставлені на уступах або переміщувалися з нижніх уступів на вищі. Тобто будувалася піраміда знизу вгору, а лицювалася згори донизу. Геродот повідомив, що напис на піраміді увічнив витрати на харчування робітників (часником та цибулею!) — 1600 талантів срібла.

Цій розповіді довіряли 150—200 років тому, але не нині. Геродот був упевнений, що на будівництві застосовували залізні знаряддя, а ми знаємо, що їх в Єгипті тих часів не було.

Єгиптяни знали «небесне» метеоритне залізо і виробляли з нього прикраси або магічні предмети.

Каміння, з якого побудовано піраміду, добували в нагір'ї, а з-за Нілу привозили біле вапно для лицювання. Ніякого підземного острова у Великій піраміді не існувало. Срібного грошового обігу в Єгипті також не було.

Пересування гігантської статуї

Син та спадкоємець Хуфу Джедефра (Дадаф-Ріа, Раджедеф) також побудував піраміду, але набагато меншу, ніж батьківська: довжина сторони основи дорівнювала 100 м. Хуфу називав себе Сонцем, а Джедефра, перший серед фараонів, став називати себе «сином Ра», тобто сином Сонця, а це свідчить, що фараонівська влада похитнулася.

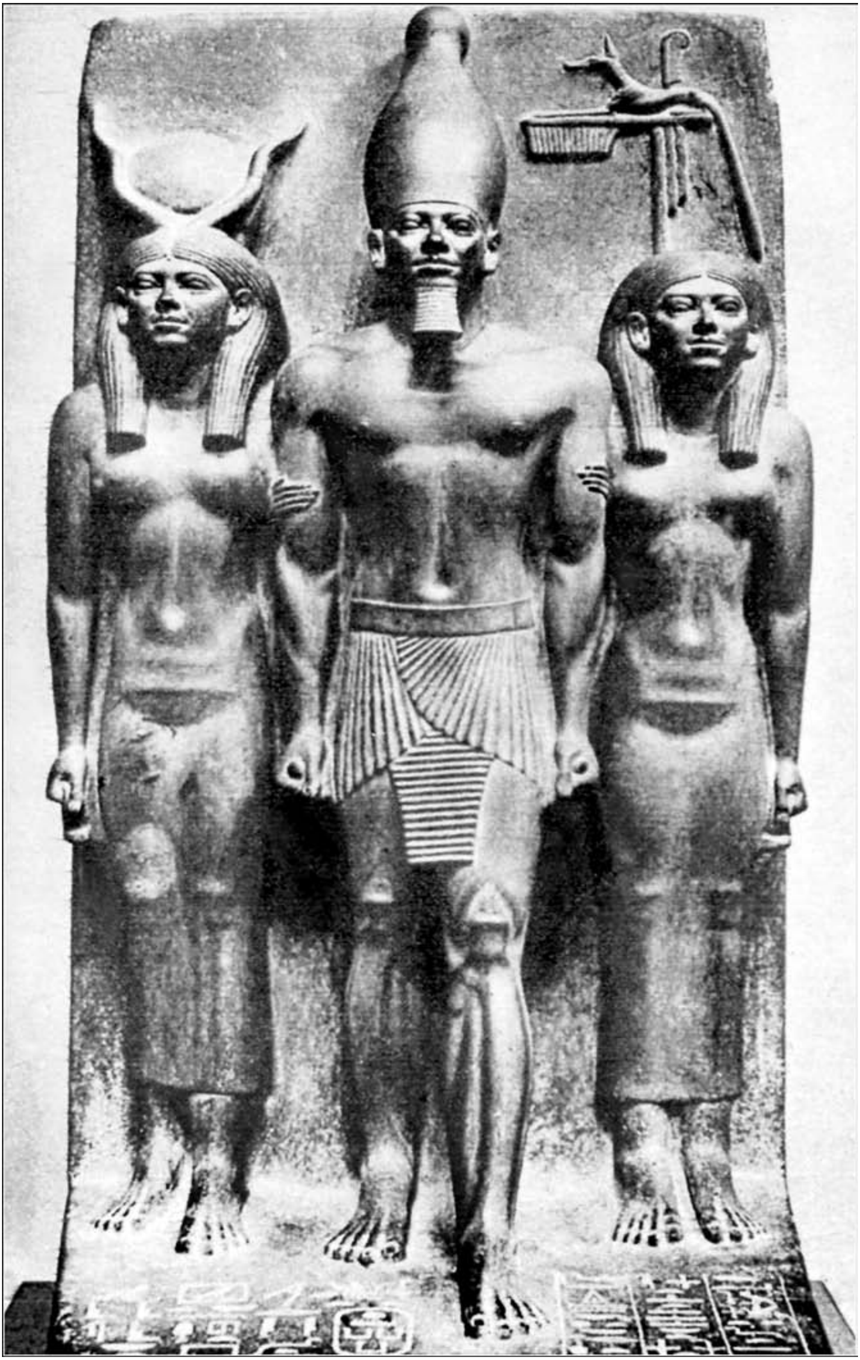
Другий син і спадкоємець Хуфу — Кафра збудував свою піраміду поруч з пірамідою батька. Вона була гідною Великої піраміди. Заввишки сягала 143,5 м, а довжина кожної із сторін основи становила 215,5 м. Вона виглядала навіть вищою за піраміду Хеопса, бо стояла на пагорбі. Вірогідно, що і Великий сфінкс (висота 20 м) належить Хафрові. Сфінкса було вирізьблено з природної скелі, що залишилася, як гадають, після того, як навколо неї вийняли каміння для будівлі однієї з пірамід. Царів-переможців вже в Старому царстві зображували у вигляді левів з людською головою, що тримають у лапах переможених іноземних ворогів. Отже, і Сфінкс — це уособлення сили фараона.

Фараон Хафра

Третю з великих пірамід спорудив цар Менкаура. Своїми розмірами вона нібито підкреслювала велич сусідки. Її висота — всього 66 м, але вона була пишно прикрашена червоним гранітом.

Останні царі IV династії відмовилися від пірамід. Спорудження піра-

Фараон Менкаура в супроводі богинь

мід відновилося за царів V династії, але споруди не сягали й половини висоти великих пірамід, крім того, вони були побудовані не так міцно і в наші часи втратили навіть вигляд пірамід, перетворившись на руїни. Щоправда, поминальні храми при гробницях були розкішними, дуже пишно прикрашеними будівлями.

Отже, занепад будівництва пірамід збігався з ослабленням влади фараонів.

За золотою стіною саркофага

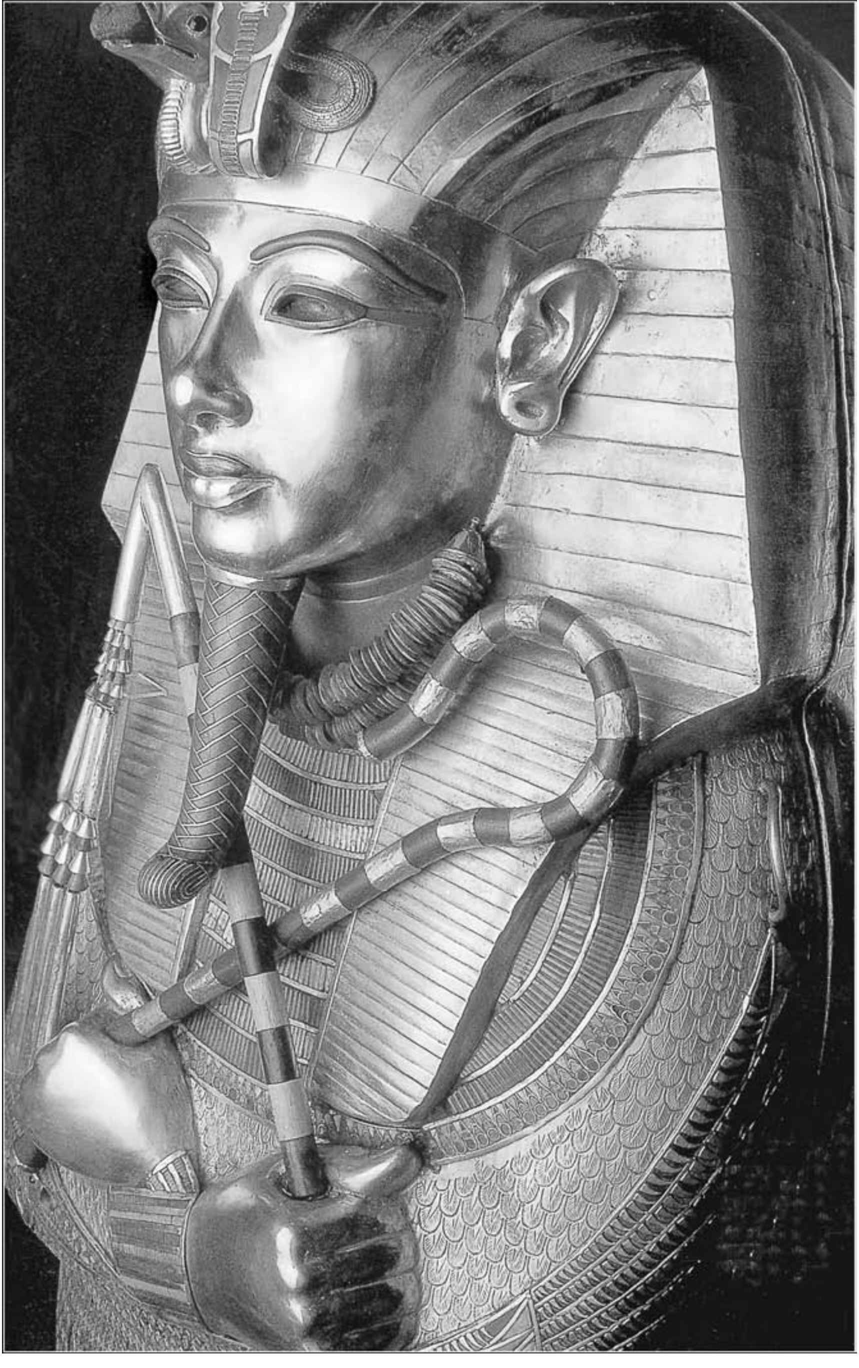
У 1922 році після п'яти років розкопок у Долині царів археолог Говард Картер знайшов те, що так довго шукав, — гробницю фараона XVIII династії Тутанхамона.

У листопаді 1922 року на єгипетське містечко Луксор посунула справжня навала. Це були сотні журналістів, учених і просто споглядальників з усього світу. Газети рясніли повідомленнями про сенсаційну знахідку — у Долині царів англієць Говард Картер знайшов непограбовану могилу фараона.

Говард Картер (1874—1939) не здобув ніякої освіти. Батько-художник сподівався, що син теж буде художником, але хоча здібності до малювання в хлопчика були, та його не приваблювала перспектива малювати сімейні портрети сусідів і їхніх домашніх улюбленців — коней і собак.

Коли Картерові виповнилося сімнадцять років, він подався до Єгипту. Там він копіював на папері вже виявлені давні малюнки і написи. Пригадують, що він міг працювати весь день і потім заснути просто в гробниці серед кажанів. Картер цілком присвятив себе вивченню Єгипту. Археологом він став під керівництвом Фліндерса Петрі, про якого казали, що той «просіяв» весь Єгипет. Через вісім років Картер вже обіймав посаду головного інспектора служби старожитностей Верхнього Єгипту і вів розкопки в околицях Долини царів.

Друга дійова особа цієї історії — лорд Джордж Герберт Карнарвон V (1866—1923). Спадкоємець величезного майна був найвизначнішим колекціонером єгипетських старожитностей. Лихі язики подейкували, що історією великої країни лорд уперше зацікавився, побачивши давньоєгипетську тру-

Золота покришка саркофага Тутанхамона

ну для кішки. На початку XX століття Карнарвон на свої кошти почав розкопки і через кілька років викупив концесію на дослідження в Долині царів. У 1907 році Говард Картер перейнявся ідеєю знайти могилу молодого фараона Тутанхамона.

Здавалося, ера великих відкриттів у Долині царів назавжди закінчилася. Усе тут було перекопано уздовж і впоперек. З-поміж входів у спустошені гробниці височіли гори щебеню й уламків гірської породи — справжній місячний пейзаж.

Але чуття підказувало Картерові: слід копати далі. Йому не давали спокою знахідки, зроблені в Долині царів Теодором Девісом. В одній із шахтових гробниць американський дослідник знайшов укриту золотом розбиту дерев'яну скриньку. На її кришці було написане ім'я Тутанхамона. Девіс вирішив, що це і є гробниця малозначного і майже забутого фараона XVIII династії.

Картер знаходить гробницю

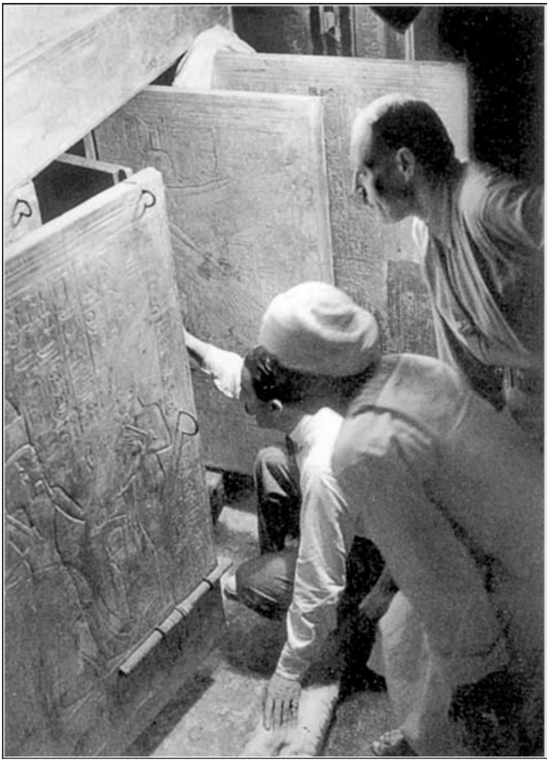
Але Картер вважав інакше. Восени 1917 року вони з лордом Карнарвоном почали розкопки на ділянці між гробницями Рамсеса II, Мернептаха і Рамсеса VI. Ці гробниці знаходяться на відстані приблизно 60 м одна від одної. Неподалік від поховання Рамсеса VI археологи невдовзі розкопали сліди хатин для робітників. «Кілька халуп, — писав Картер, — були побудовані на купі уламків кременя, що, як відомо, завжди слугує у Долині вірною ознакою близькості якої-небудь гробниці».

Але п'ять років роботи не дали ніяких наслідків. Нерозкопаним залишався тільки клаптик землі, на якому стояли самі хатини. Розчарований лорд Карнарвон уже ладен був припинити роботи. Картер вирушив до нього в Англію й умовив дати грошей ще на один, останній сезон розкопок у Долині царів.

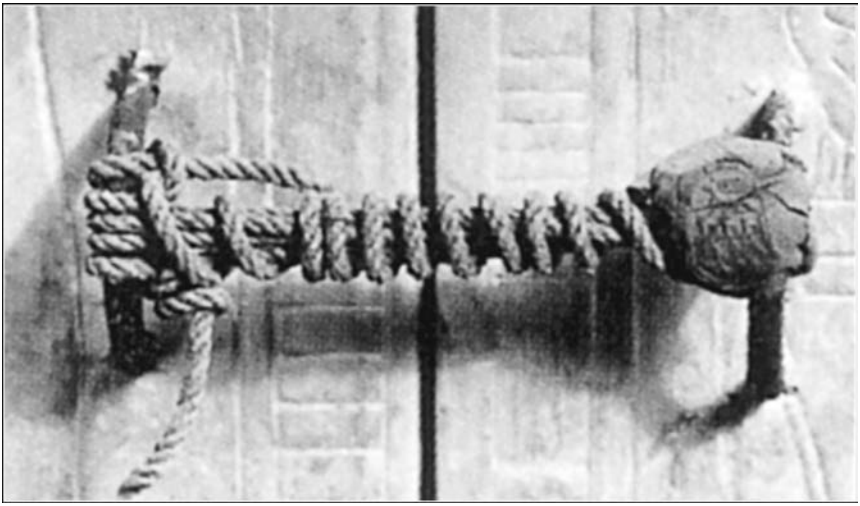
Двадцять восьмого жовтня він повернувся до Луксора і привіз із собою клітку з канаркою. Єгипетські робітники чомусь вирішили, що це добрий знак. А четвертого листопада, коли Картер приїхав у Долину, єгиптяни схвильовано

повідомили йому: під халупами робітників відкрилися вирубані в скелі сходи. Їх розчистили, і всі побачили верхню частину замурованого входу.

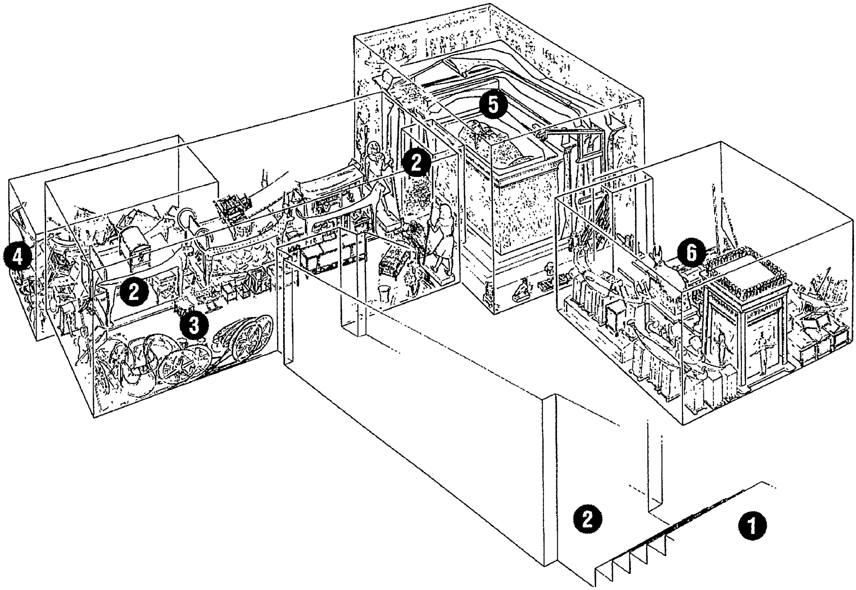
«Запечатані двері! Нарешті ми були винагороджені за всі роки терплячої праці», — писав Картер. Однак він відразу помітив, що у двох місцях кладку входу розбирали, а потім знову акуратно зашпаровували. Невже і цю гробницю встигли спустошити ще в давнину?

Говард Картер відкриває гробницю Тутанхамона

Печатка на поховальній камері фараона. Її вік — понад три тисячі років

Гробниця Тутанхамона: сходи, що ведуть до гробниці (1); замуровані ходи (2); передня кімната з меблями та предметами побуту (3); комора (4); поховальна камера (5); скарбниця (6)

Картер оглянув печатки. На них був зображений шакал і дев'ятеро рабів — знаки царського некрополя. За дверима був завалений камінням короткий коридор. Його розчистили і дісталися других замурованих дверей.

Напруга зростала. Картер пробив отвір у кам'яній кладці і заглянув до середини. Спочатку він нічого не побачив. Але пил осів, і «деталі кімнати почали повільно випливати з темряви. Тут були дивовижні фігури звірів, статуї і золото — усюди мерехтіло золото! На якусь мить — ця мить здалася, напевно, вічністю тим, хто стояв за мною, — я буквально онімів від подиву».

Кімната була вся заставлена інкрустованими меблями, наповнена одягом, найрізноманітнішими побутовими предметами. Крім того, тут стояли три великих ложа. Під одним з них Картер побачив отвір у стіні. Освітивши його лампою, він знайшов невелику бічну камеру, також безладно заповнену речами. «Не було жодного предмета, що не мав би на собі слідів розгрому... На кришці однієї зі скринь залишилися навіть сліди ніг злодія».

Підвівшись на ноги, Картер побачив, що дві позолочені статуї, що стоять біля стіни, охороняють треті запечатані двері — до усипальниці фараона.

Там його очікували головні знахідки. Але спочатку треба було підготувати все необхідне для того, щоб із неймовірною старанністю витягти сотні тендітних предметів. «Ми ні до чого не могли доторкнутися доти, доки не будуть зроблені докладні фотографічні знімки вищої якості», — писав Картер. І він вирішив законсервувати гробницю.

Лабораторія в гробниці

Картер запросив нью-йоркського фотографа Гаррі Бертона, що працював у Долині царів з Теодором Девісом. Бертон робив безліч кадрів, домагаючись потрібного освітлення. Він придумав, як обійтися без спалаху. У ті часи, фотографуючи при недостатньому освітленні, підпалювали магнієвий порошок. Це могло призвести до пожежі, а приміщення заповнювалося їдким димом. Бертон за допомогою системи дзеркал спрямовував сонячні промені в гробницю, на глибину до 30 м. Тіні були майже відсутні, і фотографії виходили дуже чіткими. Бертон гордо іменував цю техніку «світловим живописом».

Лише переконавшись, що чергова фотографія передає всі деталі знахідки, Картер продовжував роботу. У середині лютого 1923 року перша камера гробниці була очищена. Тридцять чотири шухляди з 700 дорогоцінними знахідками були відправлені на берег Нілу. Тим же шляхом, але у зворотному напрямку, ці предмети потрапили в Долину — три тисячі років тому, в супроводі урочистої похоронної процесії.

Золота стіна

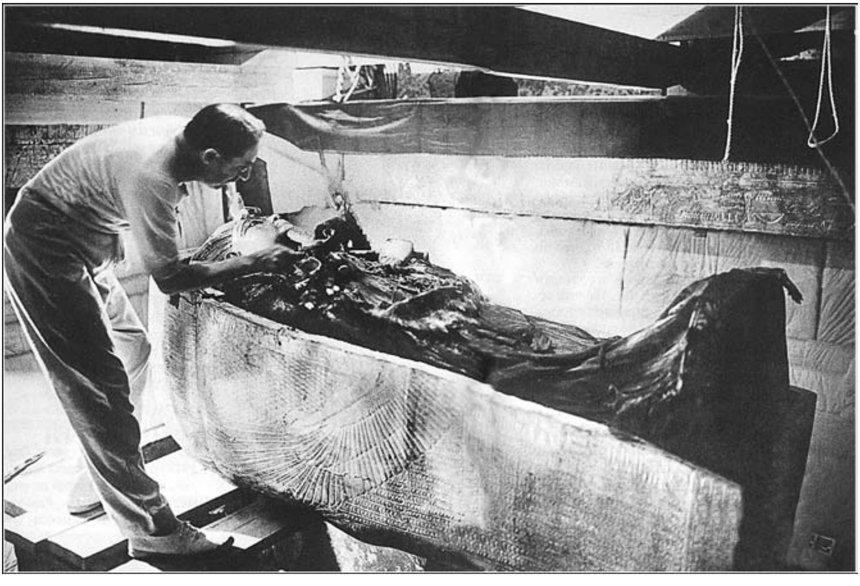
Сімнадцятого лютого 1923 року Картер почав розбирати замурований вхід до похоронної камери. Він пробив дірку в кладці, підніс ліхтар і побачив, як щось зблиснуло. «Це був вхід до усипальниці фараона, а те, що перепиняло шлях, виявилося одним боком гігантського позолоченого ковчега, спорудженого для захисту і збереження саркофага».

Тремтячими від хвилювання руками Картер відкрив стулки ковчега і побачив ще одну оббиту золотом скриню. Печатка на ній була ціла! Вперше в Долині царів була знайдена непограбована усипальниця фараона.

Але не все йшло як слід. У Каїрі раптово помер лорд Карнарвон. Без його фінансової допомоги роботи зупинилися. Крім того, в Картера виникли несподівані проблеми з єгипетською владою. Образившись на те, що Картер привів на екскурсію до гробниці Тутанхамона дружин своїх колег, але відмовив делегації каїрських чиновників, єгиптяни вирішили відсторонити археолога від роботи. Одного разу ввечері до нього додому з'явилися солдати з вимогою віддати ключі від ґратчастих дверей, якими на ніч замикали вхід до гробниці. Картерові довелося підкоритися. Він був у розпачі...

Зіпсована мумія

Втім, влада розуміла: іншого фахівця такої кваліфікації, який був би здатен провести роботу в гробниці Тутанхамона, просто не існує. Картера запросили знову.

Картер перед саркофагом Тутанхамона

Обличчя Тутанхамона: зображення на покришках гробів (1, 2, 3); золота маска мумії (4); мумія (5)

Новий сезон почався з розбирання похоронних ковчегів. Їх виявилося чотири, і кожен наступний був прикрашений краще попереднього. «Як у цьому обмеженому просторі відокремлювати і пересувати частини ковчегів вагою від чверті до трьох четвертей тонни, уникаючи надмірних ушкоджень?» — писав Картер. Упродовж вісімдесяти чотирьох днів археолог розбирав ковчеги і виносив їх із камери.

Розібравши четвертий ковчег, він побачив саркофаг, що був зроблений із суцільного шматка жовтого кварциту. На ньому лежала гранітна плита. Її підняли, і Картер остовпів. «Вигук подиву вирвався з наших вуст. Виконаний з винятковою майстерністю золотий рельєф юного царя заповнював внутрішність саркофага. Це була кришка чудесної труни у формі людського тіла, завдовжки близько 2,25 метра».

У схрещених руках Тутанхамон тримав жезл і віяло — символи царської влади. Обличчя на кришці труни здавалося живим. Воно було зроблене із золота, очі з арагоніту й обсидіану, брови і повіки із синього скла. Такими ж прекрасними були зображення молодого фараона на кришках інших трун.

Картер з неймовірною обережністю розібрав другу труну і знайшов під нею третю. Вона вся була зроблена зі справжнього золота. Товщина стінок сягала кількох міліметрів, важила труна 110 кілограмів. У повній тиші Картер і його помічники почали повільно знімати важку кришку...

Це було, мабуть, єдине розчарування за весь час копіткої роботи Картера в цій гробниці. Бальзамувальники занадто щедро намастили мумію Тутанхамона ароматичними смолами і пахощами, тому вона погано збереглася. «Іронія долі полягає в тім, — з гіркотою писав Картер, — що мумії, які побували в руках грабіжників і жерців, збереглися краще, ніж ця недоторкана». Саме те, що мумію витягали із замкнутого простору саркофагів, рятувало її від їдкої дії ароматичних смол. Голову і плечі мумії ховала золота маска — навдивовижу гарний портрет юнака з тонкими аристократичними рисами обличчя. Обережно знявши маску і вдивившись в обличчя мумії, Картер був уражений тим, як точно давній художник передав вигляд молодого фараона.

Хто ж такий Тутанхамон?

До того, як була знайдена ця гробниця, про існування Тутанхамона знали лише деякі єгиптологи. Завдяки Говарду Картеру в наші дні ім’я юного фараона відоме більше, ніж імена великих завойовників, правителів Єгипту — Хеопса і Рамсеса Великого.

Тутанхамон, який правив з 1333 по 1323 рік до н. е., напевно, був молодшим (або прийомним) сином «фараона-єретика» Ехнатона. І одночасно — його зятем, оскільки був одружений на дочці Ехнатона. До речі, фараони, як правило, одружувалися зі своїми близькими родичками, щоб зберегти чистоту царської крові.

Можливо, Тутанхамон зійшов на трон у дванадцятирічному віці, а помер, як показали медичні дослідження мумії, приблизно у вісімнадцять—дев’ятнадцять років. Він був занадто молодий, щоб керувати державою, і реальна влада належала високопоставленому сановнику Ейє. Цей хитрий царедворець пережив Ехнатона, його прийомних синів Сменхкара і Тутанхамона, а згодом сам став фараоном.

Картер супроводжує дерев’яну статую Тутанхамона

Про особистість «хлопчика-фараона» ми можемо судити з численних портретів і рельєфів на стінах його гробниці і по речах, що були в ній. Про події його царювання майже нічого не відомо.

Якийсь час Тутанхамон жив у заснованій Ехнатоном новій столиці Ахетатоні (Тель-ель-Амарні). У дитинстві він, як і його названий батько, поклонявся богу сонця Атону (і його ім'я тоді звучало як Тутанхатон). Однак після смерті Ехнатона повернувся до древнього культу Амона. Чи, швидше, його «повернули». Столиця була знову перенесена до Фів, і саме ім'я єретика і злочинця Ехнатона, що проклиналося усіма в Єгипті, хотіли б забути. Чи можна припустити, що хлопчик, який зайняв трон, здатний протистояти могутнім жерцям і навіть усьому Єгипту, який не простив Ехнатону відступництва від древніх богів?

Картер писав про Тутанхамона: «Ми можемо з упевненістю сказати тільки одне: єдиною і найпомітнішою подією його життя було те, що він помер і був похований».

Деякі деталі його смерті все ж таки дійшли до нас. Вивчивши рештки вінків та гірлянд, що були покладені на труни, археологи встановили: Тутанхамона поховали в середині квітня — в кінці травня. Саме тоді в Єгипті цвітуть волошки і дозрівають плоди мандрагори і пасльону.

Ця усипальниця, що вражає своїм вмістом, вірогідно, була значно скромнішою за гробниці інших царів. Якщо цей вісімнадцятирічний фараон, який нічим не уславився, був похований з такою пишнотою, то як же ховали Рамсеса Великого чи Сеті І? Які ж похоронні дарунки були сховані в їхніх гробницях?

Відповідей на ці питання ми ніколи не дістанемо. Якщо, звичайно, новий Говард Картер не відшукає в Єгипті невідому гробницю, що знову приголомшить людство.

«Прокляття фараонів»

За всі двісті років існування археології як науки жодне археологічне відкриття не здобуло такого широкого визнання і популярності, як знахідка гробниці Тутанхамона.

Коли і як виник міф про «Прокляття фараона», сьогодні вже важко сказати. Аж до 30-х років минулого століття

вся світова преса неодноразово присвячувала йому свої сторінки.

Приводом для легенди про «Прокляття фараона» послужила, напевно, передчасна смерть лорда Карнарвона, який помер від укусу москіта після тритижневої марної боротьби з хворобою. Негайно після його смерті пролунали голоси про «покару богохульнику».

Незабаром з'явилося нове повідомлення про «жертву прокляття Тутанхамона» — стаття під заголовком «Помста фараона», а потім заговорили про «другу», «третю», «сьому», «дев'ятнадцяту жертву». Про цю дев'ятнадцяту жертву говорилося, зокрема, у телеграфному повідомленні з Лондона, датованому 21 лютого 1930 року й опублікованому в одній з німецьких газет: «Сьогодні сімдесятивосьмирічний лорд Вестбурн викинувся з вікна своєї квартири в Лондоні, розташованої на сьомому поверсі, і розбився на смерть. Син лорда Вестбурна, що свого часу як секретар відомого археолога Картера брав участь у розкопках гробниці Тутанхамона, у листопаді минулого року був знайдений вранці мертвий у своєму ліжку, хоча з вечора був цілком здоровий і не скаржився на недугу. Причина його смерті так і не була точно встановлена».

За три місяці 1926 року, у розпал загальних розмов про Тутанхамона, його гробницю відвідали 12 300 туристів, а лабораторію — 270 груп.

«Страх охопив Англію...» — писала одна з газет після того, як помер Арчибальд Дуглас Рейд, який хотів зробити рентгенівський знімок мумії. Двадцять перша «жертва фараона» — єгиптолог Артур Вейгалл — помер від «невідомого виду лихоманки».

Потім повідомляється про смерть А. К. Мейса, того самого, котрий разом з Картером розкрив похоронну камеру. У повідомленні, однак, не згадувався той факт, що Мейс був уже давно хворий; долаючи недугу, він все ж таки допомагав Картерові, але, зрештою, саме через свою хворобу був змушений припинити розкопки.

Нарешті, «покінчивши із собою в стані сердечної депресії», помирає зведений брат лорда Карнарвона Обрі Герберт.

І — справді звучить приголомшливо — 1929 року від укусу якоїсь комахи вмирає леді Карнарвон. До 1930 року з тих, хто брав безпосередню участь у розкопках, залишається серед живих тільки Говард Картер.

«Смерть швидкими кроками наздожене того, хто порушить спокій фараона», — так звучить один з багатьох варіантів напису, що його нібито знайшли в гробниці Тутанхамона і назвали «Прокляттям фараона». Коли однієї пречудової днини з'явилося повідомлення про те, що в Америці за таємничих обставин помер якийсь містер Картер і що фараон у такий спосіб застерігає самого першовідкривача, розправляючись із членами його родини, у справу нарешті втрутилися кілька відомих археологів, яких обурили всі ці газетні нісенітниці.

Першим виступив сам Картер. Як дослідник, він, звичайно, підходив до своєї роботи з побожним трепетом і почуттям повної відповідальності, але без того побоювання і навіть жаху, що їх так жадає ласа на сенсацію юрба. Він говорив про «сміховинні вигадки» і про «різновиди звичайних церковних історій», а далі переходив до розгляду самого питання. У всіх повідомленнях стверджувалося, що кожен, хто переступив поріг гробниці, піддає своє життя небезпеці. Втім, абсурдність такої думки легко можна пояснити науково. Він говорить про доведену стерильність гробниці, що було предметом ретельного дослідження. Гірко звучать його заключні слова: «У цій дурній балаканині вражає повна відсутність елементарного розуміння речей. Ми, мабуть, зовсім не так далеко просунулися дорогою морального прогресу, як гадає більшість людей».

У 1933 році виступив німецький професор Георг Штейндорф, і виявив у цьому питанні тонке розуміння, сказавши, яким чином слід впливати на думку громадськості. Він звернув, зокрема, особливу увагу на ті повідомлення, походження яких ще вимагало з'ясування. Він констатував, що Картер, який загинув в Америці, не мав нічого спільного, крім прізвища, зі знаменитим дослідником. Він стверджував далі, що обоє Вестбурнів ніяким чином не були пов'язані ні з гробницею, ні з мумією. І після цілого ряду доказів він при-

Спинка тронного крісла Тутанхамона була інкрустована золотими пластинами, виготовленими давнім методом металокераміки — вони були викутівані із золотого порошку.

водить вирішальний аргумент: «Прокляття фараона» взагалі не існує: його ніколи не було висловлено, його не містить жоден напис. Він підтвердив те, що мимохідь зауважив Картер: «У єгипетському поховальному ритуалі взагалі не існує подібних проклять, він вимагає лише виявляти небіжчикові благоговіння й повагу». Прагнення ж перетворити деякі охоронні формули заклинань, що зустрічаються на деяких магічних речах у похоронних камерах, на якісь «прокляття», не можна розцінювати інакше, як грубу фальсифікацію, як пряме перекручування їхнього змісту. Ці формули лише «мали відлякувати ворогів Осіріса (померлого), у якій би подобі ці вороги не з’явилися».

Прощання з героєм

Картер гадав, що розбирання й описування його знахідок забере кілька місяців. Але ця кропітка робота забрала в нього десять років. Тільки 1932 року останні шухляди з речами з гробниці Тутанхамона переправили до Каїра. Найбільша епопея в історії єгипетської археології була завершена. На той час

Трон з гробниці Тутанхамона

Тутанхамон і його гробниця перестали бути сенсацією. Газети давно знайшли для себе інші теми.

Сім років потому Говард Картер помер у своєму лондонському будинку. Смерть одного з найвідоміших людей 20-х років XIX століття залишилася майже непоміченою. Світ на якийсь час забув про фараонів і таємниці їхніх гробниць. Починалася Друга світова війна.

Країна вершників

Не менш дивовижними і несподіваними були відкриття археологів у Месопотамії. Європейці знали про давню ассиро-вавилонську цивілізацію дуже небагато, значно менше, ніж про єгипетську. У Месопотамії не залишилося гігантських споруд, як в Єгипті: річ у тім, що в Месопотамії не було будівельного каміння і всі свої споруди шумери, ассирійці та вавилоняни зводили з цегли — іноді обпаленої, а частіше сирцевої, яка не така міцна, як камінь, тож на місці квітучих колись міст не залишилося жодних споруд.

Початок ассирології пов'язаний з діяльністю англійської Ост-Індської кампанії. Її резидент у Багдаді, Клавдій Джемс Річ (1784—1821), француз за походженням, зацікавився місцевими розповідями та легендами про царя Німрода, який заснував Ніневію, столицю Ассирії. Він розпочав розкопки на пагорбі, на який йому вказали місцеві араби. Ніневії Річ не знайшов, але, як з'ясувалося пізніше, її місцезнаходження визначив точно. Йому пощастило зібрати невелику колекцію глиняних табличок із клинописом. Це були перші документи із знаменитої бібліотеки Ашшурбаніпала.

Вага камінних крилатих биків-шедду становить 21 т. Нині вони зберігаються в Луврі (Париж).

У 1842 році французький консул у Мосулі, італієць Поль Еміль Ботта, розкопав пагорб біля села Хорсабад і відкрив палац ассирійського царя Саргона II (721—705 рр. до н. е.) у місті Дур-Шаррукін. Палац Саргона — це великий комплекс (його площа становить 259 га) споруд різноманітного призначення: зали, внутрішні двори, святилища, ступінчаста

Крилатий бик-шедду з палацу Саргона II

Ассирійці були дуже жорстокі. Завойовані міста вони спалювали, землю засипали сіллю, а населення гнали якомога далі від рідних місць.

вежа, комори, пекарні, винні погреби, стайні. Стіни палацових зал були облицьовані плитами з написами та барельєфами, що змальовували побут ассирійського царського двору.

Але особливо вражали величезні статуї крилатих биків з людськими головами та п'ятьма ногами і гігантське зображення епічного героя Гільгамеша, який тримає в одній руці палицю, а в другій — тушу вбитого лева. Ботта вважав, що він знайшов Ніневію.

Скарби пагорба Німруд

Але насправді Ніневію знайшов англієць Остін Генрі Лейярд.

Він народився 1817 року в Парижі. Частину своєї юності провів з батьком в Італії. В 1833 році він поїхав до Англії і вивчав там юриспруденцію, а потім довго мандрував Сходом, жив при англійській амбасаді в Константинополі. У 1845 році Лейярд починає розкопки в Межиріччі, а потім стає політиком — обіймає державні посади, а 1869 року стає повноважним міністром Великої Британії в Мадриді.

Ще зовсім молодим Лейярд мріяв про Схід. Готуючись до мандрівок та пригод, він навчався всього, що мало стати в нагоді під час подорожі, — вивчав різні прилади, такі, як компас та секстант, медицину, щоб допомагати хворим, які страждають від тропічних хвороб, але насамперед він вивчив перську мову і зібрав відомості про побут та звичаї мешканців Ірану та Іраку.

У 1839 році Лейярд залишив лондонську контору і вирушив у свою першу подорож Сходом. Уже невдовзі з'ясувалося, що він має певну перевагу перед своїми колегами по науці. Лейярд був не тільки видатним археологом, але й блискучим письменником: він залишив яскраві описи своєї діяльності та знахідок.

Десятого квітня Лейярд прибув до міста Мосул. Тут він оглянув кам'яні руїни на східному березі Тигру. За легендою, місто, що лежало під великим пагорбом Німруд, зас-

Рельєф Ашшурнасірпала з Німруда

нував біблійний герой Німрод, «звіролов перед Господом». «Ці гігантські пагорби в Ассирії справили на мене враження сильніше, викликали більш глибокі та серйозні роздуми, ніж храми Баальбека та театри Іонії». Однак Лейярд був змушенний повернутися: його кошти вичерпалися. Лише через п'ять років він повернувся до Мосула і розпочав власні розкопки. Щоправда, Лейярд зіткнувся з турецькими чиновниками і наразився на повстання народу проти їхньої жорстокості.

Ашшурбаніпал

З царських листів відомо, що Ашшурбаніпал був людиною хворобливою, тому він майже ніколи не брав участі у воєнних походах, відомо також, що він був дуже марновірним і жорстоким.

Розкопки почалися в листопаді 1845 року, і вже через добу після початку роботи Лейярд наткнувся на стіни двох ассирійських палаців. Першою знахідкою була цегла з «візерунками», а потім відкрилася стіна з барельєфом. «На ньому була зображена батальна сцена: щодуху мчать дві колісниці, в кожній колісниці — три воїни, старший з них — безбородий, вдягнений в обладунки з металевих пластин, на його голові гострокінечний шолом, лівою рукою він міцно тримає лук, а правою ледь не до плеча натягує тятиву зі стрілою».

Лейярд з подивом завважував високу досконалість зображень людей та тварин, вдалу композицію. А невдовзі робітники, які працювали на розкопі, зчинили галас: «Швидше! Швидше! Немає Бога, крім Аллаха, та Мухамеда, пророка його! Ми знайшли Німрода, ми бачили його на власні очі!» Лейярд метнувся до розкопу на крилах надії. Зрозуміло, він анітрохи не повірив у те, про що говорили араби, які вирішили, що їм пощастило відкопати статую Німрода, але він відразу подумав, що, напевно, йдеться про одну з тих дивовижних статуй напів-

людини-напівтварини, що їх уже кілька знайшов італієць Ботта. А потім він побачив велетенську алебастрову голову від тулуба крилатої людини-лева. «Вона напрочуд добре збереглася. Вираз обличчя був спокійний і водночас величний; риси обличчя передані так незмушено й водночас з таким розумінням законів мистецтва, що важко було повірити в можливість цього в таку далеку від нас епоху». Сьогодні ми знаємо, що це була одна з багатьох статуй ассирійських астральних богів. Таких богів було чотири: Мардук, якого зображали у вигляді крилатого бика, Набу — крилата людина, Нергал — крилатий лев і Нінурта — орел.

Лейярд був глибоко вражений. Пізніше він писав: «Упродовж години розглядав я ці таємничі символічні зображення і розмірковував про їхнє призначення і їхню історію. Що найблагородніше міг запозичити той чи інший народ для храмів своїх богів? Які найвеличніші зображення могли бути запозичені в природи людьми, котрі прагнули знайти втілення своїх уявлень про мудрість, силу і всюдисущість вищих істот? Що могло краще уособлювати розум і знання, ніж голова людини, силу — ніж тулуб лева, всюдисущість — ніж крила птаха!

Ці крилаті людино-леви аж ніяк не були безглуздими витворами, вони не були лише плодом довільної фантазії — їхній зовнішній вигляд передавав те, що вони мали символізувати. Вони вселяли благоговіння, вони були створені як повчання для поколінь людей, що жили за три тисячоліття до нас».

У Книзі пророка Софонії містяться рядки жахливого пророцтва:
«І простягне він руку свою на Північ, і знищить Ассур, і перетворить Ніневію на руїни, на місце сухе, мов пустеля.

Звістка про знахідку (вона викликала певне сум’яття серед місцевих жителів) поширилася зі швидкістю блискавки. З близьких і далеких місць до Німруда потягнулися бедуїни, з’явився навіть якийсь шейх, а з ним мало не половина його племені; всі вони розряджали в повітря свої рушниці, немов салютуючи світу, що зник за вікопомних часів. Це було фантастичне видовище. Бедуїни під’їжджали впритул до розко-

пок, вдивлялися у вибілену ґрунтовими водами протягом тисячоліть гігантську голову, піднімали у подиві руки до неба і закликали Аллаха.

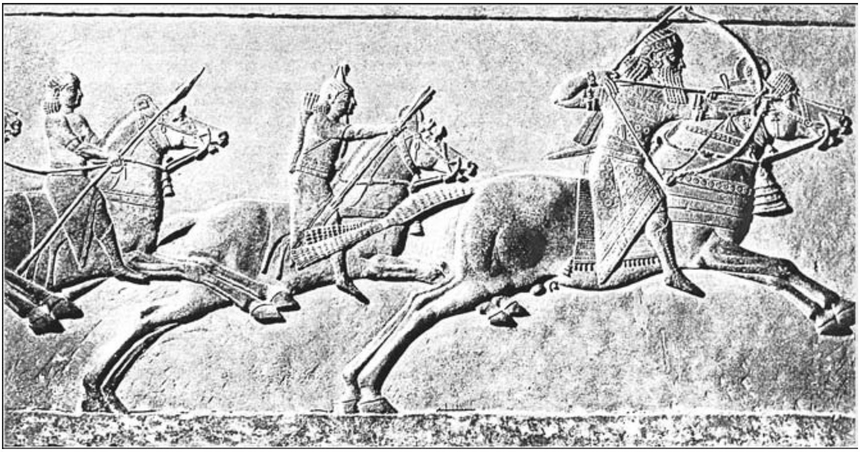
Лейярд віднаходив усе нові й нові статуї. Невдовзі в нього було тринадцять пар крилатих людино-биків і людино-левів. Але, як з'ясувалося пізніше, це була не Ніневія, а третя столиця Ассирії, заснована царем Салманасаром I (1274—1245 рр. до н. е.).

Ніневію було знайдено пізніше, під час розкопок у 1849—1851 роках, саме там, де її шукав Джеймс Річ. Чудова будівля, що її Лейярд поступово відкопав у північно-західному кутку пагорба на протилежному від Мосула березі Тигра, виявилася, як це згодом було встановлено, палацом Сінаххеріба та Ашшурбаніпала.

Ассирійці першими почали використовувати сталеву зброю і впровадили нові види військ — кавалерію та саперів. Колісниці зберігалися лише для урочистих виїздів царя та його сановників.

А згодом йому пощастило знайти у двох приміщеннях велику бібліотеку.

Ми не обмовилися, і навіть порівняно з нашими сучасними бібліотеками це не перебільшення. Книгосховище, знайдене Лейярдом, налічувало тридцять тисяч томів, вірніше, тридцять тисяч глиняних табличок!

Кінне полювання Ашшурбаніпала

Вічною своєю славою Ашшурбаніпал зобов'язаний заснуванню бібліотеки, що була призначена «для його особистого користування». Знахідка цих табличок була останнім тріумфом Лейярда-археолога. Поступаючись своїм місцем іншим, він повернувся після цього до Англії і цілком присвятив себе політиці.

Знайдена ним бібліотека була свого роду ключем до всієї ассиро-вавилонської культури. Зібрання було систематизовано; частину табличок цар одержав із приватних колекцій, значна ж частина є копіями, що їх цар наказав виготовити у всіх провінціях своєї країни. Посилаючи свого чиновника Шадану у Вавилон, він дав йому таке напучення: «У той день, коли ти одержиш цього листа, візьми із собою Шуму, брата його Бель-етира, Апла та художників з Борсиппи, яких ти знаєш, і збери всі таблички, що зберігаються в їхніх будинках і в храмі Єзіда». І закінчує лист такими словами: «Дорогоцінні таблички, копій яких немає в Ассирії, знайдіть і доставте мені. Я написав головному жерцю і губернатору Борсиппи, що ти, Шадано, будеш зберігати ці таблички у своєму сховищі, і вимагав, щоб ніхто не відмовлявся надавати їх тобі. Якщо ви довідаєтеся, що та або інша табличка чи ритуальний текст підходять для палацу, знайдіть, візьміть і надішліть сюди».

Крім того, у нього працювали вчені і ціла група майстрів-переписувачів. Таким чином, Ашшурбаніпал створив бібліотеку, у якій була представлена вся наука, усі знання того часу, але, оскільки в ту епоху наука тісно перепліталася з магією, вірою в різні дива й чари, значна частина бібліотеки була заповнена всілякими замовляннями, ритуальними текстами. Втім, бібліотека налічувала досить багато медичних текстів, правда, і написаних знову-таки з неабияким ухилом у магію, а також табличок, що містили відомості з різних галузей філософії, астрономії, математики, філології. (Саме тут, у надрах пагорба Куюнджик, знайшов Лейярд ті шкільні таблички, що виявили таку неоціненну допомогу при дешифруванні клинопису.)

Нарешті, в бібліотеці були зібрані царські укази, історичні нотатки, палацові записи, що мають політичний харак-

тер, і навіть літературні пам'ятки — епіко-міфічні розповіді, пісні і гімни. А під цим усім зберігалися глиняні таблички, на яких був нанесений текст найбільшого надбання літератури месопотамського світу, одного з найвидатніших епосів світової літератури — сказання про великого і грізного Гільгамеша, що був «на дві третини бог, на одну — людина».

Цар, який жадав безсмертя

Однак ці таблички знайшов уже не Лейярд, а людина, яку незадовго до цього звільнила одна експедиція з тяжкого полону в Абіссинії, що тривав два роки. Коли б Лейярд відкрив ще й ці таблички, він би переповнив чашу своєї слави, оскільки сказання про Гільгамеша було цікавим не тільки з погляду літератури: в ньому містилася розповідь, що кидала світло на наше найдавніше минуле, розповідь, яку й понині ще вивчають школярі всієї Європи, хоча до знахідки на пагорбі Куюнджик ніхто навіть не підозрював про справжнє походження цієї історії.

Ормузд Рассам був помічником Лейярда. Коли Лейярд почав свою міністерську кар'єру, Рассам за дорученням Британського музею став його спадкоємцем.

Успіхи Рассама були анітрохи не меншими за успіхи Лейярда, але в нього не було тих переваг, що створили славу його попереднику: він не був першим і, отже, не міг розраховувати, що його відкриття викликатимуть сенсацію.

Рассам розкопав за чотирнадцять кілометрів від Німруда залишки розташованого терасами міста, і серед незліченних всіляких знахідок знайшов бронзові ворота висотою близько семи метрів — перший і єдиний на той час доказ існування в палацах Межиріччя дверей та воріт. І, нарешті, знайшов таблички з епосом про Гільгамеша. Однак по-справжньому це надбання, що відкривало завісу над минулим, поцінували лише згодом, в наступні роки.

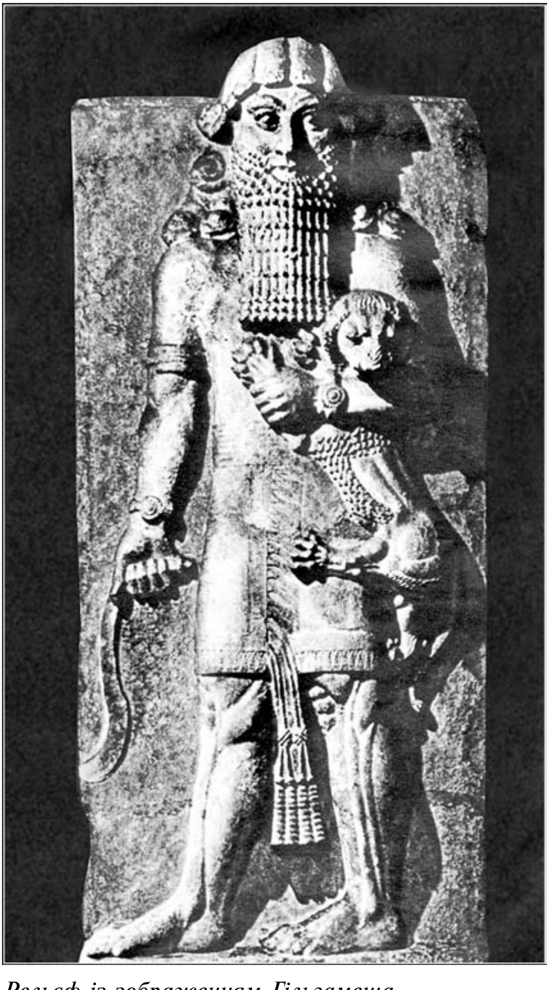
Зробити це зміг Джордж Сміт. Він не був фахівцем-археологом — він був гравером.

Народився Сміт 26 березня 1840 року в Челсі, поблизу Лондона. З дивовижним завзяттям цей самоук вивчав вечорами у своїй комірчині перші публікації ассирійських доку-

ментів і у двадцять шість років опублікував кілька невеликих статей про деякі, тоді ще суперечливі тлумачення клинописних знаків. Ці статті привернули до себе увагу вченого світу. Через два роки він став асистентом єгипетсько-ассирійського відділення Британського музею в Лондоні. Він помер рано, у тридцять шість років, залишивши чимало своїх праць і прославивши своє ім'я нарівні з іншими видатними відкривачами.

Протягом 1872 року цей колишній гравер день при дні сидів над розшифровкою і розбором табличок, що їх надіслав до музею Ормузд Рассам.

У той час ніхто навіть не підозрював про існування вавилонсько-ассирійської літератури, що була б гідна посісти своє місце поряд з іншими великими літературами, і Сміт, сумлінний, але, напевно, далекий від муз учений, навряд чи ставив собі за мету відкривати її. Проте, розпочавши дешифрування тексту, він захопився розповіддю, яка зацікавила його не так своєю формою, як змістом; що далі він читав, то все більше брав до серця те, що повідомляла йому ця оповідь.

Рельєф із зображенням Гільгамеша

Рельєф із зображенням Гільгамеша

Це була розповідь про могутнього Гільгамеша; Сміт читав про подвиги цього героя і лісової звіроподібної людини Енкіду, якого привела до міста Урук, жриця богині Іштар, для того щоб він переміг Гільгамеша гордовитого; однак сутичка закінчилася внічию, а Гільгамеш та Енкіду стали друзями, уклали довічну спілку і зробили удвох чимало героїчних діянь: вони вбили Хум-бабу, грізного господаря кедрового лісу, а Гільгамеш навіть кинув виклик богам, грубо образивши Іштар і відкинувши її божественну любов.

Долаючи труднощі дешифрування, Сміт читав про те, як помер від страшної хвороби Енкіду, як оплакував його Гільгамеш і як вирушив він, щоб уникнути тієї ж долі, на пошуки безсмертя. Він іде до Утнапіштіма, прабатька, якому свого часу, коли боги наслали на людство велику покару, єдиному з усіх людей був дарований порятунок і безсмертя. І Утнапіштім, прабатько, розповів Гільгамешу історію свого чудесного порятунку...

Я відкрию, Гільгамеше, таємне слово,
І таємницю богів розповім тобі я.
Шуруппак — місто, що ти знаєш.
Що лежить на березі Євфрату;
Це місто давнє, близькі до нього боги.
Задумало серце богів великий потоп улаштувати...

У Сміта очі розгорілися... Але саме тоді, коли він збагнув, що стоїть на порозі важливого відкриття, у тексті рассамових табличок усе частіше почали траплятися пропуски. Як з'ясувалося, в руках у Сміта була лише частина тексту великого епосу, а найбільш важлива, остання частина, що

Ім'я Гільгамеша згадується у шумерському «Списку царів», який був записаний близько 2010 року до н. е. і знайдений під руїнами міста Уру. Гільгамеш правив 126 років.

містить розповідь Утнапіштіма, була подана тільки в уривках.

Однак те, що Сміт зумів до цього часу вичитати з глиняних книг, не давало йому спокою; він не міг мовчати. Набожну Англію охопило занепокоєння. На допомогу Джорджу Сміту прийшла одна популярна газета. Лондонський «Дейлі телеграф» оголосив, що він дасть тисячу гіней тому, хто вирушить до Куюнджика, щоб відшукати відсутні фрагменти сказання про Гільгамеша.

Пропозиція була авантюрною, але асистент Британського музею Джордж Сміт пристав на неї. Щоб реалізувати свій план, йому треба було здійснити поїздку до Месопотамії, що знаходилася за кілька тисяч кілометрів від Лондона, і там, у багатошаровій товщі гігантського пагорба, ледь потривоженого попередніми розкопками, відшукати кілька глиняних табличок, причому саме тих, що йому бракувало!

Отже, Джордж Сміт пристав на пропозицію газети...

І знову сталося неймовірне: йому справді пощастило знайти відсутні фрагменти сказання про Гільгамеша.

Він привіз додому 384 таблички, зокрема, і відсутню частину історії Утнапіштіма, що так схвилювала його при першому читанні. Це була історія потопу — не звичайної повені, згадку про яку можна знайти в ранній міфології майже всіх народів, а того потопу, про який згодом було розказано в Біблії, бо Утнапіштім був не хто

Гільгамеш

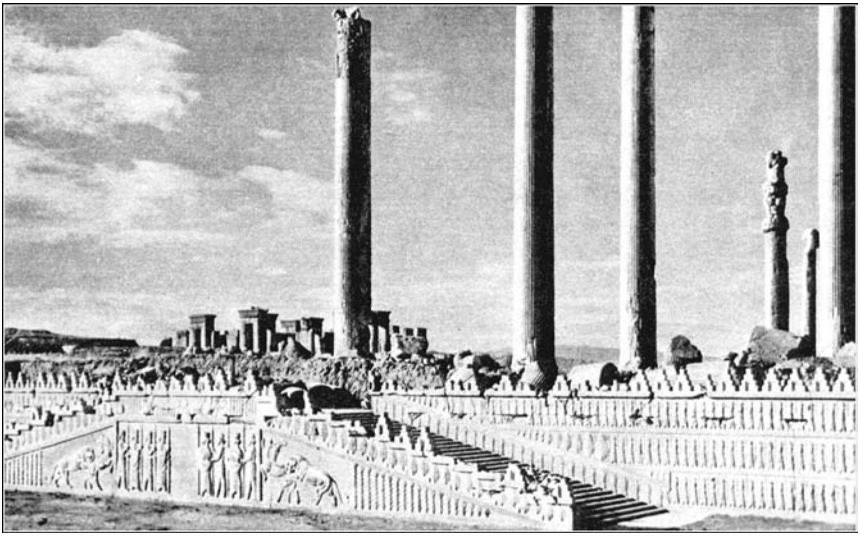
інший, як Ной — з тексту поеми це було цілком очевидно. Друг людей бог Еа уві сні відкрив опікуваному ним Утнапіштіму задум богів покарати людський рід, і Утнапіштім побудував корабель....

Розшифровка клинопису

Перші відомості про існування клинописних текстів належать до XVII століття. Копії цих написів надіслав до Європи італійський мандрівник П'єтро делла Валле. У 1693 році Ештон надрукував у «Philosophical Transhctions» два рядки, які скопіював агент Ост-Індської компанії Флауер у Персії. Відомості про цю країну надходили від експедиції німецьких вчених у 1760—1767 роках. Упродовж року померли майже всі її учасники, крім Карстена Нібура. Він продовжив свою роботу і, повернувшись до своєї країни, написав книгу «Опис Аравії та інших країн, що прилягають до неї» — саме її під час єгипетської експедиції возив з собою Наполеон.

Фрагменти клинопису, що потрапляли до Європи, були часто погано скопійовані, навіть відомий орієнталіст Гайд стверджував, що це не письмена, а візерунки на камені, і більшість їх походила не з Ассирії, а з іншого місця. На думку Нібура, на північному сході від Ширазу знаходилися руїни прадавнього Персеполя.

Вони належали до більш пізньої цивілізації, ніж та, яку знайшов Ботта, — це були рештки гігантського палацу Дарія та Ксеркса, який був зруйнований Александром Великим під час одного бенкету, «коли він, — як говорить Діодор, — вже не володів собою». Інший грецький автор, Клітарх, додає до цього, що під час бенкету афінська танцівниця Таїс у шаленстві танцю схопила з вівтаря смолоскип і кинула його між дерев'яних колон палацу, а Александр, котрий був п'яний, та його свита зробили те саме. Швидше за все, у цій розповіді переплелися правда й вигадка, але невдовзі в європейських музеях з'явилася чимала кількість персепольських рельєфів. Саме персепольські тексти, вік яких налічував 2500 років, стали ключем до багатьох таємниць, що походили з долини Тигру та Євфрату.

Руїни Персеполя

Дешифровки цих написів стали досягненням генія Георга Фрідріха Гротефенда.

Він народився 9 червня 1775 року в німецькому місті Мюнхені, вивчав філософію у Геттінгені, працював вчителем, а потім і директором гімназії та ліцею у Франкфурті-на-Майні та Ганновері.

У віці двадцяти семи років йому чогось заманулося побитися об заклад, що він знайде ключ до дешифровки клинописних текстів. Найкращі вчені того часу вважали, що це неможливо, але 1802 року Гротефенд доповів Академії наук у Геттінгені про перші результати своїх досліджень.

Завдання, що стояло перед Гротефендом, було набагато складнішим, ніж те, яке вирішив двадцятьма роками пізніше Шампольйон. Гротефенд не мав напису відомою мовою, він навіть не був впевнений, що ці знаки є писемністю, а не орнаментом. Гротефенд зробив кілька геніальних припущень: по-перше, ці знаки все ж таки писемність, причому давньоперська; по-друге, їх треба читати зліва направо; по-третє, найчастіше в тих написах, що намагався прочитати Гротефенд, зустрічаються імена двох царів — Дарія та Ксеркса, царів із династії Ахеменідів.

Неймовірний експеримент

Початок дешифровки було покладено.

Минуло понад тридцять років, перш ніж були зроблені подальші рішучі відкриття в дешифровці клинопису. Основну роботу після Гротефенда виконав англієць Генрі Кресвік Роулінсон (1810—1895 рр.). У 1826 році він став на службу до Ост-Індської компанії. Під час поїздки до Індії молодий Роулінсон познайомився на кораблі з відомим орієнталістом, губернатором Бомбея Джоном Малькольмом, який дуже цікавився історією давньої Персії. Нові друзі могли спілкуватися упродовж годин. Це спілкування визначило долю Роулінсона.

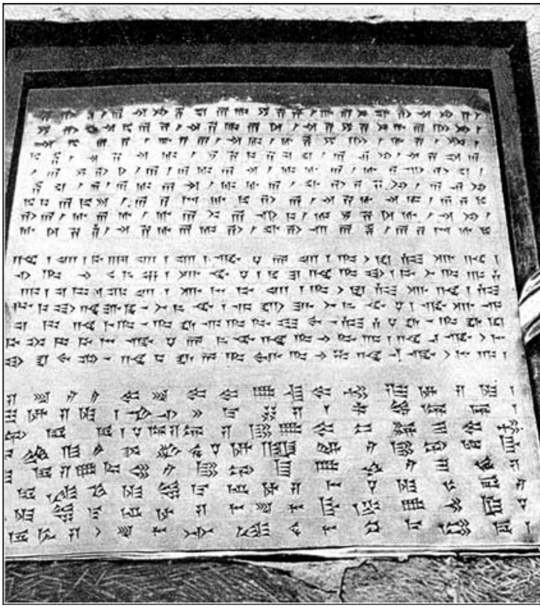
За своє життя він зробив чудову кар’єру: дипломатичну (він був послом у Тегерані), військову, політичну (кілька років був членом британського парламенту). Але найважливіше те, що він продовжив справу Гротефенда і почав дешифровку ассиро-вавилонського клинопису. У 1835 році він самостійно вдруге прочитав персидський клинопис, а 1846 року надав Лондонському Королівському Азіатському Товариству повний переклад знаменитого Бехістунського напису, який був зроблений 516 року до. н. е. за наказом перського царя Дарія Великого для того, щоб увічнити свої перемоги.

Зображення Дарія І в палаці скарбів у Персеполі

Зображення царя та його полонених ворогів знаходилося на прямови-

сній скелі на висоті 50 м, тобто скеля була майже недосяжною. З обох боків рельєфу було вирізьблено 14 колонок тексту трьома мовами — давньоперською, еламською та вавилонською. Копіювання напису було дуже небезпечне і забрало багато часу, проте Роулінсон здійснив цю складну роботу.

Золота клинописна пластинка часів Дарія I

На розшифровку вавилонського клинопису пішло ще десять років. Слід зазначити, що працював над цим завданням не тільки Роулінсон, але саме він відкрив особливість ассиро-вавилонського клинопису: клинописні знаки, залежно від контексту, мали не одне значення — це були склади або слова. Під час праці багатьох учених над загадками вавилонської писемності в місті Куюнджик, там, де колись вів розкопки Ботта, було знайдено велику кількість глиняних табличок. Як з'ясувалося, це були своєрідні словники (точніше, «сіллабарії» — «складовники»), що містили слова, записані різними способами. У деяких сіллабаріях клинописні знаки були передані грецькими буквами (ці таблички належали до часів еллінізму, тобто IV—I ст. до н. е.). Використовуючи ці таблички, можна було перевірити правильність дешифровки. Лондонське Азіатське Товариство провело неймовірний експеримент. Четверо найвідоміших у ті часи спеціалістів у галузі клинопису отримали копії нікому ще невідомого ассирійського тексту з проханням розшифрувати його й відіслати назад. Ніхто із цих спеціалістів — англійці Роулінсон і Тальбот, ірландець Хінкс та німець Опперт — не знали, що кожен з них отримав той

самий текст. Вони працювали за своїми власними методами, і переклади були майже однакові. Так, у 1857 році до наукового обігу ввійшов «Напис Тіглатпаласара, царя Ассирії у перекладі Роулінсона, Тальбота, Хінкса та Опперта». А через десять років з'явилися перші елементарні граматики ассирійської мови.

Вавилонські старожитності і чудеса

Розкопки Кольдевея

Роберт Кольдевей народився в 1855 році в Бланкенбурзі, в Німеччині. Він учився в Берліні, Мюнхені і Відні, студіюючи там архітектуру, археологію й історію мистецтва. До тридцяти років він встиг узяти участь у розкопках в Ассосі і на острові Лесбос. У 1887 році він вів розкопки у Вавилонії — у Сюргуле і Єль-Хіббі, у Сирії, у південній Італії і Сицилії, а в 1894 знову в Сирії. Від сорока до сорока трьох років він був викладачем в архітектурному училищі в Герліці. Ці роки були для нього малоплідними.

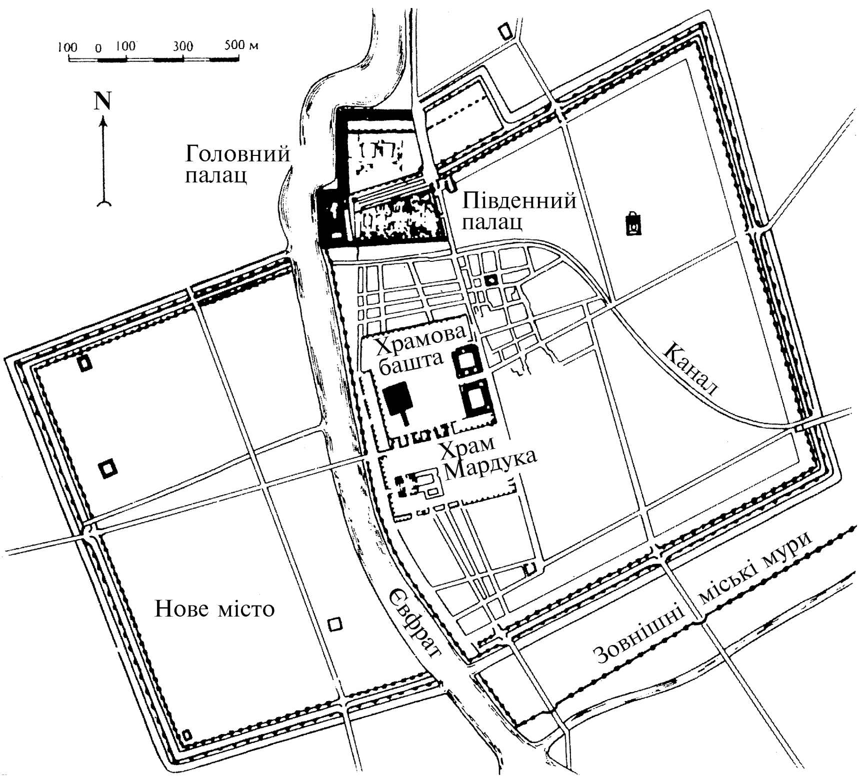
Двадцять шостого березня 1899 року Кольдевей почав розкопки у Вавилоні, в східному районі Карс. На відміну від Ботта і Лейярда, він лише в основних рисах уявляв собі історію міста, руїни якого були сховані під шаром землі і щебеню. Розкопки в Хорсабаді, Німруді і Куюнджику і, насамперед, колосальна бібліотека Ашшурбаніпала дали чимало відомостей про південне Межиріччя: його історію, народи, що населяли цю область. Але який Вавилон постане перед ним? Найдавніший, що належить до епохи Хаммурапі, чи менш давній, той, який відбудували після жахливого розгрому, вчиненого Сінаххерібом? Який саме, Кольдевей угадав ще в січні 1898 року, коли не був навіть упевнений, що очолити розкопки доручать саме йому. Швидко ознайомившись із місцевістю, він послав Берлінському музею листа: «Виходячи з усього, — писав він з Багдада про Вавилон, — там будуть знайдені головним чином будівлі Навуходоносора».

П'ятого квітня 1899 року він писав: «Я копаю вже чотирнадцять днів. Усе склалося якнайкраще».

Перше, що відкрилося під час розкопок, була колосальна стіна. Уздовж цієї стіни він знайшов уламки, поки ще лише

окремі фрагменти: левині гриви, пащі, хвости, пазурі, очі, ноги, бороди, очі людей, ноги якоїсь тонконогої тварини, найімовірніше, газелі, кабанячі ікла. На невеличкій ділянці у вісім метрів він знаходить майже тисячу уламків рельєфів. За його розрахунками загальна довжина рельєфів становила приблизно 300 м, і він у цьому ж листі додає: «Я розраховую знайти щонайменше 37 000 уламків». Непогані перспективи після чотирнадцяти днів розкопок!

Найдетальнішими описами давнього Вавилона ми зобов'язані мандрівникові Геродоту і медику Артаксеркса II — Ктесію. Найбільше вразила їхню уяву міська стіна. Про її розміри Геродот повідомляє такі дані, які протягом двох тисячоліть вважали за перебільшення, до яких схильні мандрівники. За його словами, стіна була такою широкою, що на ній могли вільно роз'їхатися дві колісниці, запряжені четвер-

План міста Вавилон

Вавилоняни називали своє місто пупом неба й землі — «Бабілі, маркас шаме у ірсітім».

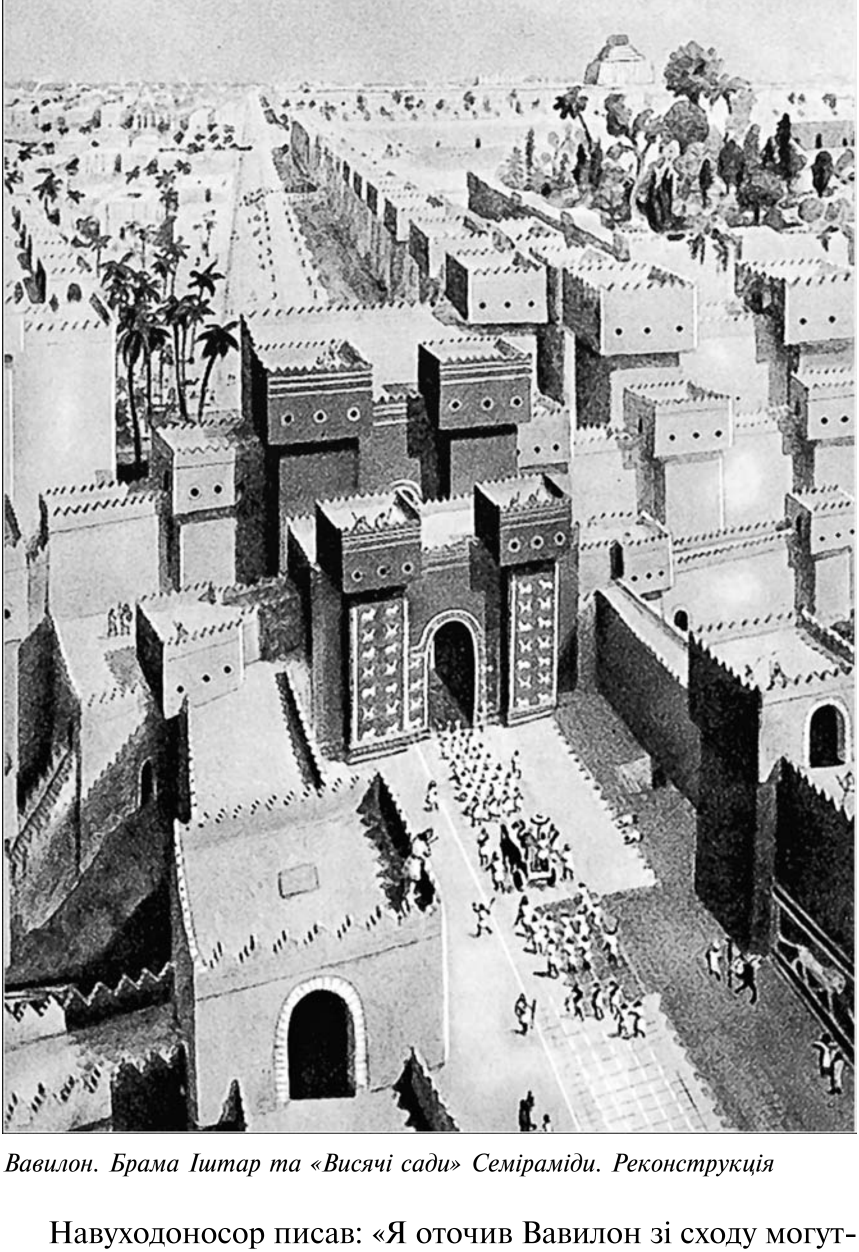
нею! Кольдевей знайшов цю стіну, щойно взявшися до розкопок. Однак надалі справа просувалася повільно: це були, мабуть, найважчі у світі розкопки. Тоді як на інших розкопках культурні шари знаходилися за 2—3 м, максимум за 6 м від поверхні, тут вони були перекриті дванадцятиметровим, а в деяких місцях і двадцятичотириметровим шаром землі і щебеню. Разом із двомастами робітниками Кольдевей копав день у день і взимку і влітку упродовж п'ятнадцяти років...

Священними числами вавилонян були: 7, 12, 60, 360. Сліди цих вірувань присутні в сучасному календарі.

Він здобув свою першу перемогу, довівши, що слова Геродота навряд чи перебільшені. Кольдевей розкопав стіну із сирцевої цегли завширшки 7 м. На відстані приблизно 12 м від неї піднімалася інша стіна, цього разу з обпаленої цегли, завширшки 7 м 85 см, а за нею була третя стіна, яку свого часу, вірогідно, оперізував рів, що його наповнювали водою, коли місту загрожувала небезпека. Ця стіна була складена з обпаленої цегли і мала ширину 3 м 30 см.

Простір між стінами, мабуть, був свого часу заповнений землею, найімовірніше, аж до краю зовнішньої стіни. Тут було де проїхати четвернею! Через кожні 50 м уздовж стіни стояли сторожові вежі. Кольдевей визначив, що на внутрішній стіні їх було 360, на зовнішній Ктесій нараховував 250 веж, і, виходячи з усього, що нам відомо, ця цифра цілком вірогідна. Знайшовши цю стіну, Кольдевей розкопав найграндіозніше з усіх, що колись існували у світі, міське укріплення. Стіна свідчила про те, що Вавилон був найбільшим містом на Сході, навіть більшим, ніж Ніневія. А якщо вважати містом «обнесене стіною поселення» (таке визначення давали місту в середні віки), то Вавилон був і залишається найбільшим містом, що існувало будь-коли у світі.

Перший звід законів, який дійшов до нас, склав вавилонський цар Хаммурапі. Еламіти вивезли базальтовий стовп із законами до своєї столиці, міста Сузи, де його й було знайдено.

Вавилон. Брама Іштар та «Висячі сади» Семіраміди. Реконструкція

Навуходоносор писав: «Я оточив Вавилон зі сходу могутньою стіною, я вирив рів і укріпив його схили за допомогою асфальту й обпаленої цегли. В основі рову я спорудив високу і міцну стіну. Я зробив широкі ворота з кедрового дерева й оббив їх мідними пластинками. Для того щоб вороги, які

замислили недобре, не могли проникнути всередину Вавилона з флангів, я оточив його могутніми, як морські вали, водами. Подолати їх було так само важко, як справжнє море. Щоб запобігти прориву з цього боку, я спорудив на березі вал і облицював його обпаленою цеглою. Я ретельно зміцнив бастіони і перетворив місто Вавилон на фортецю».

Так, Кольдевей справді наткнувся на Вавилон Навуходоносора. Це за Навуходоносора, якого пророк Даниїл називав «царем царів» і «золотою головою», місто почало монументально відбудовуватися. Це при ньому почалася реставрація храму Емах, храмів Есагіла, Нінурти і найдавнішого храму Іштар у Меркесі. Він обновив стіну каналу Арахту і побудував перший кам'яний міст через Євфрат і канал Лібіл-хігалла, він відбудував південну частину міста з її палацами, прикрасив Ворота Іштар кольоровими рельєфами тварин із глазурованої цегли.

Ассирійський цар Сінаххеріб (705—681 рр. до н. е.) двічі завойовував Вавилон — у 702 та 689 роках до н. е. Першого разу він пограбував місто, а вдруге наказав розкрити шлюзи каналів і затопив його.
Син Сінаххеріба, Ассархаддон (681—669 рр. до н. е.), відновив Вавилон та його головний храм Есагілу.

Його попередники використовували для будівлі обпалену на сонці цеглу-сирець, що під впливом вітру і негоди досить швидко вивітрювалася й руйнувалася. Навуходоносор почав застосовувати при будівництві фортець, по-справжньому обпалену цеглу. Від будівель більш ранньої епохи в Межиріччі не залишилося майже ніяких слідів, крім гігантських пагорбів, саме тому, що при їхньому спорудженні застосовувався неміцний і недовговічний матеріал. Від будівель часів Навуходоносора залишилося майже так само мало слідів з іншої причини: через те, що протягом довгих століть місцеве населення дивилося на їхні руїни як на свого роду каменоломні і брало там цеглу для своїх потреб. Сучасне місто Хіллех і багато навколишніх поселень повністю побудовані з цегли Навуходоносора (це цілком очевидно, бо на них стоїть його клеймо), і навіть сучасна гребля, що відокремлює води Євфрату від каналу Хіндійє, в основному побудована з цегли, по якій колись ходили давні вавилоня-

ни; не виключено, що які-небудь археологи майбутнього, розкопавши рештки цієї греблі — адже колись і вона зруйнується, — вирішать, що це теж залишки будівель часів Навуходоносора.

Місто, що розкинулося на величезній площі, яку Навуходоносор постійно продовжував розширювати, вважаючи, що все збудоване на ній уже не відповідає рівню його величі, і цей палац зі своїми найбагатшими прикрасами, багатобарвними барельєфами з глазурованої цегли були справжнім дивом.

Між іншим, Навуходоносор стверджував, що він побудував весь палац за п’ятнадцять діб. Ця версія передавалася з покоління в покоління протягом століть як абсолютно достовірна.

Однак із усіх знахідок Кольдевея у Вавилоні три буквально приголомшили увесь світ: сад, вежа і вулиця, рівних яким не було у всьому світі.

Сади Семіраміди

Одного чудового дня Кольдевей знайшов у північно-східному кутку південної частини міста залишки дуже своєрідної, зовсім незвичайної склепінчастої споруди. Кольдевей був здивований. По-перше, за весь час розкопок у Вавилоні він уперше зустрів підземні споруди, по-друге, в Межиріччі ще нікому не доводилося бачити подібної форми склепінь; по-третє, тут був колодязь, що складався з трьох зовсім незвичайних шахт. Після довгих роздумів Кольдевей, не дуже впевнений у своїй правоті, припустив, що це залишки водорозбірного колодязя з водопідйомником, що, зрозуміло, не зберігся; імовірно, свого часу він призначався для безперервної подачі води. Нарешті, по-четверте, склепіння було викладене не лише цеглою, але й камінням, причому таким камінням, яке зустрілося досі Кольдевею лише одного разу — біля північної стіни району Каср.

Під ім’ям Семіраміди в легенди увійшла ассирійська цариця Шаммурамат (IX ст. до н. е.)

Сукупність усіх деталей давала змогу побачити в цій споруді напрочуд вдалу для тих часів конструкцію як з погляду

техніки, так і з погляду архітектури; напевно, споруда ця призначалася для якихось особливих цілей.

Наразі у голові Кольдевея сяйнула думка! В літературі про Вавилон, починаючи з надбань античних письменників Йосипа Флавія, Діодора, Ктесія, Страбона та інших і завершуючи клинописними табличками, — скрізь, де йшлося про «грішний» зміст, містилися лише дві згадки про застосування каменю у Вавилоні, і це особливо підкреслювалося, коли згадували будівництво північної стіни району Каср (там його і знайшов Кольдевей) і будівництво «висячих садів» Семіраміди.

Невже Кольдевею насправді пощастило натрапити на сліди цих чудових садів, що прославилися на весь давній світ і ввійшли до переліку «семи чудес світу», — садів легендарної цариці Семіраміди?

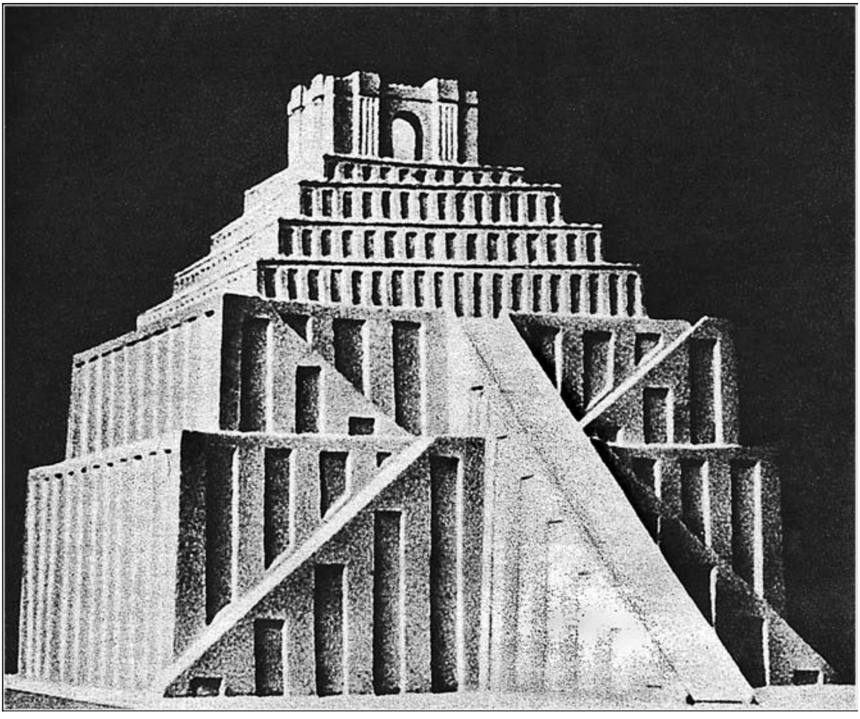
Кольдевей ще раз перечитав античні джерела. Він думав над кожною фразою, кожним рядком, кожним словом, він навіть наважився ступити в іншу, далеку йому галузь — порівняльне мовознавство, і зрештою переконався в тому, що його припущення вірне. Так, знайдена споруда не могла бути нічим іншим, як склепінням підвального поверха вічнозелених «висячих садів» Семіраміди, всередині якого знаходилася водогінна система, — чудо техніки на той час. Проте аж ніяк не більше, і навряд чи ці сади можна порівнювати з іншими спорудами того ж Вавилона, які Геродот, однак, не відніс до «чудес світу». Слід сказати, що всі наші відомості про легендарну Семіраміду дуже недостовірні. Їм ми зобов'язані в основному Ктесію, відомому своєю бурхливою фантазією: так, колосальне зображення Дарія в Бехистуні, за твердженням Ктесія, є зображенням Семіраміди, що оточена сотнею охоронців!

Згідно з Діодором, Семіраміда була покинута своїми батьками і вигодувана голубами; згодом вона вийшла заміж за одного придворного, у якого її взяв цар. Вона носила такий одяг, що «не можна було зрозуміти, чоловік вона чи жінка»; після того як Семіраміда передала престол своєму синові, вона обернулася в голуба і полетіла прямо до безсмертя.

«Е-темен-анкі — Вавилонська вежа»

«І сказали один одному: наробимо цеглин і обпалимо на вогні. І стали в них цеглини замість каміння, а земляна смола замість вапна. І сказали вони: побудуємо собі місто і вежу висотою до небес; і вшануємо своє ім'я, перш ніж розсіємося обличчям всієї землі» (Книга Буття).

Кольдевею пощастило знайти лише гігантський фундамент. У написах йшлося про вежі; та вежа, про яку говориться в Біблії, була, напевно, зруйнована ще до епохи Хаммурапі, на зміну їй була вибудована інша, котру спорудили на згадку про першу. Збереглися наступні слова Набополасара: «До цього часу Мардук повелів мені «Вавилонську вежу», що до мене ослаблена була і доведена до падіння, спорудити, — фундамент її установивши на груди підземного світу, а вершина її щоб ішла в піднебесся». А син його Навуходоносор додав: «Я приклав руку до того, щоб добудувати вершину Е-теменанкі так, щоб посперечатися вона могла з небом».

Вавилонська вежа. Реконструкція

«Вавилонська вежа» піднімалася гігантськими терасами; Геродот говорить, що вона складалася з восьми веж, поставлених одна на одну; що вище, то розмір вежі був менший. На самісінькій верхівці, високо над землею, був розташований храм. (Насправді веж було сім.)

Вежа стояла на рівнині Сахн, буквальний переклад цієї назви — «сковорода». «Наша Сахн, однак,— пише Кольдевей, — не що інше, як форма давнього священного постаменту, у якому знаходився зиккурат «Е-темен-анкі», — «Храм наріжного каменя неба і землі», «Вавилонська вежа», оточена з усіх боків стіною, до якої прилучалися всілякі будівлі, пов'язані з культом».

Зиккурат — прямокутний ступінчастий храм, що символізував гори, які вважалися місцем мешкання богів.

Основа вежі була шириною 90 м; на стільки ж метрів вона сягала вгору. З цих 90 м 33 було відведено на перший поверх, 18 — на другий і по 6 м на інші чотири. На горішньому поверсі заввишки 15 м знаходився храм бога Мардука. Вкритий золотом, облицьований блакитною глазурованою цеглою, він був помітний здалеку і ніби вітав подорожан.

«Але що значать усі описи порівняно з тим уявленням про храм, що дають його руїни!.. Колосальний масив вежі, що була для євреїв часів Старого Завіту втіленням людської зарозумілості, височів серед гордовитих храмів-палаців, величезних складів, незліченних приміщень; її білі стіни, бронзові ворота, грізна фортечна стіна з порталами і цілим лісом веж — усе це мало справляти враження моці, величі, багатства; бо у всьому величезному вавилонському царстві важко було зустріти щось подібне».

Кожне велике вавилонське місто мало свій зиккурат, але жоден з них не міг зрівнятися з «Вавилонською вежею». На її будівництво пішло 85 млн цеглин; колосальним громаддям зводилася вона над всією округою. Вавилонський зиккурат був зруйнований не раз, і щоразу його відновлювали і прикрашали заново. Це зрозуміло: правителі, які споруджували зиккурати, будували їх не для себе, а для всіх. Зиккурат був святинею, що належала всьому народу, він був місцем, куди стікалися тисячі людей для поклоніння верховному божеству Мардуку.

(За словами Геродота, ця статуя, відлита з чистого золота, важила разом із троном, підставкою для ніг і столом 800 талантів. У покоях храму знаходився свого роду еталон таланта: кам'яна качка, «щирий талант», як свідчив напис на ній. Її вага становила 29,68 кг. Отже, якщо вірити Геродоту, статуя Мардука — а вона була зі справжнього золота — важила понад 23 700 кг.)

Народ піднімався гігантськими кам'яними сходами Вавилонської вежі на другий поверх, що був розташований на висоті 30 м над землею, а жерці тим часом поспішали внутрішніми сходами на третій поверх, а звідти проникали таємними ходами до святилища Мардука, що знаходилося на самій вершині вежі. Блакитно-ліловим кольором відсвічували емальовані цеглини, що вкривали стіни Верхнього храму. Геродот бачив це святилище в 458 році до н. е., тобто приблизно через півтораста років після спорудження зиккурату, — тоді воно ще, безсумнівно, було в доброму стані. На відміну від Нижнього храму тут не було статуй, тут узагалі нічого не було, якщо не вважати ложа і позолоченого столу.

Вельможні люди на Сході, а також грецька і римська знать під час бенкету чи учти лежали. У це святилище народ не мав доступу — тут з'являвся сам Мардук, а звичайний смертний не міг бачити його безкарно для себе. Тільки одна обрана жінка проводила тут усі ночі, готова розділити з Мардуком ложе. «Вони також стверджують, — пише Геродот, — начебто сам бог відвідує цей храм і відпочиває на цьому ложі, але мені це здається дуже сумнівним».

А навколо храму, оточені кільцем стіни, височіли будинки, де жили прочани, що прибували в дні великих свят з далеких і ближніх місць для участі у святковій процесії, і будинки для жерців Мардука.

Тукульті-Нінурта, Саргон, Сінаххеріб і Ашшурбаніпал штурмом брали Вавилон і руйнували святилище Мардука, Е-темен-анкі — Вавилонську вежу. Набополасар і Навуходоносор відбудовували її заново. Кір, що заволодів Вавилоном після смерті Навуходоносора, був першим завойовником, що залишив місто незруйнованим. Його вразили масштаби Е-темен-анкі, і він не тільки заборонив будь-що

руйнувати, але й наказав спорудити на своїй могилі пам'ятник у вигляді мініатюрного зиккурату — маленьку Вавилонську вежу.

Та однак вежа була знову зруйнована. Ксеркс, перський цар, залишив від неї тільки руїни, які й побачив на своєму шляху в Індію Александр Македонський; його теж вразили гігантські руїни — він стояв перед ними заворожений. За його наказом десять тисяч чоловік, а потім і все його військо протягом двох місяців прибирало сміття; Страбон згадує у зв'язку з цим про 600 000 поденних виплат.

Двадцять два століття по тому на місці цих руїн стояв західноєвропейський учений, який шукав не слави, а знань, і в його розпорядженні було не 10 000 людей, а лише двісті п'ятдесят. Протягом одинадцяти років він видав 800 000 поденної платні. І в результаті з'ясував, якою була ця споруда, що не мала собі рівних! Сади Семіраміди ще в давнину були віднесені до семи чудес світу, а Вавилонська вежа і понині є символом людської зарозумілості. Однак Кольдевей розшукав не тільки ці спорудження, він розкопав ще один з районів міста, і хоча про цей район згадували написи, відомий він був далеко не всім.

Ворота Іштар

Власне кажучи, це був навіть не район, а лише вулиця, але коли Кольдевей відкопав її, перед ним постала, мабуть, найпрекрасніша дорога у світі. Вулиця була споруджена не для перевезень і пересування, це була Дорога процесій — по ній прямував великий володар Мардук, якому поклонялися і служили у Вавилоні всі.

Навуходоносор, що будувався упродовж усіх сорока трьох років свого правління, залишив докладне повідомлення про цю дорогу:

«Айбур-Шабу, вулицю у Вавилоні, я для процесії великого володаря Мардука вкрив високим насипом і за допомогою каміння з Турми-набанди і Шаду зробив Айбур-Шабу від воріт Іллу до Іштар-сакіпат-тебіша придатною для процесій його божества; з'єднав її з тією частиною, що побудував мій батько, і зробив дорогу чудовою».

Ворота Іштар

Отже, це була Дорога процесій на честь бога Мардука, але водночас вона була і складовою частиною міського укріплення. Ця вулиця нагадувала ущелину: ліворуч і праворуч упродовж неї піднімалися семиметрові фортечні мури, оскіль-

Дракон з Воріт богині Іштар

ки вона вела від фольварка до Воріт Іштар («Іштар-сакіпаттебіша», що згадуються в написі), за якими тільки й починалося власне місто.

На рубежі старої і нової ери при парф'янскому пануванні почалося запустіння Вавилона, будинки руйнувалися. В часи панування Сасанідів (226—636 рр. н. е.) там, де колись здіймалися палаци, залишилися лише нечисленні будинки, а в часи арабського середньовіччя, до XII століття, — лише окремі хатини.

Країна Всесвітнього потопу

Невідомий народ

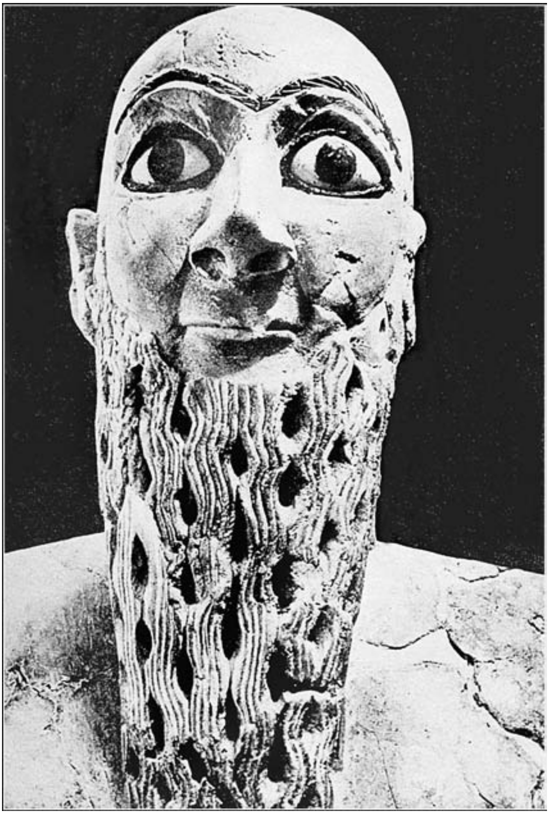
Існування цього народу було обчислено.

Коли внаслідок обчислень астрономи вперше провістили появу в певному місці, в певну годину ніким ще не баченої безіменної зірки і ця зірка справді з'явилася в тому місці й у ту, що її вони передбачили, годину, астрономічна наука пережила найбільший тріумф.

Шумерські скульптори зображували на своїх витворах гігантські очі та вуха, підкреслюючи таким чином розум та проникливість. Шумерською мовою gestu-sum-a — «вухом наділений» — означало мудрий, глибокодумний.

Після того як стараннями послідовників Роулінсона були усунуті труднощі в дешифруванні, фахівці в галузі клинопису змогли присвятити свої праці окремим проблемам, у тому числі питанням про походження клинописних знаків і про вавилоно-ассирійські мовні зв'язки. Намагаючись узагальнити деякі факти, вони зробили висновки, що зрештою привели їх до однієї дивної думки.

Багатозначність вавилоно-ассирійських знаків не може бути пояснена, якщо шукати розгадку в них самих. Така заплутана писемність, така вигадлива суміш алфавітного, силабічного і малюнкового письма не могла бути споконвічною, до того ж вона не могла виникнути в такому вигляді саме тоді, коли вавилоняни з'явилися на арені історії. Вона могла бути тільки похідною, її характер свідчив про тривалий розвиток. Сотні окремих мовознавчих досліджень були зведені вченими воєдино, і тоді була висунута одна узагальнююча гіпотеза, суть якої була такою: клинопис винайшли не вавилоняни і не ассирійці, а якийсь інший на-

Статуя шумерського царя

род, цілком можливо, не семітського походження, а той, що прийшов з гористих східних районів, існування якого ще не було в той час доведено жодною знахідкою.

Походження шумерів досі не відоме. Лінгвістичні дані доводять, що вони не були ні семітами, ні еламітами, до племен яких належали тодішні мешканці сусідніх із Шумером територій. Самоназва шумерів «саггіг» означає «чорноголові».

Ця гіпотеза була надто сміливою. Втім, поступово вчені так повірили в неї, що навіть дали цьому народу ім'я. І це при тому, що існування його ще не було доведено і згадки про нього не збереглося в жодному написі. Деякі вчені називали цей народ аккадцями, а німецько-французький учений Жуль Опперт назвав його шумерами. І ця назва прижилася. Вона була взята з титулу найдавніших правителів південної частини Межиріччя, що називали себе царями Шумеру й Аккаду.

І так само, як було колись передбачене місце розташування планети, як були відкриті відсутні елементи в таблиці Менделєєва і знайдений пітекантроп, так одного чудового дня були виявлені і перші сліди невідомого доти народу, що дав писемність вавилонянам і ассирійцям. Але чи саму лише писемність? Минув якийсь час, і можна було вже з упевненістю сказати, що майже вся культура Вавилона та Ніневії є спадкоємицею культури таємничих шумерів.

Шумер Аккад об'єднав в одну державу правитель Аккаду Саргон І (Шаррукін) (бл. 2350—2294 рр. до н. е.). За легендою, Саргона знайшли в річці в очеретяній корзині, обмазаній смолою. Виріс він у бідності, став садівником, потім у нього закохалася богиня і зробила його спочатку правителем Аккаду та аккадців, а потім і шумерів. Загинув Шумер у 2016 р. до н. е. під навалою еламітів.

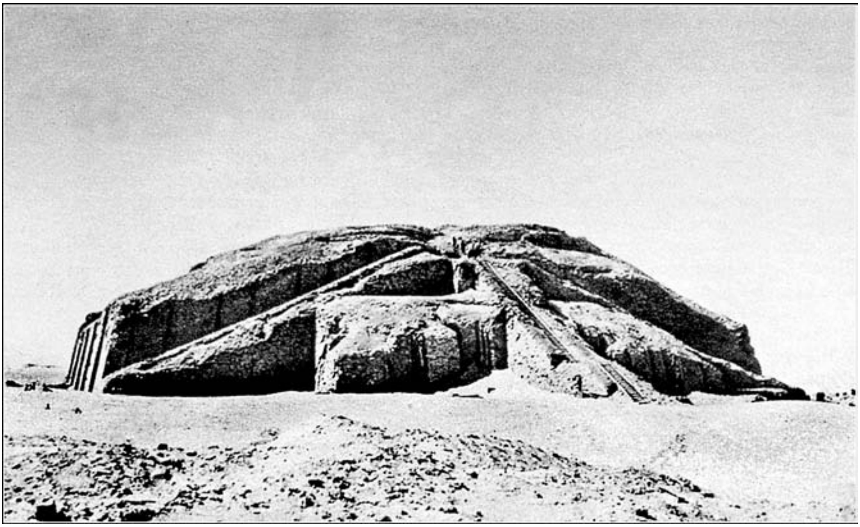
Цар-жрець

Ернест де Сарзек був французьким помічником консула. Перед тим як потрапити до Месопотамії, він нічого не знав про цілі й завдання археології. Та коли побачив руїни й пагорби Межиріччя, в ньому прокинулася цікавість до мину-

лого, як те трапилося і з Полем Емілем Ботта (від часу розкопок Ботта минуло сорок років). Де Сарзеку відразу поталанило: почавши розкопки, які, до речі, велися по-дилетантськи, він знайшов коло підніжжя одного з пагорбів статую, що була не схожа на всі досі знайдені. Він почав копати далі, і теж успішно: знайшов написи і перші відчутні сліди шумерів. Відкрите де Сарзеком місто Лагаш середини III тис. до н. е. успішно претендувало на гегемонію в Шумері. Правитель (патеси) Лагаша Еаннотум (бл. 2470 р. до н. е.) в жорстокій битві розгромив своїх супротивників і за східним звичаєм увічнив свою перемогу хвалебним написом. Цей камінь — Стелу шулік — і знайшов через чотири тисячоліття де Сарзек.

Гудеа, цар Лагаша

Ступінчаста вежа — храм у місті Ур. Унизу — реконструкція

Малюнки на стелі зображують бога — заступника Лагаша, який накинув сіть на вороже військо, Еаннотума на чолі війська, поле бою, засіяне вбитими ворогами, на яке злітаються шуліки, поховання полеглих у бою, жертвоприношення та вбивство полонених. Написи повідомляють про кількість убитих ворогів (3600), про народження і юність Еаннотума,

На території давнього Шумеру було знайдено амулети, мушлі та перлини, що походять із Індії. Серед руїн міст долини Інду знайдено посудину з шумерським написом. Це свідчить про давні контакти між двома цивілізаціями.

зміст мирного договору, деякі історичні відомості тощо. Стела шулік — найцінніше історичне джерело. У Лагаші знайдено багато статуй та інших творів мистецтва, усіляких споруджень — житлових і господарських і, що особливо важливо, кілька тисяч глиняних табличок з письменами.

Статуя місцевого правителя чи князя царя-жерця Гудеа зроблена з діориту і чудово відполірована, була найдорогоціннішою серед знайдених скульптур. Усі вони були повантажені на кораблі і відправлені до Лувра. Яке піднесення викликали вони у вчених! Навіть найрозважливіші й аж ніяк не схильні до маніпуляцій з датами ассиріологи змушені були, беручи до уваги ці знахідки і дані, взяті зі знайдених тоді ж написів, дійти висновку, що окремі виявлені пам'ятники і фрагменти належать до епохи III—IV тисячоліть до н. е.

Де Сарзек копав протягом чотирьох років (з 1877 по 1881 р.). З 1888 по 1900 рік американці Хільпрехт, Петерс, Хайне і Фішер робили розкопки в Ніппурі та Фарі. З 1912 по 1913 рік вело розкопки Німецьке східне товариство. У 1928 році воно почало вести розкопки в інших місцях. А 1931 року розкопки у Фарі розпочалися знову, цього разу їх проводило американське Товариство з вивчення Сходу під керівництвом Еріха Ф. Шмідта.

Згідно з «Царським списком», історія шумерів починається з часів створення людини. У Біблії йдеться про десять праотців, якщо лічити від Адама; у шумерів вони називаються «найдавнішими царями», і їх теж десять. Ізраїльські праотці вирізнялися незвичайним довголіттям. Адам, якому було сто тридцять років, коли народився його первісток, прожив після цього ще вісімсот років. «Мафусаїлів вік» став символом довголіття. Шумерські владики також вирізнялися воістину фантастичним довголіттям. Відповідно до одного з повідомлень (у ньому йдеться тільки про вісьмох царів), вони царювали 241 200 років; відповідно ж до іншого (в ньому згадуються всі десять царів), — 456 000!

Під час розкопок були знайдені великі спорудження — східчасті піраміди-зиккурати. Були знайдені і написи, що давали

Прабатько іудеїв Авраам, за Біблією, перекочував зі своїм народом із землі Шінеар, тобто Шумер, на північний захід, щоб вести життя пастухів і кочувати трав'янистим степом.

змогу простежити історію месопотамського світу аж углиб століть. Для історії Месопотамії це було відкриттям щонайменше такого ж значення, як для історії Греції відкриття крито-мікенської культури.

Але джерела цієї шумерської культури сягали в ще більш далеку епоху. Здавалося, початок її і справді належить якщо не до часів створення світу, описаних у Біблії, то, у всякому разі, до періоду, що був за потопом, який судилося пережити тільки Ною.

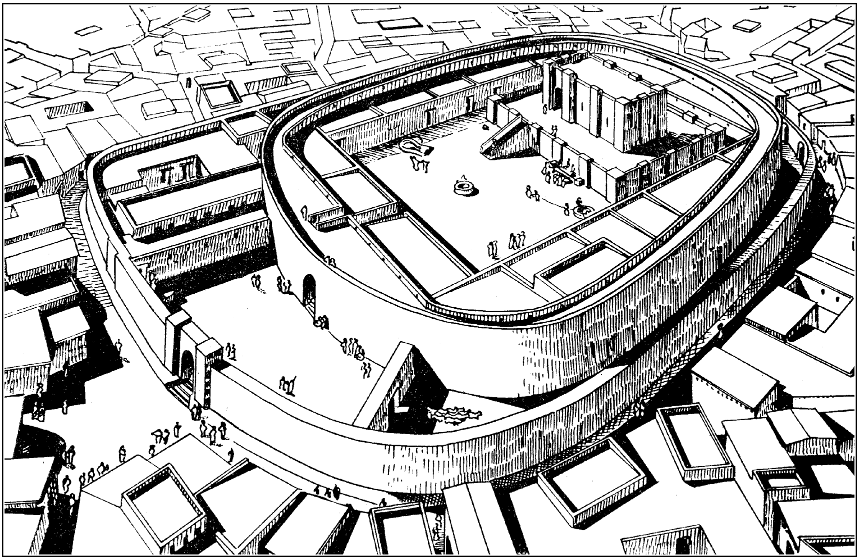
Царські поховання Ура

У 20-х роках XX століття англійський археолог Леонард Вуллі почав розкопки в Урі, біблійному місті Урі в Халдеї, на батьківщині Авраама. Він довів, що і в сказанні про Гільгамеша, і в Біблії йдеться про один і той самий потоп, більше того, що цей потоп є історичним фактом.

У 1927—1928 роках археолог Леонард Вуллі у віці сорока семи років взявся за розкопки міста Ура на Євфраті — легендарної батьківщини Авраама. Минуло небагато часу, і він знайшов величезну кількість дуже цікавих матеріалів, що безпосередньо стосувалися історії шумерського народу. Розкривши царські гробниці Ура, він знайшов багатющі скарби і таким чином розширив наші знання про вавилонську передісторію, що було набагато цінніше за все знайдене ним золото. Внаслідок цього найдавніший період історії людської культури несподівано заграв всіма барвами.

Археологічні розкопки свідчать, що деякі царські гробниці були пограбовані не шукачами скарбів пізніших часів, а самими шумерськими гробарями. Коли по сусідству з гробницею царя Абарги ховали його дружину, царицю Шуб-ад, злодії тайкома розібрали склепіння царської гробниці, витягли левову частку скарбів, потім, щоб приховати свій вчинок, поставили на отвір у склепінні велику скриню з одягом цариці, а коли похоронний обряд скінчився, закидали могили землею.

Серед численних знахідок Вуллі були дві особливо цікаві: перуки однієї шумерської цариці і пластинка з мозаїчною

Шумерський храм початку III тис. до н. е. Реконструкція

інкрустацією, так званий «штандарт» з Ура. Важливим для наших знань про найдавніший період історії людства було відкриття, що підтвердило історичну вірогідність однієї з найбільш вражаючих розповідей Біблії.

Нарешті, цікавою була й знахідка, що познайомила нас із поховальними обрядами, які існували п'ять тисячоліть тому.

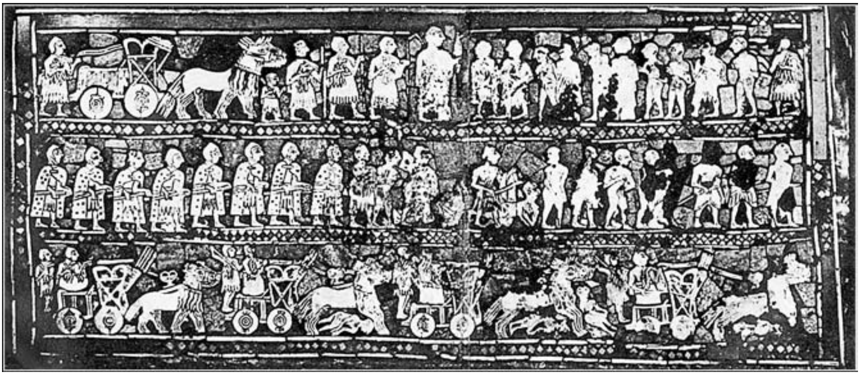
Вуллі почав з того, що прорив у пагорбі траншею, як зазвичай і починалися будь-які археологічні дослідження. Шар золи, битої цегли, глиняних уламків, щебеню і сміття сягав 12 м. Саме тут знаходилися залишки поховань царів Ура. У гробниці однієї правительки Вуллі знайшов багаті прикраси, золоті посудини, два човни — мідний і срібний — завдовжки в 60 см, і головний убір цариці. Густу перуку прикрашали три шнури з ляпіс-лазурі і червоного сердоліку. На нижньому з цих шнурів висіли золоті кільця, на другому — золоті букові листочки, на третьому — вербове листя і золоті квіти. У перуку був віткнутий гребінь, прикрашений золотими квітами та інкрустований ляпіс-лазур'ю. Спіральні золочені нитки прикрашали скроні, а золоті сережки у формі півмісяця — вуха.

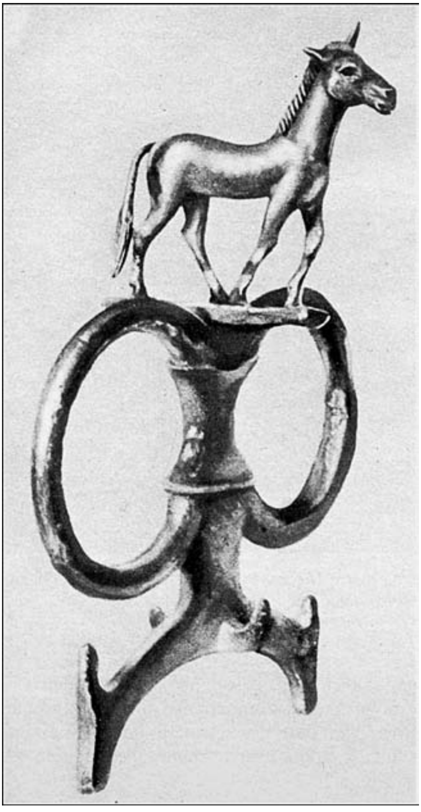
Прикраси з поховання цариці Шуб-ад

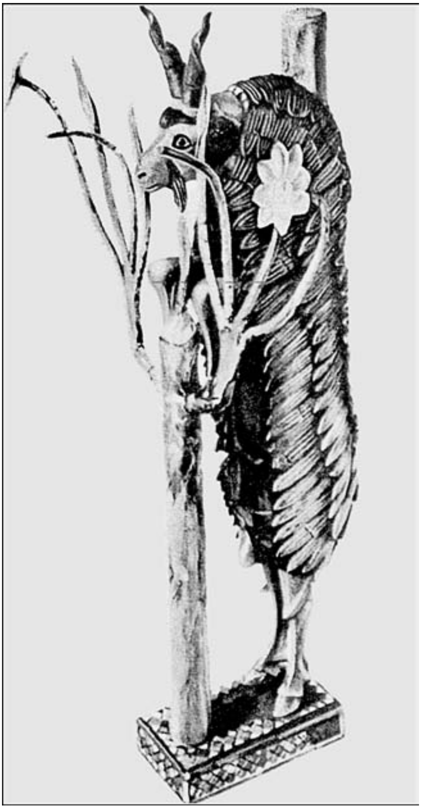
Катерина Вуллі зробила спробу відновити по одному зі знайдених тут черепів зовнішній вигляд цариці, що інколи носила цю перуку. Зачіску вона відновила за зображеннями, що збереглися на глиняних виробах. Ця модель, імовірно, дуже близька до оригіналу, знаходиться нині в університетському музеї Філадельфії. Знайдені вироби свідчать про велику майстерність обробки дорогоцінних металів і тонкий художній смак.

Але разом з царями ховали не тільки купи золотих і срібних скарбів, але й безліч людей, які лягали в гробницю свого володаря, очевидно, добровільно; там вони приймали принесену із собою отруту, щоб разом зі своїм паном перейти в інший світ. У гробниці царя Абарги знайшли шістдесят п'ять таких супутників його в підземному світі — чоловіків і жінок. У гробниці дружини Абарги, цариці Шуб-ад, — двадцять п'ять. У гробниці невідомого володаря лежали останки шести чоловіків і шістдесяти восьми жінок, чоловіки лежали поблизу входу, жінки — правильно розташованими рядами на підлозі. «Усі вони лежали на боці, — пише у своєму звіті про розкопки сер Леонард Вул-

Шумерське військо в поході, мозаїчний штандарт з міста Ур

Знахідки з гробниці цариці Шуб-ад

Аккадські царі та воїни

лі, — з ледь зігнутими ногами і піднятими до обличчя руками, так тісно одне до одного, що голови тих, котрі лежали в одному ряду, покоїлися на ногах тих, що лежали в іншому ряду. Тут ще більше, ніж у гробницях цариці Шуб-ад і її

У багатому Шумері жили і знедолені бідняки. Про це свідчить безліч прислів'їв, що дійшли до нас завдяки табличкам з клинописом: «Якщо бідняк помре, не будіть його: якщо є в нього хліб, немає в нього солі, якщо є сіль, немає хліба, якщо є в нього м'ясо, немає гірчиці, якщо є гірчиця, немає м'яса». «Борг, як іржа, їсть бідняка». «У боргах мій будинок, хоча побудував я його, не хазяйнувати мені і на своєму наділі». «Чого варті слова бідняка?» «Бідняк у країні мовчить».

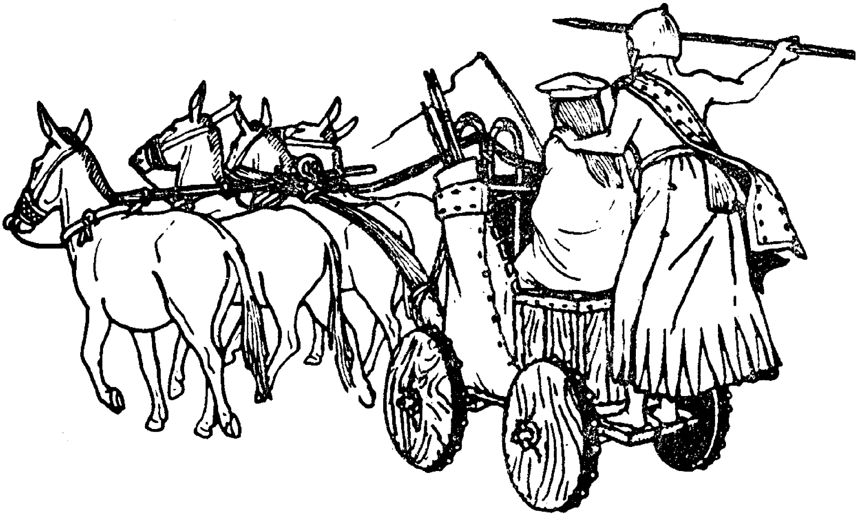
чоловіка, впадало в око декоративне розташування мертвих тіл, що виключає будь-яке припущення щодо насильства».

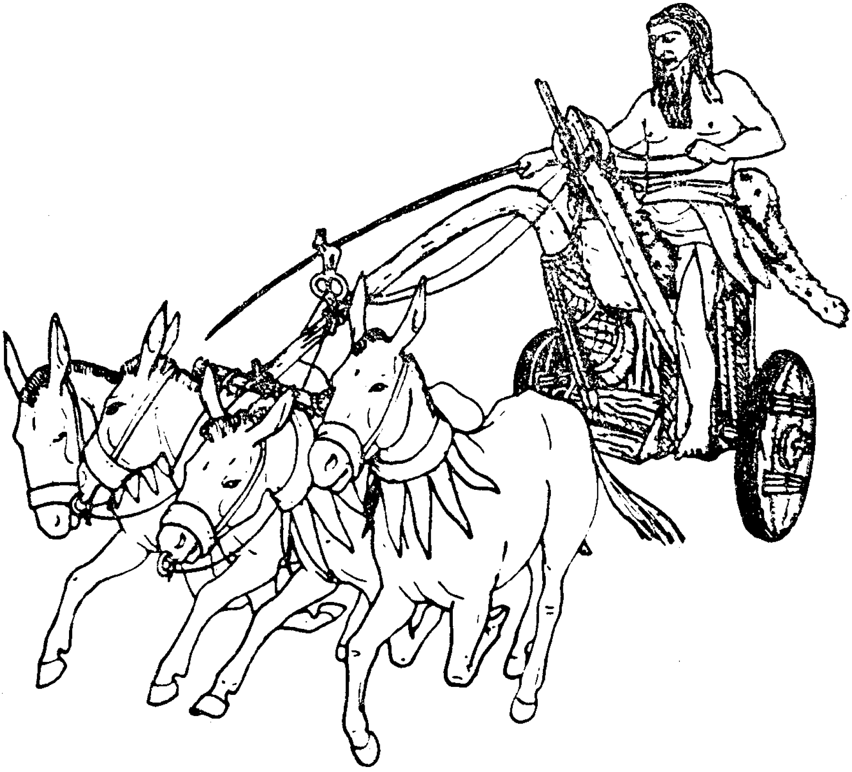
Дуже важливою була і знахідка так званого «штандарта». Вуллі відніс його до 3500 року до н. е. Він складався з двох прямокутних дерев'яних пластинок, кожна завдовжки 55 см і завширшки 22,5 см, і двох трикутників. Можна припустити, що ці пластинки прикріплювали до жердини і несли попереду під час процесій та урочистої ходи. Інкрустований перламутром і черепашками на синьому тлі з ляпіс-лазурі, цей штандарт відтворював різні сцени з життя шумерів.

Картина бенкету дає нам відомості про одяг і начиння; ми бачимо, як ведуть на заклання жертовних тварин, і в такий спосіб довідуємося, які тварини були в ті часи свійськими; далі ми бачимо процесію полонених і воїнів — вона знайомить нас зі зброєю; бачимо, нарешті, і колісниці, що свідчать про те, що саме шумери першими наприкінці IV тисячоліття почали вводити до бойового арсеналу колісниці, яким призначено було відіграти дуже важливу роль у створенні і знищенні Вавилонської, Ассирійської, Перської та Македонської держав.

І, нарешті, Вуллі зробив своє найбільш разюче відкриття: в царських гробницях Ура були поховані не лише царі! Здавалося, в цих гробницях відбувалися дивовижні побоїща. В одній з них Вуллі знайшов стражників: поруч з їхніми трупами так і залишилися лежати списи, що випали з рук, і шоломи, які скотилися з голів. У кутку іншої лежали останки дев'яти придворних дам у головних уборах, що їх вони, напевне, надягли, йдучи на похорон. Біля входу до гробниці стояли дві важ-

Міри ваги шумерів: ше — вага одного ячмінного зерна; гін — 180 ше (близько 10 г); мана — 60 гінів (трохи більше 500 г).

Месопотамські колісниці середини III тис. до н. е.

кі карети, а в них — скелети візників; попереду, поруч з останками волів, упряжених у карети, лежали скелети слуг.

У гробниці цариці Шуб-ад убиті придворні дами були розташовані двома рядами. Там же лежав музикант — арфіст. Кисті його рук ще знаходилися на інструменті, вкритому дорогоцінною інкрустацією, на якому він, мабуть, грав у ту мить, коли йому нанесли смертельний удар. І навіть на ношах, де була встановлена труна цариці, лежали скелети двох людей у позах, у яких їх наздогнала смерть.

Що означали всі ці знахідки?

Пояснення могло бути тільки одне: на честь мертвих була принесена найбільша жертва, на яку взагалі здатні люди, — людське життя. Тут мали місце людські жертвоприношення, і, найбільш імовірно, їх робили жерці. Положення скелетів, а також низка інших обставин давали змогу дійти висновку, що всі ці придворні, солдати і слуги пішли за своїми володарями аж ніяк не добровільно. Тут йшлося про вбивство, про справжню різанину. Це була кривава тризна на честь мертвих правителів!

Які висновки зробила із цих знахідок наука?

У нас немає ніяких письмових свідчень про подібні жертвоприношення. І якщо не брати до уваги цього випадку, то археологи теж ніколи не стикалися з цим чи подібним звичаєм або з його пережитками в пізніші часи. Якщо ці жертви можна пояснити обожнюванням перших царів, то слід зазначити, що в історичні часи жодному, навіть найзначнішому божеству, подібних жертвоприношень не робили — це зайвий доказ того, що гробниця Ура належить до найдавніших часів.

Всесвітній потоп

Вуллі судилося зробити ще один крок на шляху вивчення цієї прадавньої цивілізації. Перейшовши до систематичних розкопок, він наштовхнувся на глибині 20 м під шаром, у якому перебували залишки гробниць, на шар глини товщиною приблизно 2,5 м. Цей шар був зовсім чистий — у ньому не було ні черепків, ні сміття, ні якихось інших слідів діяльності людини.

Існує гіпотеза, що Всесвітній потоп — наслідок падіння великого астероїда. Це відбулося 15 000 років тому. У 1863 році у пресі з'явилося повідомлення про те, що на горі Арарат знаходяться міцні балки, схожі на остов гігантського судна.

Присутності тут цього явно наносного шару можна було дати тільки одне пояснення, причому його мали давати не археологи. Колись у країні шумерів стався справжній потоп, адже наносний шар мулу товщиною 2,5 м міг виникнути тільки в тому разі, якщо в давньому Шумері колись «безодні небесні розкрилися». Небачений потік, що змітає все на своєму шляху, впав на землю; за словами Біблії, «розкрилися всі джерела великої безодні, і вікна небесні розчинилися, і лився на землю дощ сорок днів і сорок ночей... вода ж прибувала на землі сто п'ятдесят днів».

Вуллі дійшов разючого висновку. Він згадував про дивний збіг біблійної розповіді про потоп з розповіддю про потоп у набагато давнішому, ніж Біблія, сказанні про Гільгамеша; він згадував про те, що в так званих шумерських царських списках було сказано: «Потім був потоп, а після потопу царі знову спустилися з небес»; згадував він і про те, що багато давніх легенд і відомості, які містяться у Священному Писанні, знайшли своє підтвердження під час розкопок у Межиріччі. Чи не свідчило все це про те, що потоп, сліди якого знайшов Вуллі, був саме тим потопом, про який говориться в Біблії?

Зрозуміло, цей історично достовірний потоп, що спричинився до розповідей про міфічний потоп, не знищив весь людський рід. Цілком можливо, це була надзвичайно велика повінь, що траплялася досить часто в дельті Євфрату і Тигру. Ті відомості, що ми їх маємо про найдавніших шумерських царів, які жили «до і після потопу», дають підстави припускати, що після потопу шумерські поселенці залишилися живі завдяки тому, що вони, на відміну від місцевих мешканців, жили в оточених мурами містах, зведених на штучних насипах.

Що ж до звернених до Утнапіштіма слів бога — «плодіться і розмножуйтеся і наповняйте землю», — то шумерські поселенці точно виконали цю заповідь. З енергією, яка й

донині викликає подив археологів, вони перетворили зруйновану потопом країну на квітучу і високорозвинену державу.

Свої знахідки в царських гробницях Ура Вуллі датував IV тисячоліттям до н. е. До нього всі відомості про цю епоху черпалися з міфів і легенд. Вуллі ж зробив її надбанням історії. Йому поталанило документально довести існування одного з царів того часу, одного з найдавніших царів людства.

Священна скеля

Акрополь, який називали також Священною скелею, — це пагорб із вапнякового моноліту, розміри якого в основі становлять 330 на 170 м; його висота — 156 м над рівнем моря, але над навколишньою місцевістю він піднімається усього на 50 метрів. Цей пагорб зі стрімкими, майже прямовисними схилами з численними джерелами і глибокими гротами давав надійний і зручний притулок першим людям, що оселилися тут в епоху неоліту, близько 3500 року до н.е. Розкопки, що їх вели з 30-х років минулого століття, відновлюють історію скелі з тих пір, як на ній оселилися найдавніші

Акрополь

Парфенон

мешканці, до V століття до н.е., коли були споруджені пам'ятники, що дійшли до нас.

Перші будівлі виросли в 1050—700 роках до н. е. У VI столітті до н. е. два великих храми були присвячені Афіні — Гекатомпедон («стофутовий», бо довжина його становила сто аттичних футів), зведений на тім місці, де тепер знаходиться Парфенон, і давнє святилище, фундамент якого зберігся на південь від Ерехтейона. Інші спорудження, меншого розміру, виникали то тут, то там на вершині, оточеній «циклопічним» муром, що належить до мікенської епохи (XII ст. до н. е.). У 556 році до н. е. верхня частина мікенської вежі, що захищає вхід у цитадель, була знесена, і на її місці спорудили перше святилище Афіни-Ніки. Після перемоги афінян при Марафоні (490 р. до н. е.) Гекатомпедон був знесений, і на цьому місці виріс перший мармуровий Парфенон. Одночасно був споруджений монументальний портик з безліччю воріт, що їх замінили згодом нинішні Пропілеї.

Авторами проекту храму, спорудженого на честь Афіни-Парфенос (Афіни-Діви) і тому названого Парфеноном (447—432 рр. до н. е.), були Іктін і Каллікрат, а чудові скульптури в ньому створив великий Фідій.

Відповідно до давньої легенди, каріатиди були приречені вічно нести ганьбу жителів Карій, єдиного міста Пелопоннеса, що цілком перейшов на бік персів. Звідси і звичайна назва подібних жіночих статуй.

Таке значне видовище являв собою Акрополь у 480 році до н. е., коли його захопили і зруйнували перси. Після перемог при Саламіні та при Платеях (479 р. до н. е.) афіняни насамперед взялися за зміцнення оборони міста і перебудови зруйнованих пам'ятників. Ці роботи були завершені в другій половині V століття Періклом.

Пізніше на місці старого храму Афіни звели іонічний ордер Ерехтейон (421—406 р. до н. е.). Найбільш відомою є лоджія, де шість каріатид підтримують перекриття портика, нітрохи не втрачаючи своєї грації.

Храм Афіни-Ніки

Ерехтейон та портик каріатид

Із західного боку Парфенона, на місці архаїчного портика, архітектор Мнесікл побудував нові Пропілеї (437—432 рр. до н. е.), але прикрасив їх інакше. Задумані в строгому доричному ордері, Пропілеї служать фасадом і головним входом до великого святилища Акрополя. Згодом, у 424 році, Каллікрат завершив спорудження храму Афіни-Ніки, що його обніс балюстрадою, прикрашеною статуями Перемоги. Усередині Акрополя, за Пропілеями, відкривається великий майданчик, по боках якого стоять різні культові споруджения; на півдні — святилище Артеміди Бравронії і Калькотека, прямокутна будівля, що служила арсеналом; на півночі — бастіон і будівля аррефор для дівчат, яких селили в Акрополі, щоб вони ткали пеплос для Афіни. На сході майданчик доходив до опорної стіни тераси колишнього храму Афіни, де піднімалася колосальна статуя Афіни-Промахос (Афіни-Войовниці). Як розповідає Павсаній, цей монумент був такий заввишки, що моряки, обходячи мис Суніон, з відстані п’ятдесяти кілометрів могли розрізнити гребінь шолома і наконечник списа богині.

На круглому щиті статуї Афіни-Паллади Фідій зобразив битву греків з амазонками. Серед воїнів він створив своє зображення у вигляді старого, який підіймає камінь, і Перікла зі списом у руках. За це Фідія було звинувачено в безбожжі й засуджено до ув'язнення.

Так виглядав Акрополь наприкінці античного періоду. Багато мистецтвознавців стверджували і стверджують, що на землі немає ансамблів, рівних Парфенону. І ще про одну особливість варто нагадати, щоб підкреслити неоціненне значення храму. Йдеться про пропорції ансамблю, зокрема про вигин горизонтальних ліній і нахил вертикальних... Стіни і колони не стрімкі, а злегка нахилені усередину: на сім сантиметрів колони і на десять сантиметрів кутові колони, що мають діагональний нахил. Якщо внутрішня поверхня стін вертикальна, то зовнішня нахилена усередину. У такий спосіб обсяг храму вписується в піраміду, а не в паралелепіпед. Як зазначають архітектори, реалізація цих архітектурних тонкощів — неймовірне чудо. Досить уявити собі, що кожен камінь не прямокутний, а трапецієвидний і має свою особливу форму, обумовлену місцем, для якого він призначався.

Цей незрівнянний архітектурний витвір Фідій доповнив вирізьбленим у камені оздобленням; деяке з них збереглося і понині, будучи свідченням його творчого генія. Очевидно, немає сумнівів у тім, що скульптури фронтону він виконав сам за допомогою найближчих учнів Алкамена й Агоракрита. У них зображені народження Афіни і суперечка Афіни і Посейдона (бога моря) за володіння Аттикою. Іззовні храму, за його периметром, на метопах зображена боротьба богів і титанів (східний фриз), битва афінських героїв з амазонками (західний), падіння Трої (північний), сутичка греків з кентаврами й аттичні міфи (південний).

Але найбільш вражаюча прикраса була всередині храму: стіни декорував барельєфний фриз, де зображені Панафінеї. Ці великі релігійні свята щорічно відзначалися 24, 26 і 28 дня місяця Гекатомбеона (липень-серпень), а більш урочисто — кожні чотири роки, у третій рік Олімпіади, і називалися тоді Великими Панафінеями (21—29). Засновані, відповідно до традиції, Ерехтеєм, вони були перетворені Тесеєм на свята

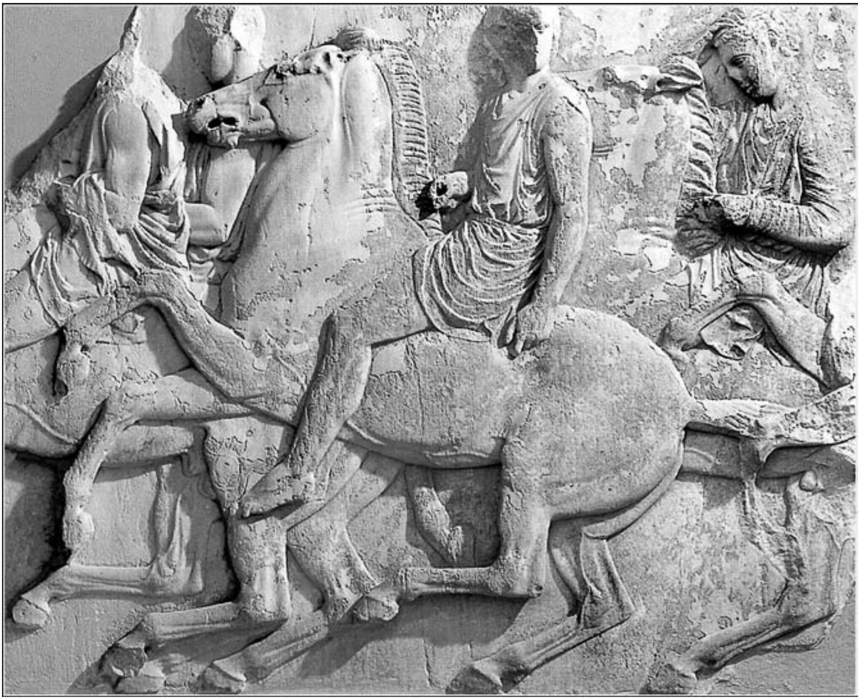
Через п'ять століть, описуючи славу Перікловых Афін, Плутарх зазначав: «Тим більшого подиву... заслуговують витвори Перікла, що вони створені в короткий термін, але для тривалого існування. За красою своєю вони із самого початку були стародавніми, а за блискучістю збереження вони донині свіжі, начебто недавно вершені. Вони так блищать новизною, начебто перейняті подихом вічної юності і мають нестаріючу душу!»

всієї Аттики. Згодом Пісістрат і Перікл надали їм ще більшої урочистості.

Суть церемонії полягала в тому, що в останній день статуї Афіни-Паллади підносився новий пеплос, виготовлений арреформами. Процесія починалася в Кераміку і сходила на Акрополь, зупиняючись у всіх священних місцях Афін. До цієї церемонії, що завершувала свята, проходили музичні, гімнастичні, кінні змагання й інші ігри. Переможці одержували в дарунок олію, розлиту в панафінейські амфори, шедеври аттичної кераміки. У ніч перед процесією проводилася лампадодромія, себто біг зі смолоскипами; наступного дня була регата.

Фрагмент північного фризу Парфенону. Водоноси

Фрагмент північного фризу Парфенону. Вершники

Після IV ст. н. е. пам'ятники Акрополя втратили своє культове значення. Простоявши майже тисячоріччя, вони добре збереглися. Римляни і візантійці вивозили з Афін статуї, місто було навіть пограбоване готами Аларіха, але ніхто не торкався храмів.

Давня столиця Аттики зазнала першого удару на початку VI століття н. е., після того як християнство стало державною релігією. Абсиди серйозно зіпсували східний фасад Парфенона, а в причілках пробили вікна. В Ерехтейоні пообдирали все всередині, щоб перетворити його в церкву. Історія повторювалася — протягом століть люди то зберігали, то знищували витвори попередників.

Шкода, завдана цими перебудовами, була великою сама по собі, але потім стали чинити інше зло: багато скульптур знівечили в пориві релігійного іконоборства. Потім про-

День загибелі Парфенону вважається в Греції днем національної жалоби.

Венера Мілоська

тягом майже тисячі років панував відносний спокій. У Греції змінювали одне одного візантійці і франки, каталонці і наваррці, флорентійці і венеціанці, але споруди якимось дивом виживали. Їм пощастило вистояти навіть в оттоманську навалу в XV столітті. Турки перетворили Парфенон на мечеть, надбудувавши зверху мінарет, а Ерехтейон пристосували під сераль і гарем військового губернатора.

У XVII столітті перші серйозні руйнування, хоч як не парадоксально, пояснювалися саме тим, що неприступна скеля була центром оборони міста. У Пінакотеці, розташованій поряд із Пропілеями, був улаштований пороховий льох. У 1654 році в нього потрапила блискавка і стався вибух. У 1686 році турки свідомо знесли маленький храм Афіни-Ніки, щоб розчистити бастіон і установити на ньому гармати. Двадцять шостого вересня наступного року настала черга Парфенона. Венеціанці під командуванням Франческо Мо-

Навесні 1820 року селянин з острова Мелос на ім'я Юргос, копаючи землю, знайшов античну мармурову статую, що відома нині як Афродіта (Венера) Мілоська. Знайдена вона була цілою, а до нас дійшла з обламаними по плечі руками.

росіні взяли в облогу Акрополь, де укрилися турки. Обстрілюючи фортецю, венеціанці поцілили прямо в Парфенон, перетворений після руйнування Пропілеїв на пороховий склад, і вибух розніс всю будівлю. Дах злетів у повітря; великий пролом був пробитий у довгих бічних колонадах, і загинула велика частина скульптур. Вибух серйозно пошкодив і Ерехтейон.

Не вдовольнившись цим «подвигом», Моросіні пішов і на інші крайноші. Коли турецький гарнізон здався і венеціанці зайняли Акрополь, він вирішив відвезти на батьківщину як трофей кілька вцілілих скульптур західного фронтону. Однак, коли його сапери вантажили величезні брили мармуру, канати обірвалися, і скульптури розбилися на друзки. Наступного року майбутній дож був змушений відступити з Афін. Залишив він Акрополь у руїнах.

Турки зібрали уламки храмів і скульптур і пустили їх на вапно. У XVIII столітті тільки в Афінах щонайменше три пам'ятники потрапили в печі: давній міст на річці Іліcс, акведук Адріана та іонічний храм. Потім винищування стародавностей охопило всю Грецію. За короткий час зменшилася кількість колон, що збереглися, на Суніоні й у Коринфі, в Олімпії зникли останні руїни храму Зевса.

Мандрівники, що побували в Афінах на початку XX століття, описували Акрополь як купу руїн. Порівняно добре зберігся лише Ерехтейон, але і він після облоги 1827 року являв собою жалюгідне видовище. Наприкінці XIX століття в Європі з'явився жвавий інтерес до класичної археології, яка вже понад тисячу років була в занепаді. З одного боку, це допомогло зберегти чимало матеріальних цінностей античного світу, а з другого — зазнати жахливих втрат.

Пристрасть лорда Елджіна

У 1802 році багато скульптур Акрополя, у тому числі одна зі знаменитих каріатид Ерехтейона, були вивезені в Лондон Томасом Брюсом, графом Елджіном і Канкардіном, надзви-

чайним і повноважним британським послом при Блискучій Порті Селіма III, султана Туреччини. Правду кажучи, цей дипломат і пристрасний колекціонер коштовних витворів з мармуру, був не першим серед грабіжників монументальної спадщини античної Греції. Як пише Вільям Сент-Клер, автор цікавої біографії лорда Елджіна, «щодалі більше мандрівників із Західної Європи вирушали до Греції. Переважно це були люди багаті: у місця, такі віддалені від «цивілізованої» Європи, їх вів інтерес до класичного мистецтва. Ці мандрівники ладні були добре платити за зразки оригінальної скульптури, а турки не могли не піддатися спокусі. Паша за пашею з радістю ловилися на спокусу і дозволяли вивозити фрагменти скульптур, продовжуючи при цьому робити вигляд, що вважають дії іноземців незаконними».

Так почався вивіз в Європу уламків, знайдених на Акрополі. А оскільки що менші вони були, то легше їх було збути, то багато шматків навмисно відбивали від будівель. Повернувшись на батьківщину, охочі до сувенірів втрачали інтерес до того, що придбали, або ж їхні колекції спадкоємці пускали на вітер, так що вже неможливо було простежити долю цінних реліквій. Вільям Сент-Клер пише: «не беручи до уваги того, що було викрадено в 1687 році, невеликі фрагменти скульптур Парфенона, вивезені з Афін у XVIII столітті, час від часу знову з'являлися в Палермо, Падуї, Парижі, Вюрцбурзі, Карлсруе. Три фрагменти потрапили до підземелля Ватикану. Широка плита фриза невідомо як у 1744 році стала власністю Королівської академії в Лондоні. Інша частина фриза була виявлена в англійських заміських віллах; третя дісталася Товариству аматорів. Частина фриза була відкопана в 1902 році в одному парку в Ессексі. Три уламки, придбані в 1765 році мандрівником Чендлером, узагалі зникли».

Хижацька діяльність лорда Елджіна постала в центрі гучної міжнародної полеміки і викликала дипломатичний скандал, що й досі, час від часу, отримує своє продовження. Одні, зокрема Вільям Сент-Клер, виправдовували його, вбачаючи в ньому безкорисливу людину, метою якої було врятувати витвори з мармуру від людської недбалості і передати їх нащадкам. «Єдине вірогідне пояснення, — писав Деніс Хейнс,

зберігач греко-римських старожитностей Британського музею, — дав сам лорд, заявивши, що, вивозячи античні цінності, він мав намір сприяти розвитку мистецтв у Великій Британії. Якщо і можна дорікнути Елджіну, то тільки в тому, що він недостатньо стежив за своїми агентами в Афінах; їхній керівник Джованні Баттіста Лузієрі, звичайно, надто захоплювався гонитвою за цінностями».

Дорогоцінні надбання неодноразово приносили лорду Елджіну нещастя. Своєрідна клептоманія лорда не тільки призвела його до жебрацтва, але й налаштувала проти нього багатьох діячів того часу, зокрема Байрона. Три роки він провів у в'язниці, куди його посадив Наполеон, який хотів заволодіти колекцією предметів з мармуру, щоб передати її Лувру. І коли 1816 року скарби лорда Елджіна на настійну вимогу парламенту були придбані державою, йому не заплатили й половини витрачених на них грошей.

Грецький уряд і його британські друзі неодноразово вимагали повернення мармурових скарбів, украдених в Акрополі. З 1890 року полеміка періодично спалахує знову і знову. У 1945 році прем'єр-міністр Англії Клемент Еттлі категорично відмовився передати мармурові скульптури Греції. Коли двадцять років по тому Гарольд Макміллан (він був прем'єр-міністром у 1957—1963 рр.) заявив у палаті громад, що розгляне таку можливість, газета «Таймс» звернулася до нього з різким закликом відмовитися від подібних намірів. У 1965 році англійський прем'єр-міністр Гарольд Вільсон стверджував: «Немає такого правила, щоб ми були зобов'язані його неухильно дотримувати і яке встановлювало б, що твори мистецтва підлягають передачі відповідно до місця їхнього походження». Відтоді питання щодо передачі цінностей більше не поставало. Але з цього не випливає, що проблему можна буде замовчувати завжди. Метопи, статуї, фрагменти Парфенона та інші пам'ятки Акрополя розсіяні по музеях усієї Європи від Копенгагена до Відня, від Вюрцбурга до Лондона, Парижа й у багатьох інших містах. Можливо, незабаром питання про їхнє повернення постане знову, з огляду на мобілізацію світової громадськості на порятунок Акрополя.

Казарма при Акрополі

У XVIII—XIX століттях багато європейських мандрівників відвідували Афіни й Акрополь. З картин, малюнків, гравюр і акварелей, що вони їх залишили, можна відновити вигляд Священної скелі того часу. В перші роки незалежності Греції (30-ті—40-ві роки XIX ст.) Акрополь з усіх боків оперізував високий могутній мур. Три бастіони з гарматами утворювали могутнє укріплення перед Пропілеями. Отже, щоб зійти на Акрополь, треба було оминути ці укріплення і шість воріт, що добре охороняли. Усередині цитаделі з великих брил мармуру від зруйнованих храмів був зроблений майданчик, на якому стояло близько трьохсот будиночків, де жили військові з турецького гарнізону зі своїми родинами.

Смуток огортав душу при думці, що впродовж довгих століть від кінця античного періоду до епохи романтизму Акрополь залишався місцем, зовсім не відомим Заходу. Священна скеля помалу перетворилася на село під покровом Перікловиx колон. Скупчення будинків, серед яких лабіринтом вилися вузькі вулички і подекуди було видно гайки оливкових дерев і мімоз, займало ділянку від Пропілеїв до невеликого майданчика за Парфеноном і «душило» пам’ятник. Над храмом виблискував купол турецької мечеті. Перші роботи по відновленню пам’ятників Акрополя почалися в 1833—1835 роках — тоді був реконструйований маленький храм Афіни-Ніки. У наступні одинадцять років зміцнили руїни Парфенона і почали перші спроби підняти одну із звалених колон. Одночасно були знесені всі халупи і початі археологічні розкопки.

У 1898—1939 роках під керівництвом грецького архітектора Ніколаса Баланоса були проведені відбудовні роботи в чотирьох головних пам’ятниках Акрополя і поставлені на місце камені, що лежали на землі. Деякі відсутні частини були виготовлені заново — з мармуру або із залізобетону, що тоді його вперше почали широко застосовувати при реставрації древніх пам’ятників. У ті роки ще тішили себе ілюзією, що знамениті руїни Греції знову зможуть кинути виклик століттям. Але не минуло і тридцяти років, як довелося визнати, що проблема порятунку Акрополя постає знову, причому в більш трагічній формі. З розвитком промисловості з’явилося три нових дже-

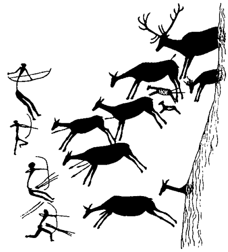

*Залізний панцир
та золотий колчан
із поховання Філіппа II Македонського*

рела лих: з кожним роком усе більшої руйнації завдають забруднення атмосфери, сталь, бетон і туризм.

Річ у тім, що за останні роки в Афінах відбулися великі економічні, демографічні і соціальні перетворення, що є несумісним з існуванням древніх пам’яток. Столиця Греції з маленького і спокійного міста з безліччю історичних споруджень і скромних неокласичних будинків перетворилася на величезне місто з населенням понад два мільйони жителів, великими промисловими підприємствами, гігантськими будинками, міжнародним аеропортом і високим рівнем забруднення навколишнього середовища. Повітря Аттики, що славилося своєю кришталевою прозорістю, затуманено димом; до того ж місто, і особливо Акрополь, затоплене потоком туристів.

У 1977 році грецький археолог Маноліс Андронікос у місті Вергіна знайшов поховання македонських царів. Серед знахідок — поховальна скриня з останками Філіппа II Македонського, батька Александра Великого.

ЗАРОДЖЕННЯ ПЕРВІСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Трохи відстаючи спочатку від класичної археології і йдучи дещо іншим шляхом, але до тієї ж мети, розвивалася третя галузь загальної археології — археологія первісна. Щоб простежити хід її розвитку, ми повинні повернутися назад — до її джерел.

Первісна археологія вивчає, на підставі речових пам'яток, дописемний період історії людства. Дописемний період за тривалістю майже в сто разів перевищує писемний. Писати люди навчилися близько п'яти тисяч років тому, а користуватися знаряддями праці і виготовляти їх — близько 500 тисяч років тому. Історичні джерела цього періоду значно відрізняються від джерел писемного періоду, навіть у тому разі, якщо останні самі і не є писемними. Мова джерел писемного періоду так само відрізняється від мови джерел дописемного, як звукова мова відрізняється від мови глухонімих. Майже кожній речі, створеній людиною в писемний період її історії, можна знайти аналогію в сучасних нам речах: бронзовий кинджал древнього шумера принципово мало чим відрізняється від кортика сучасного морського офіцера, і, знайшовши такий кинджал, легко здогадатися про його призначення і функції. Але й дотепер твердо не встановлено, які функції виконувало ручне рубало первісної людини. Крім того, речові джерела писемного періоду, якщо самі вони не є писемними, майже завжди в тій чи іншій близькості супроводжуються писемними джерелами, що допомагають зрозуміти їхній прихований зміст. Так, наприклад, в Італії і Греції було знайдено кілька погрудь того самого обличчя

і без написів. Це були речові пам'ятки писемного періоду, але самі вони писемними не були. Кого зображували ці погруддя, тривалий час залишалося таємницею, аж поки не була знайдена герма (голова з підставкою у вигляді стовпа), що зображує те саме обличчя, але з написом «Платон». Таких прикладів можна навести безліч. Зрозуміло, що джерела дописемного періоду написами не супроводжуються і для розуміння їхнього прихованого змісту застосовують інші методи й інші зіставлення.

Первісна археологія формувалася як наука протягом XIX століття, але корінням вона сягає в глибоку давнину.

Легенди і міфи всіх народів розповідають головним чином про дуже віддалене минуле: про створення світу, про походження первісної людини, про здобування людиною перших знань, про освоєння вогню, про початок землеробства і скотарства.

Формувалася первісна археологія на тлі відчутних суперечностей з церквою. Ні папи, ні кардинали не сприяли її розвитку. У цьому одна з причин його затримки. Друга, найбільш важлива причина, — це її нерозривний зв'язок і залежність від розвитку природничих наук. І, нарешті, третя причина криється у відносній бідності і невиразності джерел первісної археології, що не привертали до себе загальної уваги, не викликали такого захоплення, як джерела класичної археології.

Дійсно, джерела первісної археології, особливо раннього періоду, украй бідні і невиразні. Грубі кам'яні знаряддя, які неспеціаліст не завжди відрізнить від природних каменів, залишки багать, кістки тварин, рідше кістки самої людини — ото й усе. Тільки ці жалюгідні рештки первісного життя висвітлюють минуле людини протягом багатьох і багатьох тисячоліть.

Археологічні джерела стають більш численними, різноманітними і виразними в міру того, як людина наближається до нашого часу. З'являється глиняний посуд (кераміка), вироби з кістки і рогу, кам'яні знаряддя стають різноманітними й досконалішими, поступово вони замінюються спочатку мідними, потім бронзовими і, нарешті, залізними.

Змінюється і сама людина: з напівтварини, що не володіє розбірливою мовою, вона перетворюється на мислячу людину (Homo sapiens). В міру формування мислення розвиваються і вірування в надприродні сили, в загробне життя, з'являється мистецтво. Людина починає ховати своїх мерців, розписувати стіни своїх печер, вирізувати з кістки і каменя фігурки людей і тварин. Щодалі легше читати археологові безсловесну мову речей.

Не можна сказати, хто і коли вперше звернув увагу на первісні пам'ятки як на історичні джерела і заклав основи первісної археології. Про існування кам'яних знарядь люди знали й в античну епоху, і в епоху середньовіччя, але надавали їм містичного значення. Їх вважали знаряддям божественної чи нечистої сили і називали «громовими». Їх наділяли таємною здатністю зціляти хвороби, відвертати всілякі напасті і приносити щастя. Менш марновірні і більш освічені люди думали, що кам'яні знаряддя зроблені древніми греками і римлянами спеціально для релігійних ритуалів. Ця точка зору до XIX століття мала прихильників навіть серед учених-археологів.

У 1473 році вийшло перше видання «Про природу речей» Лукреція. В античного мислителя знайшлося багато послідовників. Біблійна легенда про походження людини не могла вже задовольнити освічених людей, тим більше людей епохи Ренесансу. В результаті відкриття морського шляху в Індію, відкриття Америки, після кругосвітньої подорожі Магеллана та інших подорожей в Європу потекли небачені і дивні речі, що їх виготовляли і якими користувалися, за розповідями мандрівників, дикі мешканці нововідкритих земель. Серед цих речей виявилося багато кам'яних сокир, стріл і списів, що не відрізнялися від «громових». У когось, можливо, одночасно в багатьох, виникла думка, що «громові» сокири і стріли є також знаряддям дикунів — віддалених предків європейців. Припущення підтверджувалося тим, що кам'яні знаряддя в Європі знаходили звичайно при земляних роботах на якійсь глибині, так само як і витвори античного мистецтва. Різниця полягала лише в тім, що античні речі були зрозумілі, а кам'яні сокири становили загадку. Однак зістав-

лення напрошувалося саме собою: якщо статуї, що знаходяться в землі,— залишки минулого, то й кам'яне знаряддя — залишки минулого, тільки ще більш віддаленого.

Перше письмове свідчення про виникнення цієї думки належить до другої половини XVI століття. Доглядач ботанічного саду у Ватикані, мінералог і лікар Михайло Меркаті (помер у 1593 р.) залишив рукопис, у якому вважав «громові» сокири і стріли знаряддями первісних людей, що не знали ще металу. Незважаючи на близькість до папського престолу, а вірніше, саме через це, Меркаті не надрукував свого рукопису. Він був знайдений у 1711 році й опублікований в 1717 році. Та ще в 1714 році, тобто до опублікування рукопису Меркаті, Естерлінг у своєму творі «Про похоронні урни і кам'яну зброю древніх хеттів» писав: «Якщо знайдеться хтонебудь, хто б намислив заперечувати існування такого знаряддя в германців, то нехай він вирушить до жителів Луїзіани та інших дикунів Північної Америки, які й дотепер користуються гострими каменями замість ножів і зброї». У 1723 році Жюссьє виступив з доповіддю в Паризькій Академії наук, у якій висловив ту саму думку: один з найважливіших засобів вивчення первісних знарядь — метод порівняльного аналізу пам'яток. Цей метод якнайтісніше пов'язував первісну археологію з новою гуманітарною наукою — етнографією. Засновниками цієї науки були місіонери, яких церква посилала в заморські колонії для навернення у християнство нових підданих європейських монархів. Їм, як нікому, доводилося спілкуватися з людьми, що стояли на первісному рівні розвитку, вивчати їхні вірування і звичаї, а разом з ними і засоби виробництва.

У 1724 році вийшла у світ монографія місіонера Жозефа Лафіто «Звичаї американських індіанців у порівнянні зі звичаями первісних часів». Поряд із суто фантастичними відомостями — як-от розповідями про безголових людей, які живуть у Південній Америці,— у книжці наводиться великий фактичний і дуже цінний матеріал. Лафіто першим із європейських етнографів на основі порівняльного методу, розглянув нижчий ступінь розвитку, через який пройшло все людство. Ступінь культури американських індіанців — ірокезів і гуро-

нів — він порівнював з культурою давніх греків і римлян (правда, у своєму порівнянні він дійшов до деяких помилкових висновків, наприклад, що американські індіанці були безпосередніми нащадками і спадкоємцями римлян і греків).

Таким чином, у XVIII столітті визначалися шляхи первісної археології, а також її зв'язки з іншими науками. Водночас накопичувався й матеріал. Його було значно менше, ніж у розпорядженні класичної археології. Менше не тільки в абсолютних вимірах, але й у відносних: одна антична статуя як предмет пізнання варта сотень кам'яних сокир. Первісна археологія — наука масового матеріалу. Слід переглянути і вивчити тисячі черепків глиняного посуду, щоб дістати можливість зробити висновок чи узагальнення. Тут доречно згадати ще про одну дуже важливу обставину, що стосується первісних пам'яток. Весь кам'яний інвентар, накопичений археологами до початку XIX століття, викопний і сучасний, тобто той, що належав відсталим народам нововідкритих країн, — свідчення пізнього періоду первісності, а саме неоліту. Знаряддя людини епохи палеоліту археологам не були відомі. Це означає, що навіть найдавніша сокира, що була в розпорядженні археологів, належить, як пізніше було встановлено, до часів не раніше VII—VI тисячоліття до н. е. Таким чином, величезний період в історії людства, що його слід обчислювати сотнями тисячоліть, залишався без джерел.

Перетворення первісної археології на науку

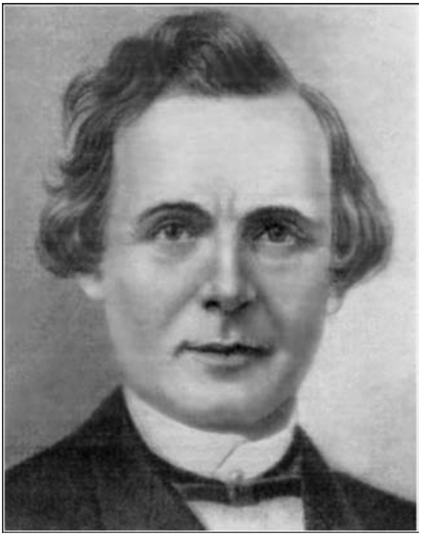
У XIX столітті закінчився підготовчий період у розвитку первісної археології, і вона почала швидко оформлюватися як наука. Цей поворот насамперед відбувся в скандинавських країнах.

Скандинавські країни — Швеція, Норвегія, а також Данія — завжди стояли осторонь від великих історичних подій, що потрясали Центральну й особливо Південну Європу. Їх не торкнулися ні бурхливі міграції кельтів, ні римські завоювання, ні велике переселення народів. Незайманий ґрунт цих країн зберігав залишки древніх культур в їхньому чистому вигляді, ніякі античні твори мистецтва не відволікали увагу скандинавських археологів від первісності.

У 1806 році бібліотекар Копенгагенського університету професор Расмус Ніруп почав кампанію за створення датського національного музею старожитностей. У 1807 році був утворений «Королівський комітет з охорони і збирання національних старожитностей», секретарем якого призначили Ніропа. При комітеті незабаром організували музей. Кошти, надані урядом, дали змогу Ніропу в короткий термін зібрати велику кількість експонатів, до якої він включив і свою приватну колекцію. В міру нагромадження матеріалу виникала необхідність у його систематизації.

Крістіан Юргенсен Томсен

На той час гіпотеза про три віки— кам'яний, бронзовий та залізний — дістала визнання серед багатьох дослідників, але залишалася гіпотезою. Уперше більш-менш детально розробив її у своїй праці, що вийшла в 1813 році, датський історик Ведел Сімонсен, але теорії археологічними даними не підтвердив. Це зробив датський археолог Крістіан Юргенсен Томсен (1788—1865), директор музею в Копенгагені. Він розподілив зібрання первісних пам'яток за матеріалом, з якого вони зроблені, на три групи: кам'яного віку, бронзового і залізного. Свою систему він виклав у роботі «Путівник по північних старожитностях» (1836). Томсен не встановлював ніяких хронологічних дат, він показав тільки послідовну зміну різних стадій розвитку у виробництві знарядь. Періодизація Томсена багатьма істориками була відкинута. Вони продовжували твердити, що ніякого кам'яного віку взагалі не було, і що кам'яні знаряддя — це лише предмети релігійного культу античності. Заперечували вони і бронзовий вік, посилаючись на те, що бронзові знаряддя, на вивченні яких засновував свої висновки Томсен, вироблялися не в Данії, а в Італії

Йєнс-Яков Ворсо

і теж в античний період. Але знайшлися в Томсена і прихильники в різних країнах, у тому числі й у Німеччині.

Шведський археолог Гільдебранд, після того, як особисто зустрівся з Томсеном, за тією ж системою класифікував старожитності в музеях Лунда і Стокгольма. Те саме зробив директор музею у Шверіні, в Німеччині, Фрідріх Ліш. Зрештою періодизація Томсена стала загальновизнаною. Значення висновку і доказів Томсена знижувалося трохи тією обставиною, що він мав у своєму розпорядженні тільки датський археологічний матеріал Копенгагенського музею.

Значно далі пішов інший датський археолог, учень Томсена, Йєнс-Яков Ворсо (1821—1885). Ворсо був професором Копенгагенського університету, інспектором з охорони давніх пам'яток (посада, спеціально для нього створена урядом), директором музею старожитностей у замку Розенборг, а в 70-х роках — міністром народної освіти. Він першим з датських археологів почав систематичні розкопки північних курганів, причому не тільки в Данії, але й за її межами.

З ініціативи Ворсо була утворена спеціальна учена комісія при Датській Академії наук з метою вивчення кьйоккенмеддінгів — кухонних решток. Так називаються місцезнаходження поселень ранньої неолітичної епохи у вигляді довгих куп устричних черепашок (залишків їжі), що містять різноманітний первісний інвентар. Таким чином, у розпорядженні Ворсо був матеріал різноманітніший, більший, ніж у Томсена.

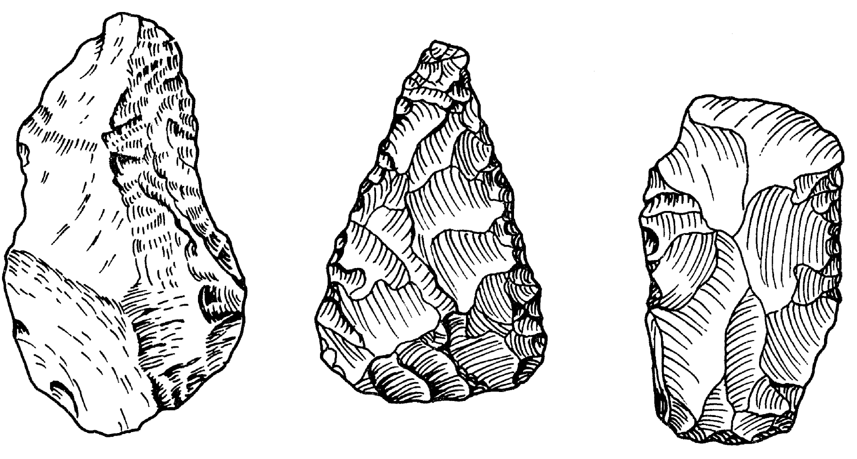
Наукова заслуга Ворсо полягає в тім, що він підтвердив і поглибив систему Томсена. Ворсо звернув увагу на те, що поховання бронзового віку відрізняються одне від одного за

обрядом, причому речі, покладені з небіжчиками, відповідно різні. Таким чином, він відкрив новий спосіб дослідження, що дає змогу за обрядом поховань визначати відносну хронологію знайдених у похованнях речей.

Відкриття палеоліту

Все, що було зроблено скандинавськими археологами, торкалося лише неоліту. Ніяких відомостей про давній період кам'яного віку, палеоліт, не було.

У 1832 році у Франції, на річці Соммі, поблизу міста Аббевіль, під час земляних робіт наштовхнулися на кістки тварин таких величезних розмірів, що вони не могли належати жодній сучасній тварині. У тім же шарі було знайдено кремінь незвичної форми. На нього звернув увагу археолог-аматор Буше де Перт. Він почав колекціонувати подібні знахідки і дійшов висновку, що цей кремінь є заряддям праці прадавніх мешканців Європи, які загинули в біблійному потопі разом зі слонами, носорогами та іншими гігантами допотопної фауни. Кам'яні знаряддя, що їх Буше де Перт назвав «сокирами», були дуже примітивними. Вони були не схожі на знаряддя неоліту, вже відомі археологам. Людина, яка створила ці знаряддя, стояла на такому низькому щаблі свого розвитку, що не можна було навіть допустити, що це образ і подоба Божа. Тому повідомлення Буше де Перта клерикально налаштованими вчени-

Палеолітичні рубала

ми було зустрінуто вороже. Відкриття Буше де Перта відсувало походження людини в таку глибину тисячоліть, що вся біблійна хронологія руйнувалася зовсім.

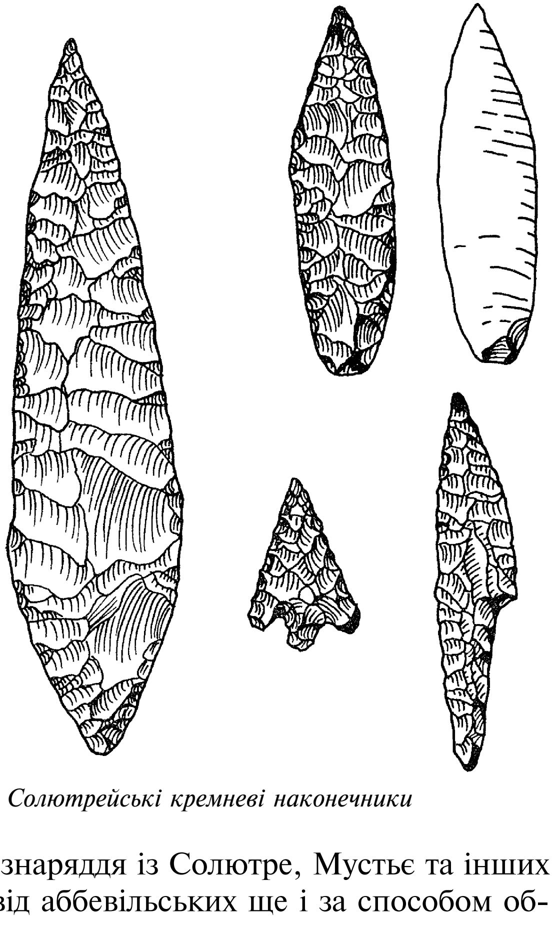
Почалася запекла боротьба думок. Буше де Перта звинувачували в науковій безграмотності і навіть у підробці. Але Буше де Перт не був самотній. Кілька відомих археологів і геологів (Прествіч, Д. Еванс, Ч. Лайель, Е. Ларте та ін.), ознайомившись з колекцією Буше де Перта й оглянувши місце залягання кісток і знарядь, визнали правильним його висновок про те, що людина, яка виготовляла ці знаряддя, була сучасником мамонта та інших вимерлих тварин.

На початку 50-х років було відкрите друге місцезнаходження давніх знарядь — у передмісті Амьєна Сент-Ашелі. Кількість знайдених у Сент-Ашелі «сокир» була величезна. Учасник розкопок археолог Ріголло повідомляє, що протягом року викопували не менше восьмисот сокир, а за двадцять п’ять років систематичних розкопок їх було знайдено близько двадцяти тисяч. Звичайно, ні про яку підробку не могло бути й мови.

Незабаром подібні місцезнаходження відкрили в багатьох місцях: у містечку Шелль — за 20 км на схід від Парижа, у Коломбо і Кретейлі — поблизу Парижа, в Тіллу — департамент Шаранта, у Мариньяку — департамент Жиронда тощо. У Дордоні, біля містечка Ле Ейзі, на березі річки Везер було відкрито «палеолітичне Ельдорадо», як говорять археологи. У давніх печерах і терасах Везера знайшли численні стоянки первісної людини. Кам’яні знаряддя, знайдені в Дордоні, відрізнялися від знарядь з Аббевіля, Сент-Ашеля, Шелля й інших місцезнаходжень: вони були різноманітніші, тонше оброблені, серед них траплялися знаряддя з кістки. Було очевидно, що знаряддя ці зроблені людиною, яка перебувала на більш високому рівні розвитку, ніж людина, яка виготовляла ручні рубала, проте ще не досягла рівня людей неоліту.

Поблизу Солютре, у місцевості Кро-дю-Шарньє (департамент Сони та Луари), відкрили стоянку з численними залишками багать і вогнищ із плоских каменів. У місцезнаходженні була величезна кількість знарядь з каменя, рогу і кістки. Траплялися просвердлені зуби звірів, зображення

тварин на камені і кістках, залишки фарби. Особливо вражали красиві, тонко оброблені наконечники списів, так звані «солютрейські лавролисткові списи». Знахідки ці були такими своєрідніми, що у вчених виникла думка про ще одну стадію розвитку первісної культури.

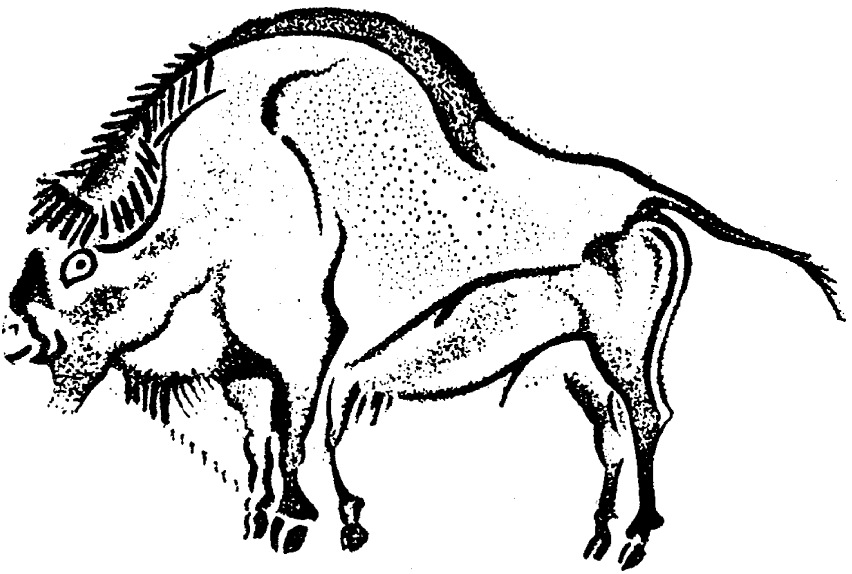
Солютрейські кремневі наконечники

Подальше детальне вивчення всього накопиченого матеріалу показало, що й найдавніші знаряддя з Аббевіля, Шелля і Сент-Ашеля відрізняються одне від одного за формою, а знаряддя із Солютре, Мустьє та інших місць відрізняються від аббевільських ще і за способом обробки.

Хронологічна послідовність розвитку знарядь підтверджувалася і визначалася геологічними даними. Ще в 1837 році геолог і археолог Е. Ларте (1801—1871), вивчаючи давні печери, встановив хронологію їхніх геологічних відкладень. Геологічні шари, що налягають один на один, дають змогу визначити послідовне утворення земної кори і ґрунтів. Залишки діяльності первісної людини, а також кісткові залишки викопної фауни відповідно залягають у різних шарах, тобто аббевільські знаряддя знаходять завжди в шарах, які лежать нижче шарів, що містять солютрейські, і т. ін. Чимало місцезнаходжень були багатошаровими, що утримували в різних шарах знаряддя різних періодів розвитку.

Відкриття печерного мистецтва

Іспанський археолог Марселіно де Савтуола зробив відкриття, яке спричинилося до запеклих суперечок в науковому світі. У 1868 році в Іспанії, у провінції Сантандер, біля Сантільяна-дель-Мар, мисливець, що полював за козами, знайшов печеру, вхід до якої був засипаний обвалом. У 1875 році печеру відвідав Савтуола і знайшов кам'яні знаряддя палеолітичної людини. Поки ще нічого особливого в цьому не було. Справжній відкривач чудес Альтамірської печери тоді ще тільки вчився ходити. У 1879 році Савтуола вдруге відвідав печеру, узявши із собою свою маленьку дочку. Вона, сидячи в батька на плечі, і звернула увагу на малюнок тварини на стелі печери. При ретельному огляді з'ясувалося, що стеля і стіни печери вкриті малюнками зубрів, виконаними чорною, брунатною та червоною фарбами. Фігури тварин були в натуральну величину і вирізнялися надзвичайною реалістичністю і високою майстерністю виконання. Савтуола не мав сумніву, що цей живопис належить до епохи палеоліту, але коли він опублікував своє повідомлення, воно було зустрінуто вкрай недовірливо. Категорично

Зображення бізона з печери Альтаміра

Зображення бізонів з печери Альтаміра

заперечував палеолітичну стародавність малюнків великий палеонтолог Арле — він не міг припустити, що мистецтво печерної людини могло бути таке досконале.

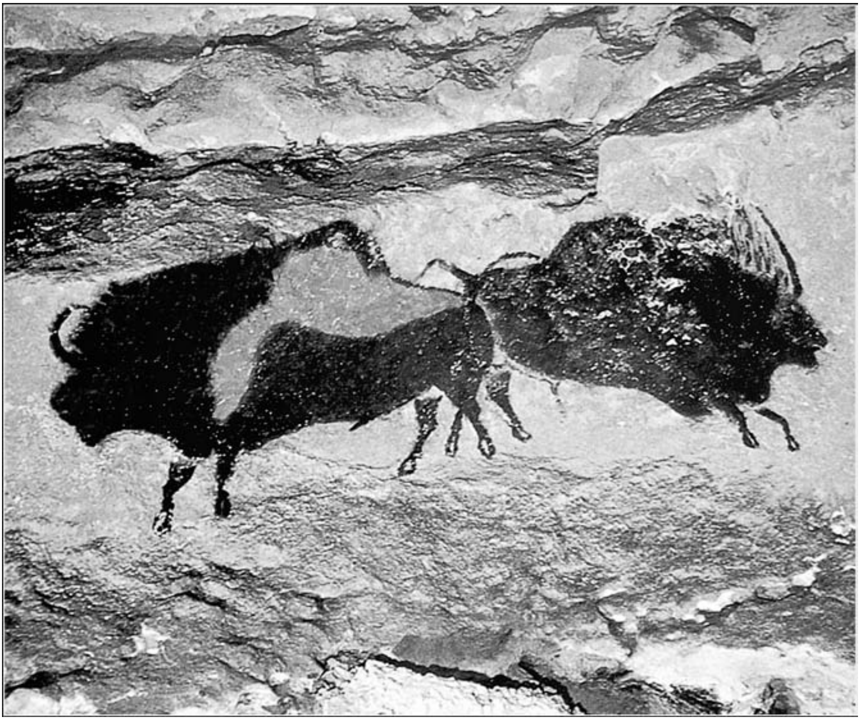
Учені суперечки поступово вщухли, і про Альтамірську печеру забули, аж поки в 1895 році археолог Еміль Рів'єр не знайшов малюнки, витесані на стінах печери Ла-Мут у Дордоні. Тоді згадали відкриття Савтуоли і почали більш ретельно обстежувати стелі і стіни печер. Знайшли також кілька десятків печер, що містять подібні малюнки в Іспанії і Франції, а пізніше й в інших країнах. Деякі малюнки були виявлені під сталагмітами, деякі були вкриті кіркою вапняку, на утворення якої треба було не одне тисячоліття. Достовірність і стародавність живопису були доведені.

Наскельним малюнкам загрожують не тільки відвідувачі, присутність яких підвищує вологість в печері, але й мікроскопічні грибки та бактерії.

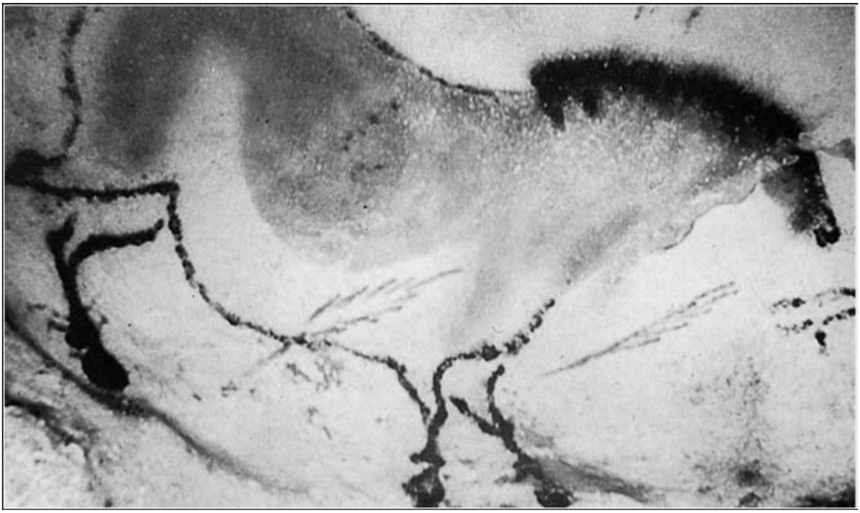
У 1892 році вчені зробили відкриття нового виду палеолітичного мистецтва — у Брассемпуї була знайдена перша жіноча статуетка з кістки. Дуже плідними були відкриття А. Брейля, Д. Пейроні і Л. Капітана в 1901 році живопису і карбування в печерах Камбарелль і Фон-де-Гом у Дордоні.

Живопис печери Фон-де-Гом належить до кращих зразків печерного мистецтва. Численні зображення бізонів, диких коней, мамонтів, північних оленів та інших тварин виконані в різній манері: від найдавніших лінійних малюнків чорною або червоною фарбою до чудових різнокольорових композицій.

Зображення в печері Камбарелль нанесені переважно карбуванням, барвисті малюнки трапляються рідко. На стінах печери довжиною 216 м на чотирьохстах малюнках представлені різні тварини, є і малюнки людей у масках, що вдягалися при виконанні магічних мисливських обрядів.

Зображення бізонів з печери Ласко

«Китайський кінь» з печери Ласко

Назвемо ще ряд найважливіших відкриттів палеолітичного мистецтва. М. Бегуан і три його сини в 1912 році в печері Тюк д'Одубер у Французьких Піренеях, відламавши сталактити, вік яких понад десять тисяч років, знайшли під ними зображення зубрів. У 1914 році вони ж відкрили печеру «Трьох братів», на стінах якої викарбувані й намальовані різні зображення, і серед них — фігури трьох «чаклунів». Одна з них становить постать чоловіка, вкритого шкірою оленя (з рогами і хвостом), який виконує ритуальний танець. Можливо, що це зображення не чаклунів, а якихось божеств, наділених рисами як людини, так і тварини.

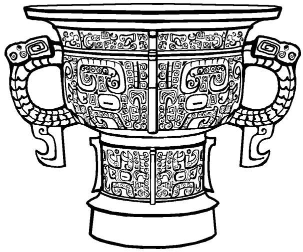
У 1923 році відомий спелеолог Норберг Кастере в печері Монтеспан, на стінах якої він побачив зображення зубрів, оленів і мамонтів, знайшов зліплену з необпаленої глини статую ведмедя, що призначалася для магічних актів. Очевидно, в неї кидали списа, щоб забезпечити успіх під час полювання.

Печеру Ласко називають «Сікстинською капелою доісторичного живопису». Для її збереження було зроблено точну копію, яку 1983 року відкрили для відвідувачів.

12 вересня 1940 року четверо французьких школярів з містечка Монтіньяк випадково знайшли печеру, стіни якої були

вкриті дивовижними малюнками тварин та людей. Хлопці протягом кількох діб охороняли печеру, поки державні служби не взяли її під свій контроль.

Так випадково була відкрита одна із найдивовижніших (за тим, як збереглася і за кількістю і якістю зображень) печер з палеолітичним живописом — Ласко (департамент Дордонь у Франції). Живопис Ласко належить до різних часових періодів — напевне, печера служила людині довго. Більша і краща частина живопису датується XVIII тисячоліттям до н. е., і воно є більш давнє, ніж живопис Альтаміри. Тривалий час палеолітичний живопис вважався характерним лише для південно-західної Європи, але такий живопис був відкритий і на Уралі, у Каповій печері.

ПОХОВАНІ ЦАРСТВА КИТАЮ

Епоха Шан: народ, врятований від забуття

Долина річки Хуанхе — широка і рівна, навесні її родючі землі покриваються зеленню сходів, а влітку висихають під пекучим промінням сонця Північного Китаю. На південному березі річки розкинувся Аньян. У це місто щорічно приїздять сотні гостей з єдиною метою: побачити залишки однієї з великих цивілізацій давнього Китаю, що налічує понад три тисячоліття історії, столицю династії Шан, розташовану на північний захід від Аньяна.

Міста з кількістю населення близько 100 тис. осіб були типовими для часів Чжаньго (V—III століття до н. е.). Відомо, що столиця держави Ці, Лінь-цзи, в IV столітті до н. е. мала 350 тис. населення. Столиця Чжоу, Ванчен, наприкінці III століття до н. е. мала понад 250 тис. населення.

Колись майже все пов’язане із Шан піддавалося сумніву: й ім’я, що в давніх текстах традиційно належало до династії бронзового віку, і місцезнаходження її столиці, і навіть цивілізація, створена в часи її правління. У письмових джерелах указувалося, що царі династії Шан правили понад шість з половиною століть, з початку XVII до середини XI століття до н. е., і що на початку її правління царі змінювали столицю п’ять разів, перш ніж 19-й імператор поселився в Іні, поблизу Аньяна. Майже три тисячоліття місцевість навколо

Протягом 290 років періоду Чуньцю в Китаї існувало не менше 110 держав, вони знищувалися або приєднувалися до переможця. У період Чжаньго існувало лише 22 держави, але війни цього часу були набагато масштабніші та триваліші.

Посудина «фан цзя»

У Шан полюбляли тепле вино, його гріли в посудинах «фан цзя» на високих ніжках, які можна було ставити на вугілля. Чжоу вважали, що надмірне захоплення Шан вином зробило їх неспроможними управляти державою.

Аньяна звалася Руїни Іня. У наш час завдяки цим руїнам вона визнана однією із найзначніших з погляду активного ведення археологічних розкопок і є найбільш розробленим археологами місцем у світі.

З кінця 20-х років XX століття в районі Аньяна майже безупинно ведуться розкопки. Коли навесні 1976 року бригада археологів з Аньяна прибула на місце для подальших досліджень, деякі з них сумнівалися в тім, що можна розкопати щось значне. Місцевість повсюдно рясніла засипаними траншеями і колодязями, між якими були безладно насипані купи землі. Чжен Чженьсян, керівник розкопок, дала завдання своїй бригаді почати роботи на ділянці землі, що трохи піднімається над навколишніми полями. За минулу зиму місцеві селяни не раз знаходили там предмети, що належать до епохи Шан. У розпалі сезону розкопок в археологів додалося ентузіазму: вони несподівано наштовхнулися на руїни якихось будівель. Серед них виявилися фундаменти приблизно дюжини будинків, вісімдесят ям для збереження

Існує чимало відомостей, що в державі Шан вживали алкогольні напої, готували з ними їжу та використовували їх у церемоніях. Вино виготовляли з проса та інших зернових, для нього робили посуд більш вишуканий і різноманітний.

овочів і більше десятка гробниць. Гробниці були побудовані нижче рівня підлоги, за давньою китайською традицією, коли стіни і дно утрамбовувалися, і м'який ґрунт перетворювався на тверду поверхню всередині гробниці.

Найбільшою сенсацією було розкриття гробниці, позначеної в реєстраційному журналі розкопок номером п'ять. В міру просування до дна гробниці, що знаходилася на глибині двадцяти чотирьох футів, археологи чимдалі більше переконувалися, що гробниця № 5 — незвичайне поховання. Розкопана й оброблена в той сезон ретельніше, ніж усі інші, вона могла виявитися не тільки царською могилою, але і єдиною досконально дослідженою з тих, що належить до династії Шан, якої не торкнулися грабіжники, що спустошували цю місцевість протягом трьох тисячоліть.

Серед безлічі незвичайних різноманітних предметів, знайдених у гробниці, були 440 виробів із бронзи, 590 з нефриту, 560 з кістки, більшість із яких вирізана із бивнів слона. До цього слід додати кілька фрагментів керамічних виробів і близько 7000 черепашок каурі з берегів Південно-Китайського і Східно-Китайського морів, що їх, напевно, збирали і використовували у вигляді грошей. З цієї гробниці витягли у два рази більше бронзових виробів, ніж із усіх могил, розкопаних археологами в Аньяні протягом попередніх десятиліть: дзеркала, церемоніальні посудини, дзвіночки і зброю, виконану з великою майстерністю і прикрашену вигадливим орнаментом. Мистецьки декорована кухонна підставка з бронзи зі слідами кіптяви на ніжках і три казанки були першим набором подібного роду, знайденим у Китаї під час розкопок. Серед виробів з нефриту були ритуальні предмети і прикраси, що включають витончені фігурки людей і тварин: драконів, що звиваються, скрадливих ведмедів і слонів, які сурмлять.

Археологів не здивувало, що серед усього розкопаного в гробниці були останки шістнадцяти людей — чоловіків, жі-

нок і дітей — і шести собак, принесених у дарунок мешканцю гробниці. Людські жертвоприношення були звичайною справою в часи Шан. Розкіш похоронних предметів у гробниці № 5 указувала на те, що похована в ній людина посідала високе становище в царському будинку Шан. Від її тіла нічого не залишилося: воно розклалося за три тисячі років. Але коли написи на предметах, знайдених у гробниці, були розшифровані, відразу ж стало зрозуміло, хто був похований у цій могилі. Фу Хао — це ім'я було написане на кістках тварин і черепашачих панцирах, знайдених в Аньяні.

Фу Хао була однією з улюблених і найвпливовіших дружин У Діна, царя з династії Шан, що правила в XIII столітті до нашої ери. Вважається, що У Дін правив 59 років і віддав багато сил та енергії організації і керівництву військовими походами. Щонайменше двома з цих походів керувала його дружина Фу Хао, яка цілком заслужено була генералом. Як говорять написи, виявлені в інших місцях, ця неординарна жінка командувала армією з 13 000 людей у боях проти племен Цян, які жили на захід від царства Шан і які були його споконвічним ворогом, і очолювала набіг на державу Ту Фан, розташовану на північному заході.

Фу Хао була власницею великого земельного володіння, що лежало за межами столиці, і офіційно брала участь у деяких придворних церемоніях, присвячених духам і предкам Шан, а це входило в обов'язок тільки найпочесніших представників царського роду. Говорять, що серце У Діна було розбите, коли він довідався про смерть Фу Хао. Збереглося в переказах, що він виплакав ріки сліз на її похоронах.

Протягом тисячоліть таємнича епоха Шан розбурхувала уяву китайських аматорів старожитностей, була предметом спекуляцій і фантазій. Китайський філософ Конфуцій, що жив у VI столітті до н. е., писав щодо Шан: «Як можна говорити про їхні церемонії? Немає ні документів, ні людей, що знали б це». Ще більшим був скептицизм істориків початку XX століття. Вони вважали легендою древні письмена, що поміщали Шан у середину трьох династичних епох, шанованих, як «золоте століття» давнього Китаю. Двома іншими династіями були Ся, які передували Шан, і Чжоу, що впли-

вали на Шан. Нехтуючи першими двома, багато істориків та археологів вважали, що історія Китаю починається з династії Чжоу.

Причиною дуже поширеного скептицизму була відсутність пам'яток і предметів, які належать до династій Ся і Шан. До наших днів не збереглися храми і палаци цих династій, що і не дивно, бо кожна наступна династія руйнувала будинки попередньої і вибудовувала свої на їхніх руїнах. Що ж до династії Шан, то архіви династії були розкрадені після захоплення її столиці переможними військами Чжоу приблизно в середині II століття до н. е., а вцілілі документи поглинув час. І доти, доки археологи, прагнучи заглянути в далеке минуле Китаю, не почали вести серйозні розкопки на його території, давня історія цієї країни мала неясні обриси.

Завдяки численним новим знахідкам книга висвітлює епоху династії Шан, дає можливість докладно познайомитися з епохою династії Західна Чжоу — часом розвитку культури династії Шан у більш витончених формах; з епохою Східної Чжоу — періодом розквіту філософії, реформ і постійних воєн; з короткою епохою Цінь, коли правив перший імператор, що шляхом завоювання об'єднав і централізував велику частину тієї території, на якій розташований сучасний Китай; і зі славною епохою династії Хань — періодом розквіту витончених смаків і освіченості, що з'явилися як плодами свого часу, так і спадщиною минулих поколінь.

Робота археологів у Китаї може вважатися вдалою лише з тієї причини, що в далекі часи в Китаї в могилу разом з тілом покійного клали предмети його повсякденного життя. Навіть найбідніший одержував пару монет, для того щоб оплатити вхід у потойбічний світ чи посісти там певне становище. Дві причини підштовхували людей до подібних дій. Найголовнішою була та, що древні вірили в продовження життя предків в іншому світі, у такім царстві, двері якого можуть відчинитися тільки для тих, хто за життя продовжує виявляти до прабатьків, що пішли, належну повагу. Після епохи Шан була поширена віра в те, що родичі повинні діставати кошти для спокійного життя в потойбічному світі,

тільки так, вважали живі, можна сподіватися надалі на їхню раду і благовоління.

Величезна історична спадщина Китаю, похована під землею, тривалий час перебувала під захистом, почасти через грізне табу, пов'язане із вшануванням предків, що утримувало людей від зазіхання на спокій померлих, які лежать у могилах.

Однак серед людей завжди трапляються більш зухвалі, які не бояться прогнівати духів, зазіхнувши на скарби, що зберігаються в гробницях. Грабіжники могил навряд чи були шанувальниками пам'яток старожитностей. Наприклад, коли в 281 році н. е. грабіжники проникли в гробницю царя, похованого в III столітті до н. е., вони знайшли колекцію бамбукових пластинок з написами, яка для археологів могла б бути безцінною. Ці пластинки традиційно використовувалися для реєстрації подій і фактів; зв'язані одна з одною шовковими стрічками, вони утворювали довгі тексти і могли згортатися в рулони. Грабіжники оберемками брали незв'язані пластинки і підпалювали їх як смолоскипи, щоб освітлювати гробницю, у пошуках більш коштовної здобичі. Таким чином, дорогоцінні записи, що могли б розкрити багато таємниць минулого, були втрачені для майбутніх поколінь, за кілька хвилин перетворившись на золу. Пластинки, що уникли цієї долі, невдовзі після того були знайдені і стали частиною історичного документа, що відомий під назвою «Бамбукові аннали». Разом з іншою інформацією в них містився невідомий до того часу хронологічний ланцюжок царів правлячої династії Шан.

Були ще два документи, пов'язані з династією Шан. Один з них — це «Книга свідчень», збірник текстів, що прославляють великі діяння царів епохи раннього Чжоу, де описується завоювання народу Шан переможними Чжоу. Друга — пам'ятка І століття до н. е. — «Історичні записки», автором яких є Сіма Цянь — видатний історик при дворі імператора V династії Хань, який описав минуле Китаю з легендарних часів до тих днів, свідком яких був він сам. З матеріалу, що належить до династії Шан, з кількох документів, що зображують в цілому генеалогію царів і вказують на деякі події, Сіма Цянь витяг усе, що міг. Він указав порядок зміни пра-

вителів V династії Шан і склав текст, що разом з «Бамбуковими анналами» протягом наступної тисячі років був основним джерелом знань про династію й епоху Шан.

У часи династії Сун (960—1279) учені вирушали в місця, зазначені в давніх текстах, і збирали бронзові посудини епох Шан і Чжоу, що використовувалися в ритуалах поклоніння предкам і були поховані разом з померлими. Більшість із цих посудин викопували селяни і розкрадали грабіжники могил, а потім старожитності потрапляли в руки торговців або ж знавців історії. Крім того, що вчені списували й тлумачили написи, які були на посудинах, вони ще й відзначали місця виявлення знахідок, включаючи вказівки на розташування поблизу стародавніх храмів і різних пам'яток, давали топографічну картину регіону і складали каталоги з описом усього, що змогли дізнатися про знайдені предмети. Ці каталоги навіть у наш час вважаються дуже важливим історичним матеріалом. Імператор Хуайцзун, який належав до згаданої династії Сун і правив у XII столітті, був так захоплений колекціонуванням і вивченням реліквій колишніх цивілізацій, що присвячував цьому увесь свій час. Відповідно до оцінки одного із сучасників монарха, в імператорських схованках кількість раритетів сягала десяти тисяч. Для імператора його заняття мало велике значення, тому що він використовував написи на бронзових посудинах, пов'язаних з древніми ритуалами, як інструкції від своїх предків; вони розглядалися як пряме послання з минулого, відбите на металі, і таке, що не мало помилок, яких припускаються переписувачі, передаючи його з покоління в покоління. В міру згасання епохи Сун монгольські орди почали здійснювати спустошливі набіги на Китай, і вивчення бронзових посудин припинилося. В другій половині XVIII століття знову пробуджується інтерес до академічного вивчення написів та історичних текс-

З V століття до н. е. в Китаї використовувався арбалет (у Європі він з'являється лише в VII столітті н. е.). Він складався з дерев'яного ложа з зажимом, лука з бамбукових пластин та спускового механізму, деталі якого були вилиті з бронзи. Такий арбалет зводився за допомогою ноги, стріляли з нього короткими стрілами з металевими наконечниками.

тів. Століття по тому, коли минуле Китаю ще дрімало під землею, знову виникає могутній імпульс до пошуку і вивчення пам'ятників матеріальної культури древнього Китаю, але цього разу серед представників з віддалених країн.

Наприкінці XIX століття деякі дослідники із Заходу починають споряджати ризиковані експедиції вздовж давнього Шовкового шляху, по якому дві тисячі років тому дорогоцінні тканини й інші товари, що були цікаві як для цінувальників прекрасного, так і для злодіїв, починали свій шлях під благословенням і заступництвом імператора і проходили через оазиси Середньої Азії в Персію і далі до Риму. На заході китайської провінції Ганьсу великі пустелі Гобі і Такла-Макан* вкрили пісками кілька залишених поселень. Європейські шукачі скарбів давніх цивілізацій сподівалися знайти залишки давньої китайської культури в цих покинутих пустельних землях, що лежать за кордоном сучасного Китаю. І в цьому вони не помилилися.

Серед перших таких шукачів був шведський мандрівник Свен Хедін, який поміж 1895 і 1926 роками подорожував пустелями Середньої Азії. У самому центрі пустелі Такла-Макан він знайшов в оазисі Лоулань давнє поселення, що виникло в епоху неоліту і процвітало завдяки Великому шовковому шляху, який проходив через оазис, з II століття до н. е. по III століття н. е., коли воно припинило своє існування. Слідом за Хедіном йшов німецький дослідник Альберт фон Ле Кок. Вони повернулися зі своїх експедицій з верблюдами, навантаженими давніми документами і предметами матеріальної культури, але дістали репутацію авантюристів.

Мумії китайських пустель

Пустелі — один із загадкових та маловивчених районів Китаю. Дослідження в цьому районі на північному заході почалися в 1900 році, коли шведський географ Свен Хедін зі своєю групою вивчав і наносив на карту маршрут через пустелю Такла-Макан. Вони наштовхнулися на руїни, і цього

* У перекладі з тюркської «Такла-Макан» означає «підеш, не повернешся».

було достатньо, щоб Хедін впевнився в тому, що розповіді про зниклі міста й поховані скарби в цих містах — правда, а не вигадки.

Мумія з пустелі Такла-Макан

Дослідникам допоміг самум — піщана буря, яка пронеслася над руїнами й відкрила велику фортецю, побудовану з цегли. Так була знайдена цитадель Лоуланя, квітучого колись оазису на Великому ш овковому шляху, похованого під піском півтори тисячі років тому. Дослідження показали, що люди на цьому місці мешкали ще десять тисяч років тому, коли клімат був набагато сприятливішим, ніж нині. Але щодалі життя ставало важче — пустеля наступала. Хедін вважав пустелю Такла-Макан «найпідступнішою й найнебезпечнішою пустелею у світі». Ходили легенди про цілі каравани, що зникли в дрейфуючих піщаних дюнах заввишки 300 футів.

Але, за іронією долі, той клімат, що знищив людей та цілі міста, зберіг велику кількість пам’яток минулого. Пісок муміфікував тіла, поховані під ним. Речі, які опинилися під піском, — тканини, вироби з дерева, кошики, сплетені з гілля, також залишилися цілими. Одна з мумій жінки пролежала в піску 3800 років. На ній зберігся одяг та взуття з овечих шкур та капелюшок з вовни, прикрашений гусячим пір’ям. За свої гарні риси обличчя ця мумія дістала назву Вічна кра-

суня Лоуланя. Дослідження виявило, що жінці було 40—45 років, але причини смерті з'ясувати не змогли.

Під піском зберігаються навіть письмові документи, а це для істориків найважливіше. Багато документів було знайдено на початку XX століття британським дослідником Орелом Стейном. Послання та записи указів віком від 1500 до 1700 років, що збереглися на дерев'яних дощечках та аркушах паперу китайським та індуським письмом, зробили чутними голоси далекого минулого.

Одяг IX ст. до н. е., знайдений під час розкопок у пустелі Такла-Макан

Ремісники Східного Чжоу досягли неймовірної майстерності в мистецтві прядіння та ткацтва. У 1982 році археологи знайшли у похованні останки жінки, вік яких 2,6 тис. років, загорнуті у тринадцять шарів розкішної шовкової тканини та ковдри з різноманітними візерунками, перев'язані дев'ятьма шовковими стрічками. Тіло жінки було вдягнено в пальто з підкладкою, парчові штани, спідницю та дві сукні, обличчя було закрито шовковою хусткою, пальці та руки були перев'язані шовковими стрічками.

Англійський сходознавець Орел Стейн з 1899 по 1915 рік вів у Середній Азії розкопки в оазисах зруйнованих міст і прикордонних фортах у пошуках манускриптів. Стейн завзято працював під пекучим літнім сонцем і в люті морози, коли чорнило замерзало на ручці. І нарешті в 1907 році в Дуньхуані, давньому місті в глибині пустелі, йому пощастило знай-

ти те, що Захід зустрів як найбільше відкриття, а Китай назвав пограбуванням національної спадщини. У цьому поселенні в оазисі, де в середні віки процвітала буддистська громада, ще жили люди. У скелі, порізаній гротами і печерами, що називалася Печерами Тисячі Будд, Стейну показали схованку з давніми паперовими і шовковими сувоями — деякі з них датувалися V століттям н. е. Шляхом обману і підкупу Стейн умовив зберігача цієї дорогоцінної схованки дозволити йому взяти відібрані сувої — в цілому двадцять дев'ять повних ящиків — у Делі, а потім він відправив їх до Лондона, у Британський музей. Деякі із сувоїв, що залишилися в сховищі, були викрадені французьким сходознавцем Полем Пелльо і тими, хто йшов слідом за ними. Натхненні неймовірною знахідкою Орела Стейна, археологи й авантюристи ринулися в Китай у надії знайти те, що можна було порівняти за значенням і цінністю із сувоями з печер.

До 1930 року група навчених на Заході китайських археологів за сприяння їхнього уряду змогла пригальмувати підприємницьку діяльність іноземних експедицій. У 1930 році Орел Стейн, що на той час уже вивіз безліч речей, наштовхнувся на перешкоду, коли його середньоазіатська експедиція спробувала покинути країну зі ще однією багатою колекцією пам'яток старожитностей. Обмеження на вивіз товарів із Китаю без належної перевірки і дозволу відіграли свою роль. Після тривалого вивчення Стейн змушений був залишити свої скарби в Китаї.

Попри те що з роками закони посилювалися і здебільшого діяли ефективно, Китай і тепер докладає величезних зусиль, щоб перекрити канали, через які йдуть за кордон цінні предмети матеріальної культури. Грабіжники не зупиняються навіть перед загрозою страти — за останні роки пограбовано сорок тисяч гробниць. Грабують також і музеї, які не мають засобів для організації надійної охорони. Особливо це стосується дрібних експозицій у селах, де часто демонструються предмети, знайдені в околицях. Злодії навіть одержують замовлення на певний артефакт, а «клієнт» іноді особисто очікує доставку викраденого предмета на судні неподалік від китайських берегів.

Поки європейці розкрадали манускрипти й речі з пустель Середньої Азії, наприкінці XIX століття китайський учений зробив відкриття, що схвилювало світ науки і привернуло увагу значного кола зацікавлених осіб. А почалося все одного дня 1899 року, коли Ван Іжун, співробітник Імператорської Академії Ханьлінь у Пекіні, страждав від нападу малярії. Інший учений, Лю Теюнь, який завітав до нього, звернув увагу на те, що його колега лікує себе зіллям, у котрому міститься як один із компонентів «панцир черепахи, що розклався». Та понад усе увагу Лю привернуло те, що шматки панцира, які Вен розмелював для своїх ліків, були вкриті нечіткими зображеннями знаків, котрі нагадували китайські письмена, але були настільки давніми, що не підлягали розшифровці. Сам Ван вивчав написи на бронзових виробах. На свій превеликий подив, він побачив, що знаки дуже подібні до знаків на досліджуваних ним посудинах.

Зацікавившись своїм відкриттям, Ван і Лю відвідали аптекаря, у якого Ван придбав інгредієнт для своєї мікстури, і той пояснив ученим, що такі панцири черепах знаходять десь у провінції Хенань. Торговці зберігали в секреті інформацію про те, звідки до них надходили ці товари, але можна було припустити, що цим місцем були околиці міста Аньяна. Час від часу місцеві селяни знаходили в землі давні панцири і кістки і продавали їх аптекарям як «кістки дракона». Аптекарі розмелювали «кістки» на порошок, сподіваючись, що він може мати якщо не магічну, то, щонайменше, доброякісну дію, бо дракон виступає в китайському фольклорі як тварина, що приносить удачу. Лю пройшов по всіх аптеках міста і скупив по можливості все, що було гідне уваги. Ван почав збирати через торговців кістку й панцири, на яких були зображені знаки. Лю успадкував колекцію свого колеги і друга і розширив її. У 1903 році він опублікував літографії, зроблені з написів, що були зображені більш ніж на тисячі фрагментів кісток і панцирів черепах. Публікація Лю привернула увагу відомого китайського вченого Сунь Іжана, що використовував свої знання у вивченні написів на давніх бронзових посудинах для розшифровки змісту написів на кістках і панцирах черепах. «Кістки дракона» були насправді кістками для ворожіння, за якими царі династії Шан

намагалися довідатися про своє майбутнє, і написи були посланнями до духів віщунів і відповідями, що вони сподівалися одержати. Науковий інтерес, що виник з приводу збирання і вивчення таких кісток збільшив кількість копачів (ними були селяни з околиць Аньяна), що їх тепер уже найняли торгівці антикваріатом. У цей час учені продовжували роботу з раніше отриманим Лю матеріалом. Один із цих учених, Ло Чженьюі, усамітнившись у своїй кімнаті на сорок днів, зміг розділити написи на основні складові. Ло Чженьюі розгадав також і спосіб визначення пророкування. Послання писали на кістці, звичайно волячій, або ж на лопатці черепашачого панцира, а з іншого боку свердлили маленьке, овальної форми заглиблення. Прикладаючи до заглиблення вістря нагрітого предмета, оракули одержували тріщини з протилежного боку кістки чи панцира. За формою зламу провісник «читав» відповідь на послання. Іноді оракул писав лише послання, часом додавалася відповідь, часом записувалося підтвердження з посиланням на результат. Тільки цар мав право гадати. У своїх посланнях він запитував про імовірність виконання його бажання, про хвороби, про народження спадкоємця і навіть про зубний біль. Але найчастіше гадання присвячувалися жертвоприношенням, війнам, подорожам, полюванню, погоді і врожаю — справам, що мають суспільне значення, а не особистим проблемам правителя.

Завдяки знахідкам кісток для ворожіння царя У Діна стало можливим визначити масштаби діяльності Фу Хао, зокрема її участь у війнах. Напис на одній із кісток говорить: «Цар зібрав свої війська і буде вести війну цього року проти Ту Фана разом з Фу Хао, якій доручив командування. Чи може він сподіватися на заступництво?»

Торгівці антикваріатом завзято зберігали в секреті інформацію про джерела одержання ворожильних кісток. Але Ло Чженьюі продовжував пошуки цих кісток. Зіставляючи факти і ведучи ретельні пошуки, Ло зміг указати точне місце, звідки викопували кістки: село Сяотунь поблизу Аньяна, район, що уже давно називали Руїни Іня.

Перший науковий заклад Китаю, Китайська академія (Академія Сініка), була заснована двома роками пізніше і як

одне з пріоритетних завдань висунула завдання ретельно дослідити ворожильні кістки. Академія направила в Аньян дослідника Дун Цзобіня, який одержав інструкції визначити точне місце, що є джерелом ворожильних кісток. За його повідомленнями, на землях усіх селянських господарств уздовж берегів річки Хуанхе зустрічаються ворожильні кістки, і кожна сільська родина має в себе їх певну кількість. У своїх замітках Дун писав, що через два дні після приїзду в Аньян він найняв «маленького хлопчика», щоб той показав йому те, що не хотіли показувати дорослі, і «маля вказало на піщаний пагорб і заявило, що ворожильні кістки викопують звідти». Східний схил цього широкого пагорба, розташованого на північ від села Сяотунь, бере свій початок біля річкового берега; вершина його вкрита жовтою травою. Дослідивши місцевість, Дун переконався, що хлопчик сказав правду. Дун писав: «Після ретельного обстеження західного боку піщаного пагорба поблизу бавовняного поля я знайшов десять недавно виритих і знову засипаних ям».

Дун, якому допомагали працівники з місцевих ферм і шість його колег, розкопували пагорб протягом всієї осені. Коли Дун і його команда закінчили сезон розкопок, вони повернулися і привезли із собою 784 кістки з написами, а разом з тим, упевненість у тому, що там можна знайти щось ще більш важливе. І в «Бамбукових анналах», і в «Історичних записках» Сіма Цяня були припущення, що в цьому районі знаходилася столиця Шан. І навіть відсутність доказів у давніх манускриптах не могла змусити Дуна відмовитися від припущення, що така сила-силенна ворожильних кісток знаходиться коло престолу володарів Династії Шан. Потім Дун Цзобінь переключив свою увагу на роботу з розшифровки й аналізу ворожильних кісток — справа, в якій він став провідним спеціалістом. У наступні роки він особисто зібрав 28 574 ворожильних кісток з майже ста тисяч розкопок у районі Аньяна.

При розкопках в Аньяні виникав, однак, ряд проблем. Зими бували такими холодними, а влітку стояла така спека, що розкопки можна було вести тільки навесні і восени, у сезони вітрів. Про ці вітри писав американець Херрлі Глес-

снер Кріл, який відвідав розкопки, що їх вели в Аньяні: «Шар жовтої куряви в повітрі такий густий, що ледь можна розгледіти щось на відстані в десять футів. Без захисних окулярів не обійтися. У захисних окулярах, під поривами вітру, що здатні скинути будь-кого на дно тридцятифутової ями, спостерігати за роботою багатьох людей і водночас робити короткі нотатки наукового характеру — заняття для археолога не з легких».

Злодії, що ними ставали збіднілі селяни з навколишніх районів, були ще однією небезпечною проблемою. Деякі з них мали зиск не так з розкопаних ворожильних кісток, як з продажу прекрасних бронзових посудин династії Шан, що їх вони викрали з гробниць. Одну з таких бронзових посудин продавав у Пекіні торговець антикваріату, за словами Кріла, за п'ятдесят тисяч доларів. Кріл звернув увагу на те, що для селянина «багатство приносить небезпеку, а не щастя». Селяни, що швидко стали заможними, розбагатівши на продажу антикваріату, як він пише, «не можуть вийти за поріг свого будинку вдень, боячись, що їх викрадуть і вимагатимуть за них величезний викуп».

Поліція й солдати, які охороняли місця розкопок, підбурювали місцевих жителів, бачачи, що археологи позбавляють їх того, що належить по праву саме їм, місцевим жителям. Кріла попереджали про існування якогось таємного товариства, що, за чутками, було створене для здійснення убивства керівника розкопок. Крім цього, археологи зіштовхнулися з лютою опозицією, до якої входили шановані в країні люди, противники будь-яких розкопок, які можуть потривожити прах мертвих, незалежно від того, наскільки давнім є поховання.

Попри всі труднощі, археологи продовжували завзято працювати, і в сезон розкопок 1931 року, коли почали розкривати фундамент трьох головних комплексів будівель, їм нарешті пощастило. Найпівнічніший із них згодом назвали комплексом будівель царського роду. Він розташовувався на березі річки і складався з п'ятнадцяти великих будівель прямокутної і квадратної форми. Їхніми фундаментами були ділянки утрамбованої землі товщиною до десяти футів. Ряди

валунів, споруджені на утрамбованому ґрунті, давали підставу гадати, що тут були встановлені дерев’яні стовпи, які підтримували стельові балки. Вражав розмір деяких споруд. Одна будівля мала в довжину 280 футів, а в ширину — майже 50 і повинна була, здіймаючись над рівнинним ландшафтом Аньяна, символізувати всемогутність. Поруч із залишками фундаменту цих споруджень були розкидані залишки більш скромних будівель — маленьких круглих чи квадратних ям у землі, в яких, очевидно, жили робітники й слуги.

Після кількох сезонів розкопок археологи зіткнулися з тим, що змусило їх відчути страх: у землі лежало безліч кістяків — свідчення людських жертвопринесень.

Царські гробниці

Найважливіші розкопки почалися восени 1934 року на другому березі ріки на північний захід від головного місця розкопок в Аньяні. Чотири величезні гробниці були розкопані за сезон 1934 року. За наступні три роки були виявлені ще шість поховань, окрім понад тисячі дрібних. Усі десять великих гробниць виявилися царськими.

Гробниці різнилися розмірами, але всі були глибокі і прямокутної форми із входами через похилі площини з північного і південного боку. У деяких з них були чотири входи через хрестоподібно розташовані пандуси зі сходинками. Хоча найкоштовніше з гробниць було вже викрадене, самі гробниці залишалися недоторканими, що дало археологам можливість детально вивчити поховання. Коли помирав кожен з великих царів, похованих у цих гробницях, виривали величезну яму: найбільша була майже 58 футів завдовжки, 52 фути в ширину і 39 футів у глибину. Землю з таких ям виносили по сходинках пандусів, що були вирізані з боків ями. На дні викопували яму меншого розміру. По краях її робили борти з утрамбованої землі і вбудовували всередині дерев’яну камеру. Труну з тілом царя встановлювали всередині й оточували його атрибутами царського поховання. Камеру потім укривали дахом з дощок з різьбленням і розписом і засипали землею. Спорудження таких великих гробниць було б неможливе без залучення численної, напевно, мобілізованої робочої сили.

У міру розчищення царських поховань археологи знаходили останки принесених у жертву людей і тварин. Завдяки цьому вони могли уявити, що відбувалося після того, як царя ховали. Приміром, в одинадцятій і останній царській гробниці, що була розкопана неподалік від села Угуань у 1950 році, у трунах, заритих на пандусах, що ведуть до царської могили, була виявлена сорок одна жертва: 24 жіночих кістяки на західному боці і 17 чоловічих — на східному. Потім були принесені в жертву вісім собак — по чотири для охорони нижніх кінців кожного пандуса. У трьох ямах, розташованих вище кожного пандуса, було поховано 16 коней, парами запряжених у колісниці, між кожною парою лежали по два збройних візники. Після того як на гробниці ущільнили землю, принесли в жертву ще й тварин — в основному мавп і оленів, — а також кількох людей. Було знайдено 34 черепи, що належали чоловікам, покладеним обличчями до центру гробниці. З південного боку місця царського поховання було знайдено 17 спільних могил, що містили 160 обезголовлених кістяків, чиї черепи не були виявлені. Серед них могли бути ті, чиї черепи лежали всередині царської гробниці. Поховання такого роду було не єдиним, в інших могилах, у міру розширення масштабу розкопок, були виявлені купи черепів і обезголовлених кістяків.

Син Цінь Шіхуанді, принц Хухай, який став Ер Шіхуанді, тобто другим імператором, наказав поховати разом зі своїм батьком усіх бездітних наложниць та ремісників, які будували мавзолей і знали про скарби, сховані в ньому.

Протягом десятиліть учені вважали основною причиною приношення в жертву такої величезної кількості людей, що набагато перевищувало кількість слуг і супутників життя, прагненням забезпечити царя досить великою компанією в загробному житті. Написи на ворожильних кістках розповіли, що приношення в жертву людей і тварин відбувалося не тільки з нагоди поховання тих, хто панували. Аньянські написи вказують також і на те, що в жертву приносили полонених на війні ворогів. Людей і різних тварин, навіть слонів і носорогів, приносили в жертву духам предків, а також гірським і річковим духам. Одного

разу упродовж такого ритуалу в жертву було принесено понад тисячу людей.

Духи царів виступали посередниками між суспільством Шан і верховним божеством, що його називали Ді, або Шанді. Сила цих духів предків, а значить, і їхня здатність діяти від імені царства, особливо для гарантії військової перемоги, залежала від жертвоприношення, що часто бувало безкровним, таким, як вино, про що можна судити з безлічі ритуальних посудин, які були виявлені в похованнях. Але духів годували також плоттю і кров'ю жертв, через те померлий цар повинен був узяти із собою принесених у жертву людей.

Незвичний архів

Тих, хто працював в Аньяні, чекала винагорода, що її мріє одержати кожен археолог. У шурфі в селі Сяотунь, що мав реєстраційний номер H127, о четвертій годині дня 12 червня, відповідно до запису вахтового журналу команди археологів, раптово з'явилися численні черепахові панцири. «Коли о п'ятій годині тридцять хвилин ми закінчили робочий день, за півтори години було розкопано й очищено тільки половину квадратного метра поверхні, що її щільно вкривали покладені черепахові панцири». Наступного дня фронт робіт був трохи розширений у надії, що буде досить часу, щоб розкопати й очистити вміст дивного архіву.

Невдовзі, однак, стало зрозуміло, що витягти панцири по одному буде справою довгою, бо, складені в штабелі, вони за три тисячі років перебування в землі спресувалися у тверду масу. І її варто було розкопати повністю. Не припиняючи роботи протягом чотирьох діб, польова команда нарешті відокремила більш ніж тритонний блок панцирів від ґрунту. Кілька місяців кропіткої роботи пішло на поділ і огляд панцирів. Кількість писемних пам'яток, що зберігалися в ямі H127, становили 17 096 одиниць, з яких усі, крім восьми, були черепашачими панцирами. Припустили, що велика частина архіву була похована в часи правління У Діна, і всі знахідки настільки добре збереглися, що на ряді панцирів ще залишалася яскраво-червона фарба, якою спочатку на-

носився напис на панцирі, а потім по ній робили гравірування.

Розкопки в Аньяні були відновлені в 1950 році і продовжуються дотепер. Одночасно з вивченням важливих і вражаючих знахідок, таких, як гробниця Фу Хао, що була виявлена в 1976 році, нове покоління археологів веде ретельну роботу, просіваючи кожну порцію ґрунту в пошуках дрібних часток, свідків минулого, на площі більше дев'яти квадратних миль у районі Аньяна. Величезна кількість археологічного матеріалу, виявленого в цьому місці розкопок, формує основну базу сучасних знань про епоху Шан.

В археологів виникло запитання: як у XIII столітті до н. е. ця культура бронзового віку могла так стрімко розвинутися. Часткова відповідь на це запитання була отримана, коли в 50-х роках були виявлені два основних місця, культурний шар яких був старший від аньянського і вказував на те, що корені цивілізації Шан лежать дуже глибоко. Одним із археологічних об'єктів стало місто поблизу Чженчжоу в провінції Хенань. У ході широкомасштабних розкопок деякі вчені дійшли висновку, що це був Ао, рання столиця держави Шан. Можна було припускати, що звідси царі перебралися до Аньяна. У деяких місцях була виявлена ще більш давня культура, відома як Ерлітоу. Знахідка в 1976 році того, що могло бути палацом, навернула деяких учених на думку, що це колишнє місто Бо, перша з п'яти столиць Шан, що були відомі з давніх написів.

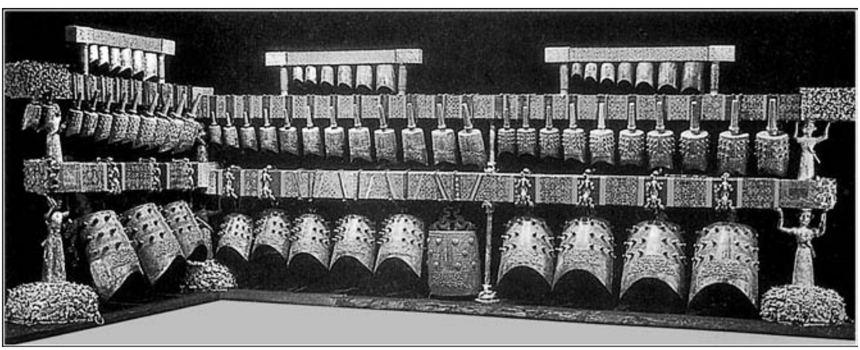
Використовуючи радіовуглецевий метод датування, археологи визначили, що найбільш ранній шар культури Ерлітоу належить до кінця III і початку II тисячоліття до н. е., себто на той час, що, відповідно до традиційної хронології, співвідноситься з династією Ся. Початок династії Шан звичайно відносили до більш давнього часу, приблизно до XVII століття до н.е. Почалися дебати — чи не належить ранній період Ерлітоу до династії Ся, найдавнішої із трьох династій бронзового віку, що були описані давніми китайськими авторами? Епоха династії Ся, що, відповідно до свідчень давніх авторів, охоплює період з XXII по XVIII століття до н. е., залишається такою ж загадковою для сучасного дослід-

ника, як і епоха династії Шан для вчених кінця минулого століття. Розмови про те, чи існувала насправді династія Ся, можуть тривати доти, доки письмові свідчення тієї епохи — якщо в епоху Ся існувала писемність — не наберуться в достатній кількості.

При царях династії Шан процвітали металургія, сільське господарство, збройна справа, мистецтво, писемність та інші елементи китайської культури. На той час, коли правителі династії Західна Чжоу в 771 році до н.е. перенесли свою столицю на схід, у Лоян, була вже закладена тверда основа для наступної яскравої фази розвитку китайської цивілізації.

Музика минулого

Випадково знайдений при розкопках предмет дає археологам унікальну можливість зіткнутися з давніми народами. Так, знахідка в гробниці єгипетського фараона Тутанхамона срібної труби і маленької глиняної окарини, розкопаної в похованні майя, стали посередниками між сучасністю й минулим. Мелодії, що повернули ці музичні інструменти до життя, своє чисте звучання пронесли через тисячоліття. Те ж саме чекало і 26 дзвонів, що виявили в 1979 році в гробниці в провінції Хенань, де 2400 років тому був похований якийсь китайський аристократ. Дзвони із зображеними на них драконами — кожен дзвін здатний видавати дві різні ноти — мали написи, що вихваляли їхні музичні можливості. Коли вдаряли молоточками по краях і середній частині дзвонів, вони видавали ніжні звуки, що тішили вухо аристократа.

Набір із 64 бронзових дзвонів із гробниці удільного князя І

Такі дзвони були в багатьох китайських аристократів, які використовували їх в урочистих ритуальних церемоніях чи розважали ними гостей. У 1978 році під час розкопок величезної гробниці V століття до н. е. поблизу Лейгудуня в провінції Хубей на світло витягли ще більш чудовий набір дзвонів. Він складався з 64 бронзових дзвонів, що становить вісім груп відповідно до їхніх розмірів і тонів. Кожен дзвін видавав дві ноти. Більшість дзвонів мали написи, які вказували з разючою точністю видавані ними ноти. У написах повідомлялося, що перед відливанням бронзових дзвонів точно підраховувалася висота їхнього звучання.

Цей набір дзвонів належав відомому князю і правителю Цзен, князівства, що мало міцні зв'язки з могутнім царством Чу, розташованим на півдні Китаю. Дзвони були поховані разом з їхнім власником приблизно в 433 році до н. е. і, що здається неймовірним, усе ще перебували на своєму місці, — висіли куполами догори, у три ряди, в чудовій рамі у формі латинської букви «L», зробленої з покритих лаком дерев'яних брусів, підтримуваних шістьма бронзовими фігурами з мечами. Міцна рама утримувала дзвони загальною вагою майже три тонни упродовж більш як дві тисячі чотириста років. Дерев'яні ударні інструменти, виявлені неподалік, указували на те, що грати повинні були одночасно кілька музикантів.

Набір дзвонів був не єдиним музичним інструментом, похованим із князем. Серед семи тисяч предметів, що пішли разом з ним у могилу, було 27 барабанів, цитри, сопілки, флейти, типові для епохи Чжоу. Поряд з інструментами археологи знайшли ще одне свідчення любові князя до музики: останки двадцятьох дівчат, з яких деякі були, очевидно, його придворними музикантами і танцівницями. Вони були принесені в жертву після його смерті для того, щоб продовжувати розважати його в загробному світі.

У могилі знайшли свідчення того, що князь уважно ставився і до військового ремесла: одна з камер являла собою справжній арсенал, в якому було багато кинджалів, сокир, списів, алебард, дротиків, луків, стріл, щитів, збруї і понад 3000 бронзових наконечників для стріл.

Князь жив в епоху Східної Чжоу (771—221 рр. до н.е.), що пішла за епохою Західна Чжоу (близько 1050—771 рр. до н. е.). Історики назвали епоху Східна Чжоу і визначили її початком рік 771 до н. е., бо саме в цей рік цар династії Чжоу переніс свою столицю з міста Сіянь на схід у місто Лоян, щоб убезпечити себе від нападів варварів, які насувалися із заходу. Епоха Східна Чжоу характеризується величезними змінами в техніці, мистецтві й інтелектуальному житті, що відбувалися протягом усіх 550 років, які вона охоплює. Але це також епоха крайньої політичної нестабільності, постійних війн і руйнувань, що не припинялися.

Історики поділяють епоху Східна Чжоу на дві частини: період Чуньцю (з 771 по 481 р. до н.е.) і Чжаньго (з 481 по 221 р. до н. е.). Ці назви взяті від назв двох письмових документів: «Аннали Весни й Осені» і «Трактати про Ворогуючі Царства». Перший з документів — це лаконічна хроніка подій у царстві Лу, що охоплює приблизно два з половиною століття до 481 р. до н. е., коли понад сто князівств і держав Східної Чжоу були поглинуті більш сильними сусідами, і залишилося тільки сім великих і кілька менших держав. «Трактати про Ворогуючі Царства» — це збірник анекдотів і байок, які повідомляють про події наступних десятиліть, коли ці сім держав вели війни одна проти одної ще активніше, ніж колись.

Учені підрахували, що приблизно тільки один з п'яти років минав без воєн, і що внаслідок цього близько 170 держав і князівств Китаю упали під ударами мечів, відповідно до того як постійно збільшувалися масштаби і жорстокість воєн і зростала чисельність армій великих держав — до мільйона воїнів.

Багато записів про різні держави були знищені після того, коли царства впали під ударами Цінь. Проте на початку II століття до н. е. ряд учених взялися відновлювати по пам'яті загиблі тексти, й записувати події, свідками яких вони були протягом останнього тривожного року. Найвидатніший серед них є Фу Шен, учений конфуціанської школи, який, попри свій більш як дев'яностолітній вік, диктував дочці завчений напам'ять текст «Історичної книги», великого документа з епохи Західна Чжоу.

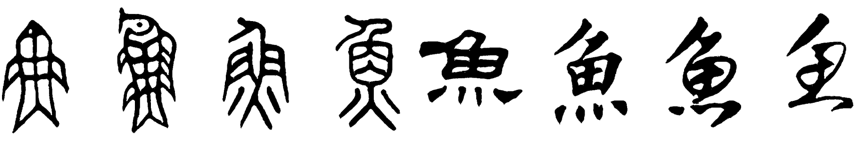
Зв'язок століть: нестаріюча китайська писемність

Китайська традиція твердить, що здатність читати і писати вказує на ерудицію так само, як і шановане давніми греками і римлянами ораторське мистецтво. І справді, китайське слово «вень» може означати «цивілізація» і «текст».

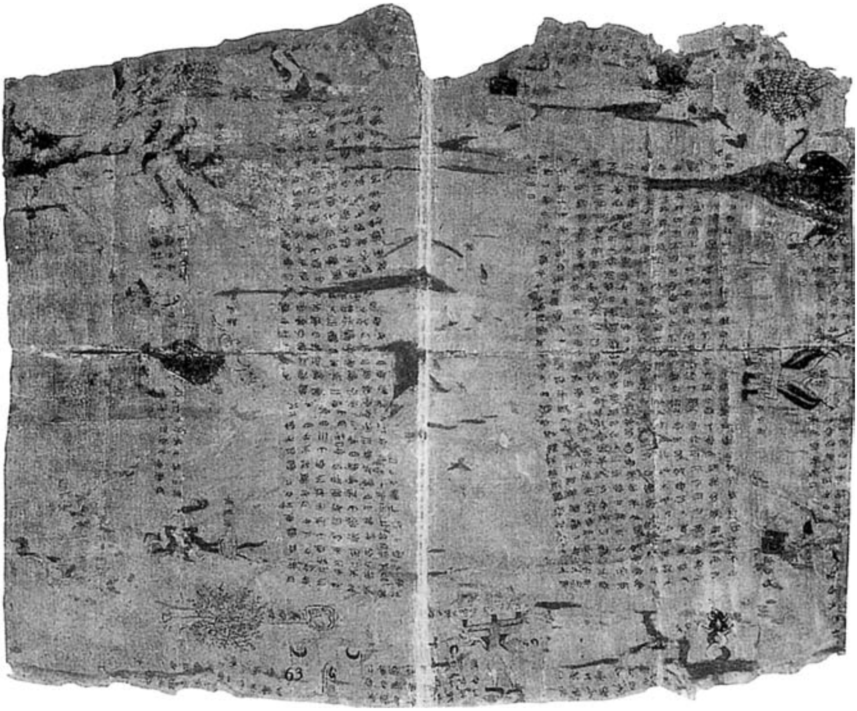
Хоча оволодіння складною системою письма — процес тривалий — він триває приблизно десять років навіть у самих китайців, нагорода за сумління величезна: в міру оволодіння китайською писемністю відкривається доступ до всіх значних класичних текстів китайської історії. Цікаво те, що за 2500 років китайська писемність змінилася так мало, що читати Конфуція не важче, ніж читати сучасну поезію, написану в класичному стилі.

Стандартизація писемності виникла через необхідність спілкування між різними областями великої китайської цивілізації, бо китайські ієрогліфи — це знаки ідеографічного письма, що означають головним чином зміст, а не звук, читач може і не володіти тим діалектом, на якому говорить автор письмового тексту. Ця характерна риса ієрогліфів відігравала головну роль, тому що за час існування писемності кількість діалектів у Китаї суттєво не зменшувалася і становила близько двадцяти, а часом перевищувала сто. Насправді сучасні читачі давніх текстів часто зовсім не знають, як вимовляли написані в них ієрогліфи їхні автори.

Виникнення китайської писемності сягає в глибину століть. Найбільш ранні письмена були виявлені на глиняному посуді епохи неоліту, датованому радіовуглецевим методом V—IV тисячоліттями до н. е. Ці попередники однієї з найдавніших письмових мов на земній кулі мають подібність з ієрогліфами, зображеними на ворожильних кістках і бронзових посудинах епох Шан і Чжоу. Хоча між часом написання цих знаків пролягають століття, спосіб їх написання твердим предметом створює незграбність форм. Пізніше в міру знач-

Еволюція знаку «юй» (риба)

Найдавніший напис на шовку — календар

ного поширення чорнила і кисті, якими писали на бамбуку, інших видах дерева і шовку в епоху Східна Чжоу, знаки стали зображуватися більш плавними лініями.

У наш час такий новий винахід, як лазер, одержав письмове зображення в китайській мові шляхом сполучення в одному ієрогліфі знаків, що означають «збуджувати», «світло», «трубка». Таким чином, кількість китайських ієрогліфів зросла з 2500, що використовувалися в давні часи, до більш ніж 50 тисяч, зібраних у сучасних словниках.

Правителі III століття до н. е. з династії Цінь провели реформи писемності, стандартизувавши ієрогліфи, для вирішення проблем централізації влади в державі. Ці ієрогліфи, зазнавши невеликих змін, використовуються і нині.

Цінь — раз на десять тисяч поколінь

Риючи колодязь приблизно за милю на схід від могильного кургану висотою 150 футів, що визначає місце похо-

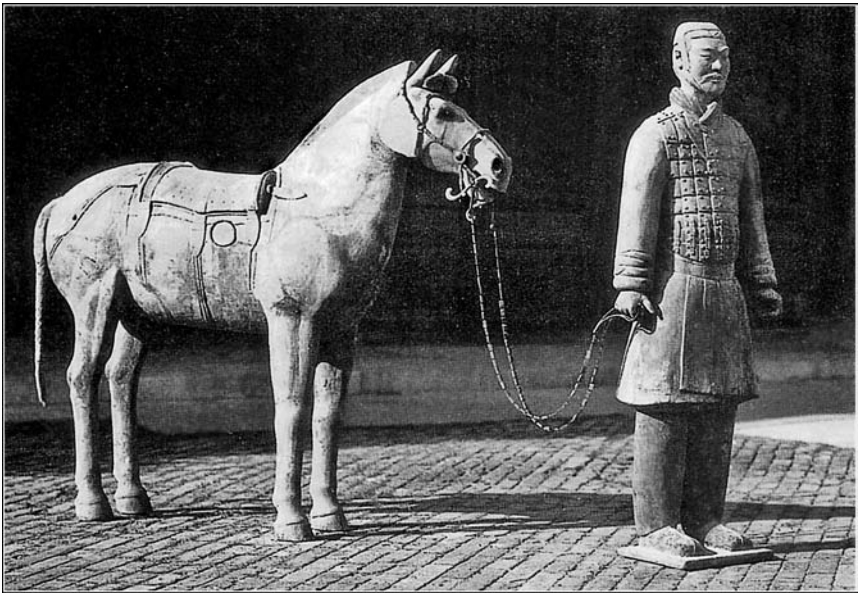
вання першого китайського імператора Цінь Шіхуанді, яке розташоване в східному напрямку від міста Сіаня на півночі китайської провінції Шеньсі, селянин і його десятирічний син наштовхнулися на щось велике і тверде. Каламутна вода на дні колодязя спочатку приховувала від їхніх очей деталі предмета. Вони продовжували риття колодязя, викопуючи землю навколо предмета, і побачили фігуру з глини, розміром у зріст людини в древньому військовому одязі. Батько із сином, збуджені знахідкою, продовжували рити, і раптом, на їхній подив, води в ямі не стало. Завваживши це, батько вирішив, що напіввирита фігура — це якийсь демон і що його слід покарати. Він вирив фігуру повністю і залишив її під пекучими променями сонця. Що було з нею далі, невідомо.Через шістдесят літ, у березні 1974 року, селяни в тій же місцевості відрили подібну фігуру. Вони вже заглибилися приблизно на 13 футів, коли почули звуки ударів своїх заступів об шматки теракоти, що, на їхній подив, виявилися уламками статуй, одягнених у військову форму воїнів та їхніх коней, виготовлених у натуральну величину.

Цінь Шіхуанді. Гравюра XVII ст.

Селяни негайно припинили роботу і повідомили про свою знахідку місцевій владі, що звернулася до уряду із проханням надіслати археологів. Фахівці розширили канаву і почали копати шурфи. Результати були вражаючі. Місце, що його розкопали селяни, виявилося частиною

Цінь Шіхуанді вступив на трон держави Цінь у 246 році до н. е. у віці тринадцяти років. Армія його батька Чжуансяна на той час завоювала сусідні держави Шу та Ба і територію, що належала династії Чжоу. Молодий правитель продовжив завоювання, підкорив собі ворогуючі царства та об’єднав дрібні держави в 221 році до н. е.

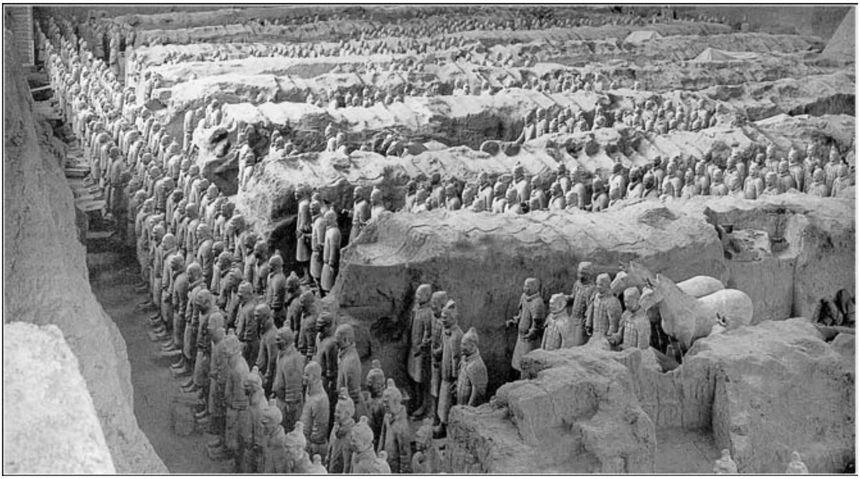
Теракотовий вершник

великого прямокутного рову, розмірами 200 футів з півночі на південь і 760 футів зі сходу на захід.

Попередні розкопки свідчили про те, що 10 широких стін з утрамбованої землі йшли уздовж підземної камери, дах якої, під тиском ґрунту, обрушився багато років тому внаслідок пожежі. Стіни розділяли рів на 11 коридорів. У кожному коридорі були десятки, якщо не сотні, керамічних фігур, озброєних арбалетами і стрілами з тригранними бронзовими наконечниками, алебардами з лезами у формі букви «Т», мечами й іншою зброєю. Значна частина зброї ще зберігала блиск, гостроту і міцність після того, як упродовж багатьох століть перебувала під землею. Глиняні коні розташовувалися четвірками в шести коридорах. За запряжками археологи знайшли рештки дерев’яних колісниць.

Принц Чжен обрав собі титул «хуан», що означає «августійший правитель». До титулу він додав «ші» — перший, та слово «ді», яке пізніше стало означати «імператор», а спочатку означало «божественний правитель» або «верховне божество». Таким чином він зробив своє ім’я співзвучним з ім’ям Хуанді, жовтого імператора, міфічного правителя давнього Китаю.

Ентузіазм дослідників зріс після того, як у травні і червні 1976 року були виявлені ще два рови. Розкопки показали, що перший з них містив бойові візки, запряжені конями, кавалерію, загони лучників, що приготувалися стріляти з коліна, і піхотинців, що марширують. Третій, маленький рів, мав форму перевернутої букви «П». У ньому знайшли тільки одну колісницю, 64 теракотових воїна і незрозуміле сполучення 30 наконечників списів у формі призм оленячих рогів, тваринних кісток і бронзових кілець, на яких свого часу могли висіти штори. Розміри знахідки доводили, що тут може знаходитися гробниця Першого Імператора, що, хоч іще й не була відрита, але мала докладний опис у «Шіцзі» («Історичних записках»), праці, написаній через сто років після смерті Цінь Шіхуанді в 210 році до н. е. «Понад 700 тисяч рекрутів працювали тут, — свідчить текст. — У гробниці встановили безліч моделей палаців, палат та інших будинків, поклали прекрасний посуд, дорогоцінне каміння і дивовижні предмети. Ремісникам наказали установити арбалети так, аби будь-який злодій, котрий потрапить до гробниці, був уражений стрілою. Усі ріки країни, включаючи Хуанхе і Янцзи, були створені із ртуті, яка під дією механічних пристосувань текла в мініатюрний океан. Угорі сяяли небесні сузір’я, а внизу лежали країни світу».

Похована армія Цінь Шіхуанді

Хоча в той час було звичайною справою ховати разом з царем зображення його слуг і придворних для того, щоб вони могли продовжувати виконувати його накази в загробному світі, у «Шіцзі» не згадується про глиняних воїнів і коней. І все ж учені знайшли в тексті ключову фразу. Коли імператор довідався, що будівництво його гробниці майже закінчено, говориться в тексті, він наказав позначити кордони території, що оточує місце поховання, за три тисячі футів від мавзолею. Тому розкопані рови були частинами імператорського некрополя, і теракотове військо, що знаходилося в них, напевно, було гвардією його знаменитого війська, що охороняла свого імператора. Тепер можна було побачити точне відтворення тієї армії, що зробила Першого Імператора найвідомішим з усіх правителів Китаю. Перед очима учених ряд за рядом постали лучники, вершники, піші воїни і колісниці — те, що остаточно скорило силу-силенну незалежних держав за період з 230 по 221 рік до н. е. Кількість мовчазних фігур свідчила про величезні багатства і владу Першого Імператора.

У 221 році до н. е. імператор наказав зруйнувати всі мури, що слугували захистом містам і розділяли, мов кордони, колишні царства, а також наказав конфіскувати всю зброю, що була в населення. Легенда свідчить, що зброя була перевезена в Сяньян, розплавлена, і потім з неї було відлито 12 величезних людських статуй, кожна з яких важила понад 32 тонни. Статуї колосальних розмірів, напевно, стояли в одному з імператорських палаців, але археологи ще не знайшли підтвердження їхнього існування.

Зате є багато підтверджень тому, що тоді ж, у 221 році до н. е., Цінь Шіхуанді почав широкі соціальні реформи, спрямовані на усунення регіональних розходжень, які роз'єднували населення його імперії. Якщо Китай — це єдина країна, керована єдиною системою законів і звичаїв, тоді до нього можна застосувати універсальний, впорядкований у порядок закон держави Цінь. Послідовно здійснюючи таке рішення, імператор уводить єдину грошову одиницю — маленький бронзовий диск із квадратним отвором усередині — для всього Китаю.

Давні китайські монети

Крім того, Цінь Шіхуанді утверджує писемність, що застосовувалась у Цінь як офіційна система письма, зменшуючи таким чином кількість ієрогліфів, що використовувалися на території Китаю, на 25 відсотків. Деякі історики вважають цю його реформу, що її продовжували наступні династії, найголовнішою з усіх, бо вона запобігала розвитку варіантів писемності в самостійні форми письма, які в такій величезній країні, як Китай, прирекли б на невдачу будь-яку спробу надовго зберегти єдність країни.

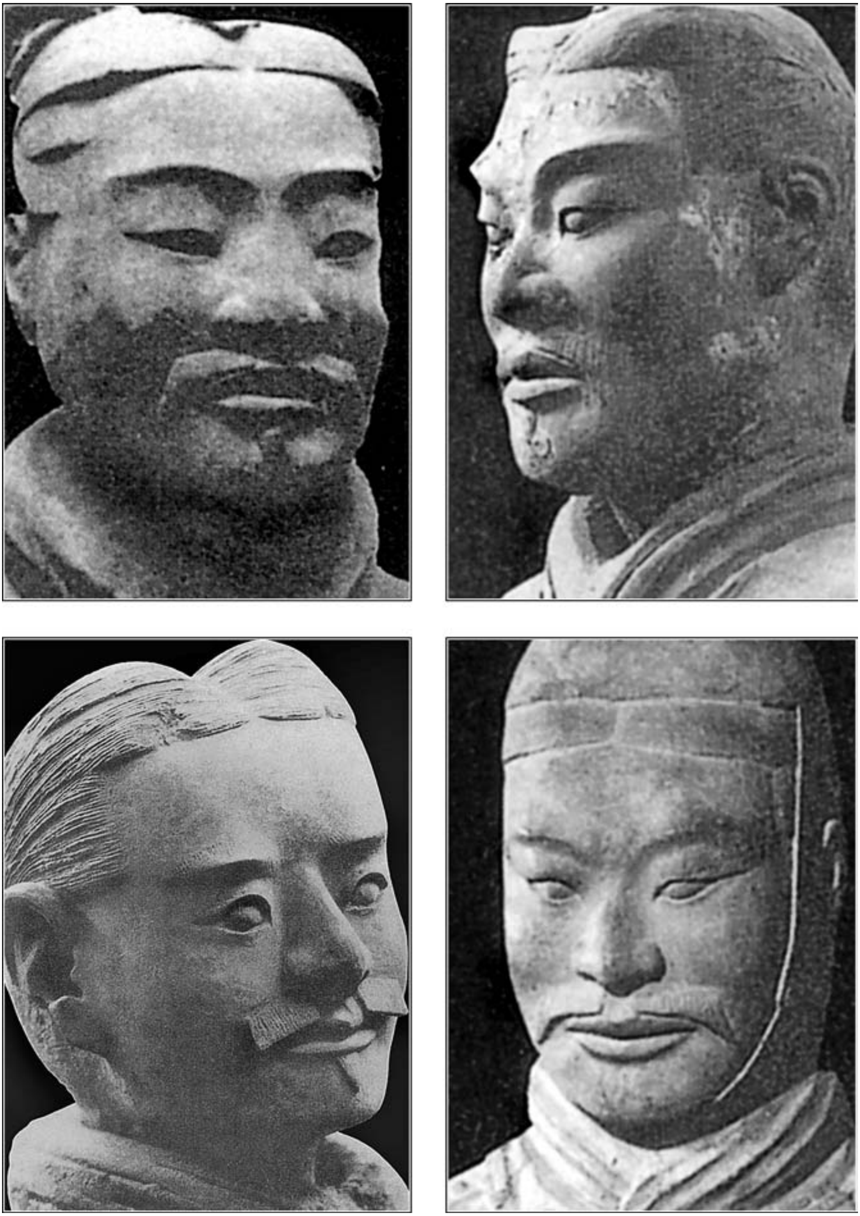
На підставі розкопок, що їх вели впродовж століть, учені відносять на рахунок Цінь Шіхуанді також і стандартизацію системи мір і ваги в імперії. Знайдені в ході розкопок бронзові і теракотові мірні кубки, що їх використовували для відважування зерна і рідин, а також бронзові і залізні гирі для ваг здебільшого були вкриті ієрогліфами одного з імператорських едиктів.

Як свідчать документи, на тих, хто порушував закон ваги і міри очікувало суворе покарання. Багатьох відправляли на будівництво палаців, що їх імператор наказав спорудити в околицях Сяньяна, або гнути спину на спорудженні ще більш грандіозних об’єктів, таких, як нова система доріг імперії,

що мала полегшити зв'язок з віддаленими місцевостями. Починаючи з 220 року до н. е. було побудовано майже п'ять тисяч миль ґрунтових доріг завширшки 38 футів.

Залишки головної дороги, довжиною 500 миль, що йшла в північному напрямку, яку називали «Пряма дорога», ще можна бачити в наші дні. Згідно з «Історичними записками», дорога полита потом не менш як трьохсот тисяч засуджених, що працювали на її будівництві. Працюючи до знемоги під суворим наглядом воєводи Мен Тяня, який командував військами Цінь під час підкорення в 221 році царства Ці, вони мали право випустити з рук будівельні знаряддя тільки у двох випадках: для того щоб узяти до рук зброю і захищатися від хунну чи інших так званих варварів, чи переходячи на будівництво майбутньої Великої Китайської стіни — третього діяння воєводи Мен Тяня. З'єднавши стіни, побудовані в роки існування держав Вей, Чжао, Янь та інших, Китай одержав суцільну смугу захисних стін, що простягнулися уздовж майже всього північного його кордону.

Давні тексти твердять, що 700 тисяч засуджених та інших робітників будували колосальний мавзолей Цінь Шіхуанді. Ця робоча армія почала зводити мавзолей у 246 році до н. е., коли юний Чжен тільки успадкував трон правителя Цінь, і так і не закінчила його будівництво через 36 років, коли імператор помер. Археологи можуть тільки робити припущення про те, що було б побудовано, коли б у будівельників був ще час, але ні в кого немає сумнівів, що вони все-таки створили одне із найбільших чудес світу — теракотову армію. Починаючи з 1974 року, коли було відкрите поховання, археологи постійно ведуть розкопки, документують знахідки і докладають усіх зусиль, щоб зберегти фігури. Робота ще далека від завершення, однак учені вже усвідомили систему устрою війська Цінь Шіхуанді, його озброєння і тактику. Поховання № 1, прямокутний рів, що його археологи почали розробляти першим, вивчено краще за інші. У ньому знаходиться головна військова сила підземної армії, загальною кількістю щонайменше шість тисяч глиняних фігур, понад 200 з яких становлять передо-

Скульптури воїнів

вий загін. Одягнені у звичайні бойові халати, легкі черевики і гетри, без зброї, ці воїни стоять пліч-о-пліч у три ряди коло східного кінця розкопки.

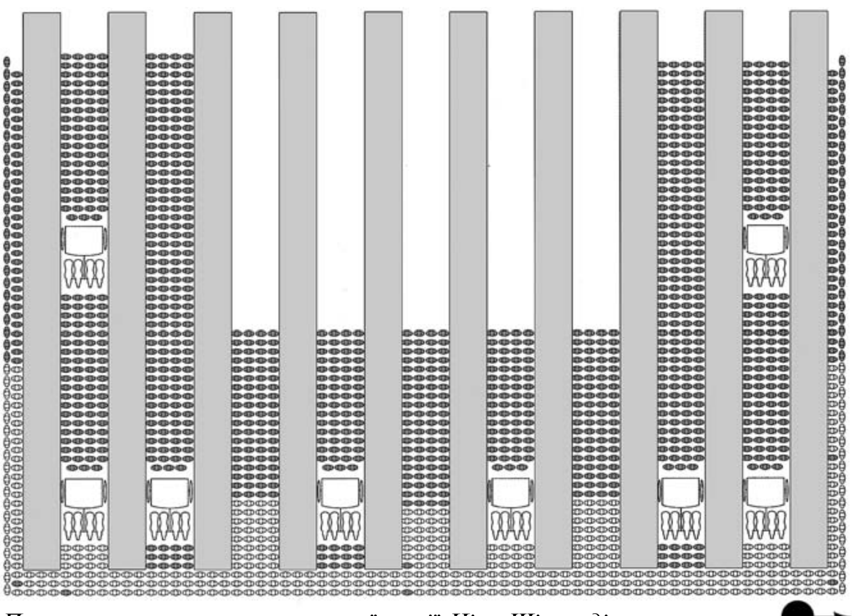
Давньокитайські воїни

Моделюючи пози стрільців і користуючись достатньою кількістю бронзових спускових механізмів, арбалетів і наконечників для стріл, розкопаних раніше, вчені визначили, що спочатку в кожної фігури був у руках арбалет — дерев'яний лук завдовжки чотири з половиною фути, обгорнений смужками шкіри і вкритий лаком, потім прикріплений на дерев'яне ложе з прорізом. Зброя вражала ціль на відстані більше півмилі, як повідомляють джерела, і приводилася в дію силою натягу пружини, що дорівнювала 800 фунтам, це було цілком достатнім, аби пробити будь-яку броню. Деякіісто-

рики твердять, що подібна зброя вперше з'явилася на Заході, після того як у 36 році до н. е. в битві при Согдіані в Середній Азії щити римських воїнів виявилися наскрізь пробитими стрілами з таких арбалетів. У бою стрільці, очевидно, тримали дистанцію і обсипали ворогів Першого Імператора градом смертоносних стріл.

Відразу за цим передовим загоном у західному напрямку йшли 11 коридорів, у шести з яких розташовувалися дерев'яні кінні колісниці і групи піших воїнів перед ними. Поблизу двох із цих колісниць були знайдені два бронзових дзвони вагою по сім фунтів кожен і рештки барабанів, що навело археологів на думку про призначення цих візків — вони правили як за бойові колісниці, так і за пересувні командні місця — твердження, що його засвідчили історичні джерела. У них говориться, наприклад, що один удар у барабан означав для військ початок маршу, другий — початок атаки. Удар у дзвін означав, що воїни повинні припинити бій, повторний звук дзвону означав початок відступу.

Легкоозброєні воїни з мечами, списами і сокирами становили основну масу теракотової армії. Ці піші воїни в лег-

План розташування теракотової армії Цінь Шіхуанді

Давньокитайські воїни

ких панцирах своєю кількістю справляють величезне враження. Вони вишикувані рядами по четверо за колісницями, а в трьох коридорах — за загонами списників без зброї. І хоча в наш час фігури виглядають однаковими, жовтувато-сірими, проте подекуди на них ще збереглися сліди фарби, які вказують на те, що їхній одяг колись виграва в усіма барвами: коричнева зброя мала червоні зав'язки, халати і гетри були зеленими чи пурпуровими, а коричневі і білі головні убори перев'язували червоні чи фіолетові ремінці.

Два довгих ряди готових до бою стрільців були розкопані по краях поховання № 1, з північного й південного боку. Попередні розкопки з західного боку виявили три ряди арбалетників, що стояли так само, як передовий загін зі східного боку. По флангах арбалетники стояли обличчям назовні, щоб захищати внутрішню масу піших воїнів і колісничих від раптового нападу з будь-якого напрямку. Але, як твердять військові історики, це було не єдиною перевагою строю. Військо Цінь могло розгорнутися для бою з фронту, а також швидко і легко перешикуватися для оточення ворожої армії чи проникнення в її центр у формі клина.

Династія Хань. Плоть на кістках історії

У травні 1968 року, коли солдати проводили навчання на горі Лін за сто миль від південного заходу до Пекіна, бійці одного з підрозділів помітили у вапняку якусь таємничу, не природного походження заглибину. Щоб дослідити її, навчання були припинені. Один солдат спустився туди і виявив, що це штучно вирубане в скелі приміщення. На місце для вивчення знахідки прибули фахівці з археологічного відділу провінції Хебей і з Пекінського археологічного інституту. Місцеві жителі допомагали археологам і солдатам розбирати дві цегляні стіни, між якими в давнину залили розплавлене залізо. Коли стіни розібрали, відкрився вхід до тунелю, що вів углиб гори. У далекому кінці цього темного коридора, вхід до якого був завалений камінням, група дослідників натрапила на поперечний прохід, у якому побачила кістяки чотирнадцяти коней і рештки шістьох двоколісних візків, що в них колись ці коні були запряжені. Перед ними неясно

проступала центральна камера значних розмірів. Площею 40 на 50 футів, це приміщення колись містило дерев'яну будівлю, на той час уже зруйновану, побудовану, очевидно, для того, щоб відтворити обстановку однієї з кімнат палацу.

У сусідній кімнаті, розташованій за цим приміщенням, дослідники зробили найважливіше відкриття. У кімнаті знаходилася кам'яна труна самого Лю Шена, особистості уже відомої на той час китайським ученим, одного із синів імператора Цзіна, четвертого монарха династії Хань, що правила Китаєм з 206 року до н. е. по 220 рік н. е., після падіння династії Цінь.

Син імператора — у 154 році до н. е. він став правителем Чжун-шаня — спочивав у вбранні, зробленому з більше ніж дві тисячі нефритових пластинок, з'єднаних золотими нитками. Цей дивовижний саван чудово зберігся, а ось тіло Лю Шена повністю розклалося. Під шаром пилу і каміння у видовбаній людьми печері лежали скарби — церемоніальні ножі і мечі, рештки чудових лакованих виробів і красиві бронзові посудини, інкрустовані золотом, із зображеннями драконів.

У другій витесаній у скелі пишно прикрашеній гробниці, розташованій поряд з першою і теж запечатаній стіною з цегли і заліза, дослідники знайшли залишки восьми зубів, що належали дружині Лю Шена. Це все, що залишилося від принцеси Доу Вань. Вона теж була загорнена в саван з нефриту і похована разом з чудовими предметами, виготовленими майстрами епохи Хань. Серед них були винні посудини, інкрустовані сріблом і золотом, вкрита позолотою бронзова фігурка фенікса, інкрустована камінчиками нефриту, що тримав у дзьобі нефритове кільце. Виготовлена з великою майстерністю бронзова лампа мала форму служниці, що схилилася в поклоні, й була найчудовішим з того, що знайшли в похованні. Циліндричний ліхтар, який знаходився в лампі, міг змінювати силу і напрямок світлового променя.

За 400 років правління Хань ця епоха мала успіхи полярно різні: були часи, коли процвітали художники і ремісники, творці «прекрасних речей і звуків», якими насолоджувалися владоможці; але були і часи практичних досягнень, позначені економічним зростанням, науковими відкриття-

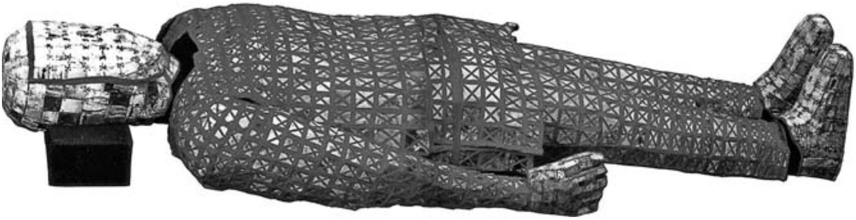

Поховання молодих робітників

ми, дослідженнями в галузі географії і філософії і технічним прогресом.

Попри катаклізми епохи, китайці в часи династії Хань, як і їхні римські сучасники, створили звичаї, що наклали свій відбиток на життя наступних поколінь протягом останніх двох тисяч років. У цю епоху траплялися монархи мудрі і нездарні, жорстокі тирани, а також освічені царі-філософи. У ній знайшли своє місце чиновники і законодавці, інженери, що прокладали дороги і будували захисні укріплення на тисячах миль раніше необжитої території, і активний торговельний клас, чиї каравани, навантажені товарами, простували зі сходу на захід дорогами, що дістали назву Великий шовковий шлях.

У пору розквіту імперія Хань не поступалася силою і славою Римській імперії.

Епоха мала також своїх поетів, які яскравими барвами, щиро оспівували бачені ними картини життя. Проте, очевидно, найбільш значними треба вважати її істориків — Сіма Цяня,

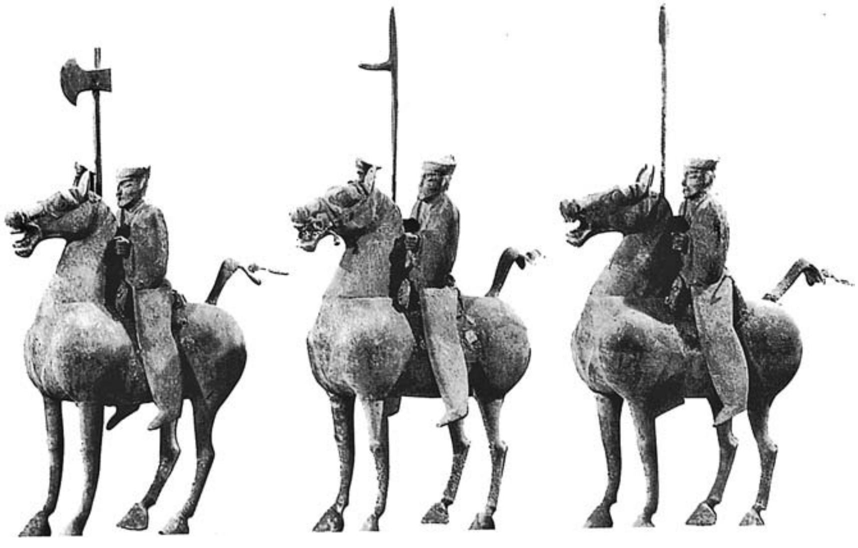
Нефритовий саван царя Чжао Мо

котрий склав «Історичні записки», і Бань Гу, котрий написав «Історію Ранньої Хань». Їхню величезну працю зберегли переписувачі, нині їх ретельно досліджують китайські вчені. Тепер завдяки археологічним відкриттям, зробленим за останні десятиліття, кількість яких чимдалі зростає, правдивість давніх текстів може бути перевірена зіставленням зі знахідками.

В епоху династії Хань, як і в епоху ранніх династій, вважали, що «до мертвого слід ставитися так само, як до живого», і тому обряди поховання переходили з покоління в покоління, як спадщина. Зміст обряду, що відправляв небіжчиків в останню путь, залежав від того, яке становище посідали вони за життя, при цьому дотримувалися суворих правил щодо соціальної ієрархії. Відповідно до цього бідняка ховали з мізерією того, що йому належало, або й зовсім без нічого. У 1955 році під час розкопок у Лояні в провінції Хенань археологи наткнулися на сільський цвинтар часів династії Хань. Знайдені кілька простих горщиків і зовсім непоказні дешеві труни відверто свідчили про те, що це були єдині прощальні дарунки, які могли собі дозволити родичі небіжчиків. Багатих і вельможних ховали зовсім інакше. Для того щоб їхні душі щасливо улаштувалися в потойбічному світі, вони мали бути забезпечені багатими дарунками. Як і попередні покоління, невтішні спадкоємці заповнювали місця вічного спокою сво-

Матеріал, з якого в епоху Чжоу виготовлялася більшість прикрас, був нефрит. Обробка його вимагала тривалої напруженої праці.
На виготовлення одного з нефритових саванів, відповідно до сучасних розрахунків, майстри витратили десять років напруженої роботи.

їх родичів усілякими предметами розкоші: бронзовим і лакованим посудом, їжею і напоями, дорогими меблями, одягом, дзеркалами і косметикою, офіційними печатками, законодавчими актами і книгами, написаними на шовку чи на бамбукових пластинах. Із часом мінявся набір речей, що їх ховали з небіжчиком. Замість дорогих речей — деякі родини просто розорялися на похорон, забезпечуючи загробне життя своїх родичів, — в епоху династії Хань починає зростати кількість невеликих керамічних скульптур, точних копій будинків, ферм і маєтків з маленькими фігурками людей і тварин, що населяли їх. Барвисті ілюстрації життя в епоху Хань дійшли до наших днів зображеними на цеглинах, плитках, на одвірках і опорних колонах гробниць. У деяких склепах настінні розписи прикрашали інтер'єр зображеннями того, що було при житті знайомим і близьким небіжчику. Майстри тієї епохи прагнули відтворити навіть найбуденніші елементи повсякденного життя. Отож перед пильним поглядом наших сучасників постали принци у палацах, воїни в дозорі, ремісники в майстернях, селяни в полі, свійська птиця, що їх годують слуги, і свині, що бабраються у багні. Стараннями худож-

Бронзові вершники з гробниці воєводи Чжана

Глиняна модель будинку з гробниці епохи Хань

ників і особливо увагою суспільства до культу вшанування предків кістки письмової історії вкрила плоть наочних образів і свідчень — відчинилося вікно в бурхливий світ епохи династії Хань.

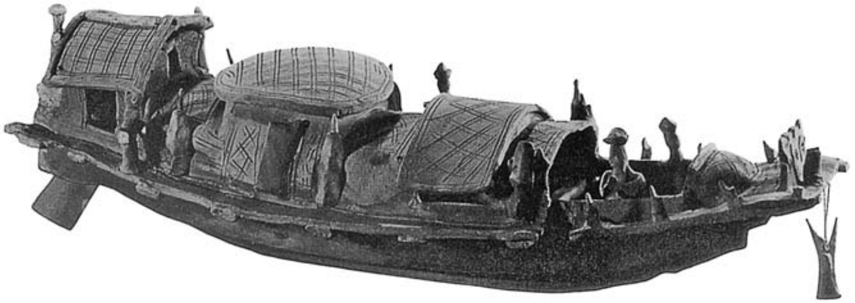
Археологи, що проводили розкопки в Чаньані із 50-х до 70-х років XX століття, знайшли безліч форм для виготовлення монет, що засвідчує не лише те, що грошовий обіг уже впевнено посів своє місце в епоху Ранньої Хань, але також і те, що металеві знаки, які правили за еквівалент при

Китайці називали нефрит — «ю», тобто дорогоцінний, шляхетний, чистий. Це був нефрит із Середньої Азії — білий, з червоними та бурими відтінками. Вважалося, що нефрит захищає тіло небіжчика від тліну, тому його використовували в похованнях уже з V століття до н. е.

обміні, виготовлялися поблизу торгових центрів, звідкіля вони починали свою подорож з рук у руки.

Для тих щасливців, скрині яких ломилися від цих ознак багатства, життя було майже нескінченною низкою задоволень. Могили багатих, розкопані сучасними археологами, дають вичерпні свідчення того, що життя владоможців було сповнене розваг і втіх: глиняні артисти показують фокуси, скакають, б'ють у барабани, виконують акробатичні номери і танцюють під беззвучний акомпанемент мініатюрного оркестру, що складається із сопілок, дзвіночків і цитр. Один настінний малюнок показує до найменших подробиць обстановку кухні, де кухарі готують безліч різних вишуканих страв для майбутнього бенкету. У прекрасно створених моделях немов відчувається духмяне повітря чудових парків і садів, із густими чагарниками і пишними квітами, зі ставками, у яких плавають барвисті коропи, зі співучими птахами і скрадливими дикими тваринами.

Розкопки в столицях династії Хань, до яких додалися моделі будинків, знайдені в похованнях, допомогли сучасним ученим за фрагментами відтворити вигляд давнього міста. Палаци, що височіли над міськими брамами з вежами, були побудовані з дерева, їхні стіни поштукатурені і пофарбовані білою або червоною фарбою. Серед руїн палаців археологи знаходили уламки заокругленої черепиці, що покривала дахи.

Глиняна модель човна з гробниці II ст. до н. е.

Деякі, очевидно, покривали карнизи дахів, бо карниз із декоративною метою завершувався вигнутою лінією. Ці знахідки разом із глиняними скульптурами і настінними малюнками в гробницях кинули світло на те, чим займалися їхні хазяї. Зображення і написи на деяких із знахідок позначені простотою форми і змісту, наприклад малюнок хмари, інші містять прохання про вічне щастя, а то і заяви напівполітичного характеру. «Небо привело іноплемінних до покірності», — написано на одній такій черепиці, знайденій неподалік неспокійного північного кордону, на іншій — попередження будь-якому агресору: «Усі чужоземці, здавайтеся!»

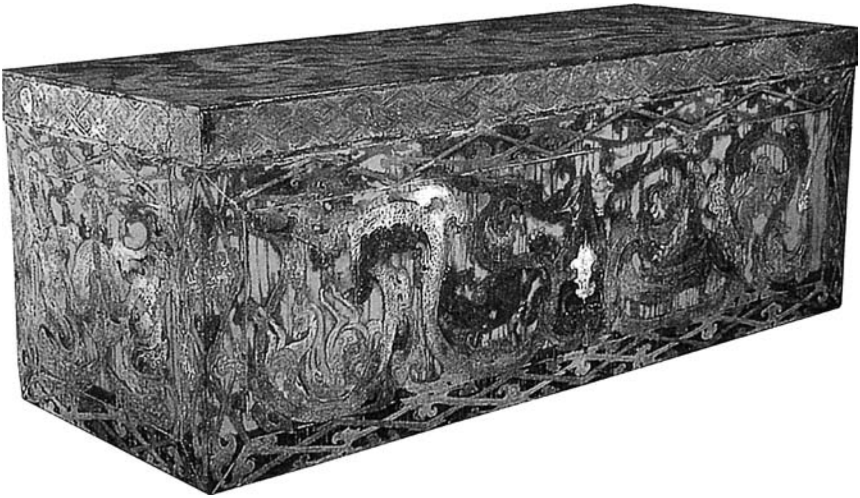
Багаті і знатні жили у просторих будинках, оточених двором і альтанками з галереями. Усередині будинків були меблі з дерева, пишно прикрашені різьбленням, підлога була вкрита вовняними килимами чи плетеними циновками. Щоб сховати своє приватне життя, мешканці перегороджували кімнати ширмами. Ці будинки вже давно зникли, але затишний світ цих осель продовжував існувати для померлих у стінах гробниць.

У 70-х роках археологи досліджували три гробниці в Мавандуї, містечку, розташованому неподалік міста Чаньша у провінції Хунань. Гробниці належали князю Даю, що помер близько 186 року до н. е., його дружині, княгині і їхньому сину. Гробниця князя була значною мірою пошкоджена водою, але дві інші гробниці залишилися цілими і дали можливість глибоко заглянути у світ епохи Хань. Мати й син пережили князя на вісімнадцять років і померли обоє протягом кількох місяців. Разом з ними у землі було поховано безліч предметів повсякдення. У гробниці княгині вони збереглися майже повністю.

Жінка з минулого

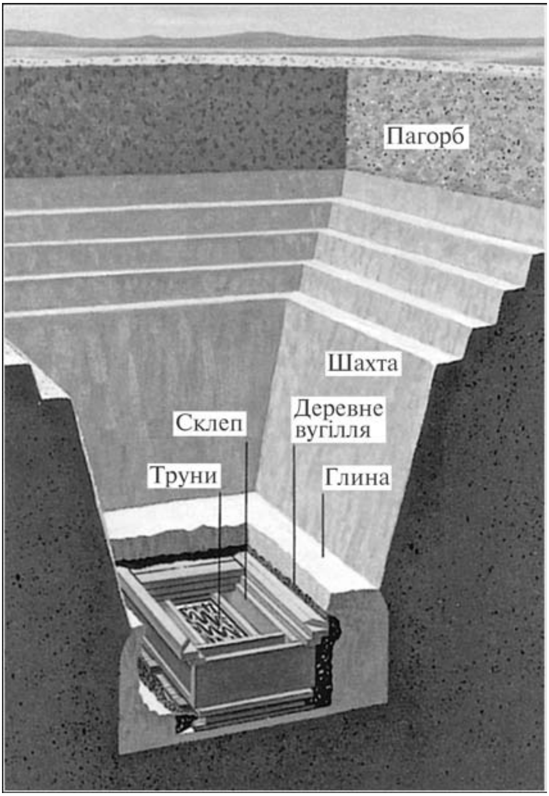
Її звали Сінь, вона була княгинею Дай і жила в часи миру та процвітання. Її чоловік, князь Лі Цан, був прем’єр-міністром держави Чаньші. Він надбав величезні статки, але його дружина жила легким і безтурботним життям і померла у віці п’ятдесяти років. Родина забезпечила їй таке саме безтурботне життя в потойбіччі. Гробниця Сінь була заповнена

Гробниці княгині Дін

їжею, одягом, косметичними засобами, дорогоцінним лаковим посудом і величезною кількістю шовкових тканин. З дерева були вирізьблені фігури 162 музикантів та слуг і поховані разом з княгинею, щоб слугувати своїй господині.

Розріз гробниці княгині Дін

Понад 2100 років пролежала княгиня в землі під пагорбом Мавандуй — Пагорбом принца Ма (помилково вважалося, що під ним поховано монарха X ст.). У 1972 році на цьому місці вирішено було побудувати лікарню. Під час попередніх робіт і виявили поховання родини Дай: Лі Цаня, княгині Сінь та їхнього дорослого сина.

Поховання княгині було влаштовано на глибині 52 футів. Тіло знаходилося у трьох трунах, що стояли в склепі. Довкола було укладено п'ять тонн деревного вугілля (воно добре поглинає вологу), а згори склеп було запечатано шаром глини завтовшки в три фути. До поверхні землі шахта була заповнена утрамбованою землею — завдяки цьому підтримувалася постійна температура. Склеп був закритий герметично і завдяки прохолодному, вогкому і стерильному середовищу збереглися тендітні шовкові тканини та крихкий лаковий посуд.

Медичні дослідження свідчили, що княгиня страждала від зайвої ваги та атеросклерозу, а померла від серцевого нападу після смачного обіду, на якому з'їла чималий шмат мускатної дині.

У гробниці княгині зберігся не лише повний набір одягу (нижня білизна, нічні сорочки, жакети, плаття, спідниці,

капці і т. ін.), але й чимала кількість провізії: рис, пшениця, корінці лотосу, полуниці, різні види м'яса, спецій, навіть рецепти застосування соєвого соусу, мед та сіль.

І в гробниці її сина, незважаючи на значний рівень вологості, збереглося багато копій важливих манускриптів, написаних чорнилом на шовку, що зберігалися в закритих кошиках з бамбука. Ці тексти обсягом у 120 тисяч ієрогліфів, написані понад дві тисячі років тому, надали сучасним ученим змогу вивчати праці з історії, географії, медицини, астрономії і філософії. Серед манускриптів є текст «Даодецзин» («Шлях і його сила»), канонічний твір даосизму — філософської течії, що розвинулася в період Чжаньго. У трактаті з астрономії зображені сузір'я і викладені теоретичні знання щонайменше про п'ять планет: Венеру, Юпітер, Меркурій, Марс і Сатурн. Серед манускриптів є навіть праця, присвячена фізіологічним функціям організму, ілюстрована багатьма малюнками із текстом, що їх пояснює, і описом прийомів дихання.

Упродовж кількох років у першій половині XX століття селяни провінції Хенань обробляли землю в містечку Сідацзяоцунь. Вони назвали цей район Канавою кістяків. Тут з жовтого ґрунту на світ з'являлися людські кістки так само легко, як і паростки посаджених рослин, а час від часу й уламки цеглин із загадковими написами. Ті з них, що їх учені змогли розшифрувати, повідомляли про кайдани, покарання і в'язниці.

У 1964 році колектив китайських археологів почав розшуки джерела цього врожаю кісток. Так був виявлений цвинтар, що належав до початку II століття н. е., там колись ховали померлих засуджених, які відбували покарання на каторжних роботах. Засуджені працювали на будівельних об'єктах у столиці імперії Лояне, руїни якої знаходилися за милю від місця розкопок. Цвинтар займав територію 41 800 квадратних ярдів. І хоча було розкопано зовсім невелику площу, кількість могил на цій маленькій ділянці перевищувала півтисячі. Довгі ряди вузьких, прямокутних ям тяглися у всіх напрямках.

Поруч з кожним кістяком були виявлені одна чи дві цеглини, на яких були написані назва робочої бригади, що в

ній працював засуджений, в'язниця, у яку його помістили, і покарання, отримане за злочин. Засуджені розподілялися на тих, хто мав працювати в кайданах, і тих, хто звільнявся від цієї додаткової кари. Повідомлялося про всі професії, з якими знайомий засуджений і які можуть знайти корисне застосування на будівництві. У деяких могилах знайшлося свідчення того, що небіжчики, котрі були поховані в них, отримали якусь краплю уваги тих, хто брав участь у похороні: в могилах виявилося кілька дрібних монет.

Більшість кістяків належали особам чоловічої статі, але були кістяки кількох жінок-ув'язнених. І чоловіки й жінки, кістяки яких були знайдені археологами, здебільшого померли змолоду; їхні останки свідчили про ознаки надзвичайної перевтоми. Деякі китайські вчені припускають, що наглядачі тримали в'язнів у нестерпних умовах. Смерть, очевидно, часто навідувалась до табору в'язнів, бо наявні сліди того, що могили перекопувалися, й у них клали нових небіжчиків. Навіть у загробному житті засуджений не міг сподіватися на спокій.

Ще більший цвинтар засуджених було розкопано вісім років по тому поблизу величезного, ще не розкопаного мавзолею імператора Цзіна, який правив у II столітті до н. е. Розкопки, що їх проводили в 1990 році поруч із гробницею імператора, спантеличили усіх: були розкопані ями із сотнями теракотових статуеток, що зображують справжніх воїнів у зменшеному масштабі. Турботливість, з якою було поховано це військо, не була виявлена до тих бідолашних, що померли при ритті ям, і при будівництві підземних камер, у яких ці статуетки були розміщені. На площі майже 66 880 квадратних ярдів лежали, викликаючи забобонний острах, останки приблизно десяти тисяч кайданників. Величезна їх кількість була похована в залізних кайданах на шиї чи нозі. Останки лежали в окремих могилах і в спільних ямах.

Розкопки цього поховання підтвердили рядки давніх китайських хронік, що повідомляють про бригади робітників-каторжників, які будували гробницю імператора Цзіна. Бань Гу у своїй «Історії династії Рання Хань» твердить, наприклад, що «робітники-ув'язнені, які будували її [гробни-

цю], були помилувані смертники». Але останки членів робочих бригад, розкопані поблизу гробниці імператора, належали не тільки засудженим злочинцям. Серед останків були кістки чоловіків і жінок, які не порушили закону. Деякі були цивільні особи, надіслані офіційним указом відпрацювати п'ять років на будівництві громадських споруд, інші — селяни, які розорилися і записалися на кабальних умовах у бригади робітників.

Важка праця цих сотень тисяч бідолах, останки яких ще лежать у нерозкопаних могилах, забезпечувала процвітання династії. Це були ті люди, котрі будували палаци, в яких жили могутні імператори династії Хань, і розкішні монументальні споруди, у яких поміщали тіла імператорів після смерті. Потом і кров'ю политі оборонні стіни з утрамбованої землі, що тяглися на сотні миль уздовж західних кордонів, або місця, де добували руду для виробництва металу, чи на прокладанні доріг, що полегшували зв'язок між усіма куточками великої країни, або дамб, що захищали населення від катастрофічних повеней.

ІНДІЯ

Найдавніша історія Індії стала відома порівняно недавно завдяки археологічним відкриттям останніх сорока років. До цих відкриттів історія Індії починалася Ведами — збірками давньоіндійських релігійних гімнів і заклинань (як припускають, створених у 1500—1000 роках до н. е.), — з яких історики взяли багато відомостей про племена, що створили ці гімни. Археологічні матеріали доведичного періоду були вкрай нечисленні.

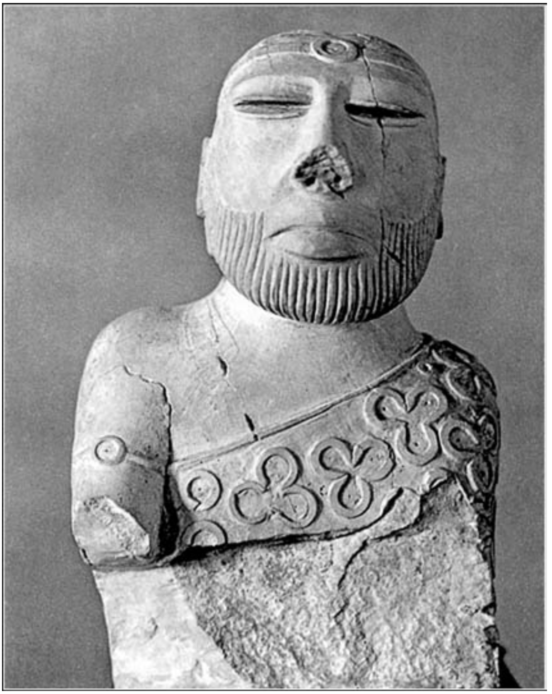
Більша частина зразків писемності народу долини Інду дійшла до нас на печатках та амулетах. Тексти на печатках занадто короткі, це не дає змоги вченим знайти ключа до розшифровки цієї писемності.

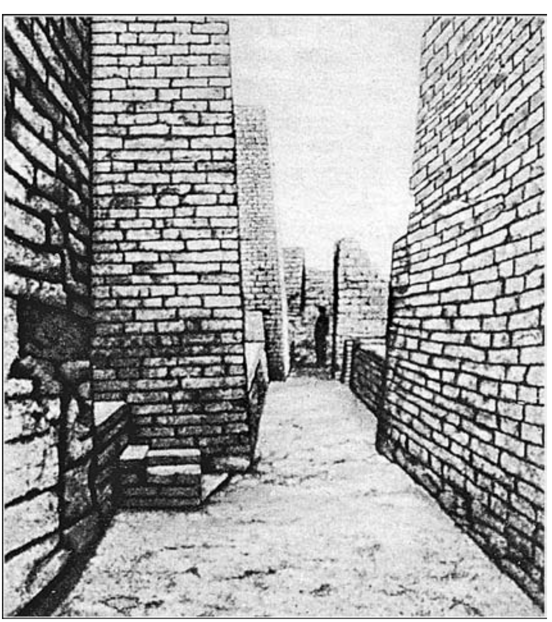

Відбитки печаток з долини Інду III тис. до н. е.

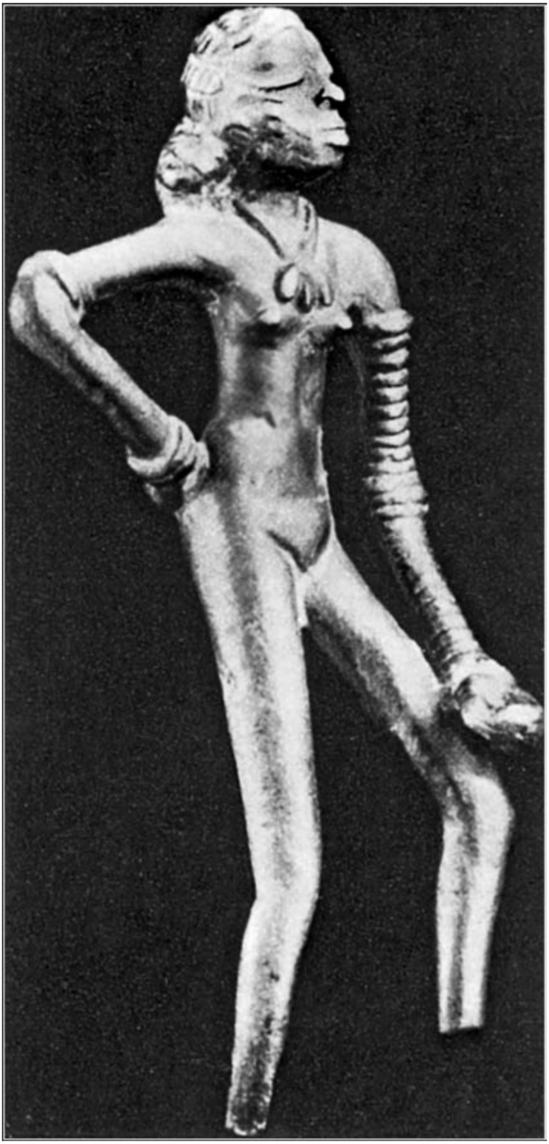
У 20-ті роки XX століття індійськими археологами була відкрита так звана культура долини Інду, або як її ще називали по першому з відкритих поселень — культура Хараппі. Хараппа — село в Західному Пенджабі (Пакистан), поблизу якого були знайдені руїни великого міста періоду неоліту і бронзового віку, очевидно, столиці одного з найдавніших держав в Індії. Були виявлені могутні оборонні спорудження, будівлі з обпаленої цегли, величезні зерносховища, мукомольні тощо. Знайдено багато печаток зі знаками найдавнішої в Індії (ще не розшифрованої) піктографічної писемності. Крім Хараппі, були досліджені й інші поселення на великій території від Белуджистану до західного Утар-Пра-

Вапняна статуя з Мохенджо-Даро

Провулок серед руїн Мохенджо-Даро

Бронзова статуетка танцюристки з Мохенджо-Даро

деша і від Пенджаба до Гуйярата. Найзначніші результати дали розкопки в Мохенджо-Даро (провінція Сінд у Пакистані), розпочаті в 1922 році індійським археологом Р. Д. Банерджі.

Виявлене археологами місто Мохенджо-Даро займає площу близько 260 гектарів і складається з прямих вулиць, що перетинаються під прямими кутами. Усі міські будинки і мури, як і в інших поселеннях культури Інду, зроблені з обпаленої цегли. Будинки заможних городян є здебільшого дво- і триповерхові. Існувала загальноміська каналізація і дуже добре налагоджене водопостачання. Населення Мохенджо-Даро ще не знало заліза, але безліч речей з міді і бронзи, кераміка, виготовлена на гончарному колі, свідчать про високорозвинене ремісниче виробництво. Одним з основних занять населення було землеробство.

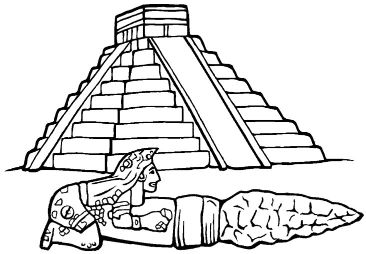
«Мохенджо-Даро» мовою сіндхі означає могильний пагорб або пагорб мертвих. Насправді людських решток у руїнах знайшли небагато. Вірогідно, мешканці міста спалювали своїх небіжчиків.

Прямокутне планування Мохенджо-Даро — найдавніше у світі. У середині фортеці Мохенджо-Даро розкопані зала зібрань, «навчальний заклад», велика лазня та сховище. Розкопки в Мохенджо-Даро ускладнюються високим рівнем ґрунтових вод, швидким випаровуванням води та кристалізацією солі.

Загибель хараппської цивілізації дослідники пов'язують з екологічною катастрофою, що сталася внаслідок вирубування лісу, який був необхідний для обпалювання цегли, що з неї будувалися міста. Це призвело до великої повені, під час якої загинуло й Мохенджо-Даро. Про це свідчать численні непоховані скелети.

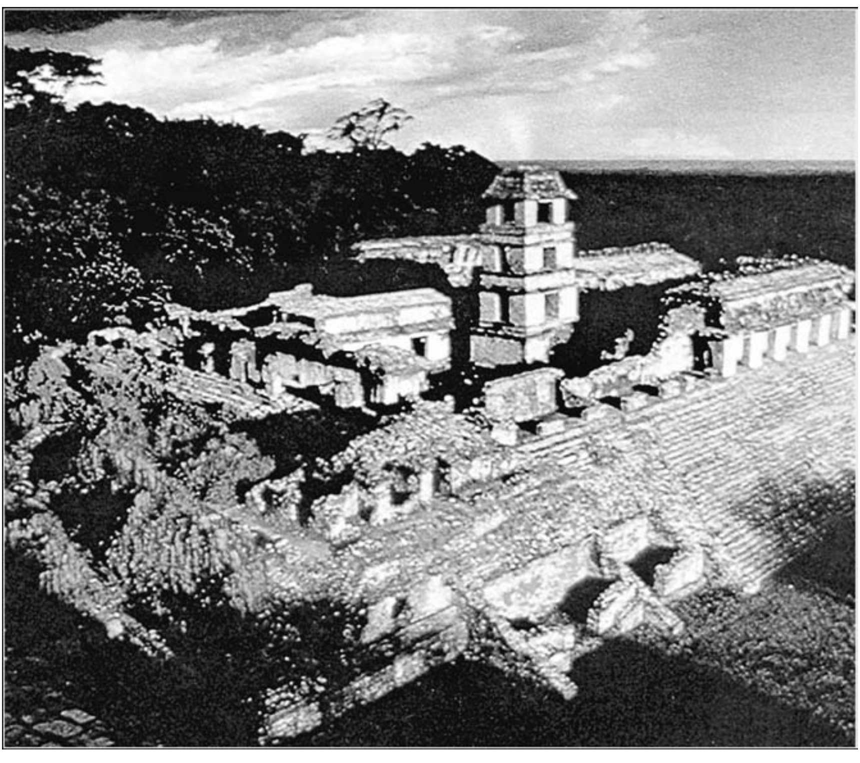
Датується культура Інду 2400—1700 роками до н.е. У гірських районах Белуджистану виявлено багато найдавніших поселень, нижні шари яких належать ще до неоліту і датуються IV тисячоліттям до н.е.

Чудова індійська цивілізація мідного і бронзового віків охоплювала територію більшу, ніж подібні їй цивілізації Єгипту і Шумеру, і її значення у всесвітньо-історичному процесі з кожним роком стає все зрозумілішим. Кілька десятків років розкопок, досліджень і вивчення зробили історію Індії багатшою на дві тисячі років — досягнення, що може розглядатися як найвизначніше в археології.

АМЕРИКА

Історія відкриття давніх американських цивілізацій починається з робіт Джона Стефенса в 1840 році. Мандрівник і археолог, Стефенс був призначений спеціальним таємним агентом США до Центральної Америки й у супроводі свого друга художника Катервуда вивчав міста індіанського пле-

Палац у Паленке

«Піраміда Кукулькана» в Чичен-Іці

мені майя. Робота зводилася до реєстрації й опису пам'ятників культури. Справжні археологічні дослідження були зроблені з 1881 по 1894 рік англійцем А. Моделі (1850—1931), що пройшов через ліси Центральної Америки і Мексики до руїн міст майя і дав опис міст Копан, Чичен-Іці та Паленке. Величезні колекції старожитностей, зібрані Моделі, зберігаються в Британському музеї.

У 1949 році мексиканський археолог Альберто Рус почав розкопки в «Храмі написів» у Паленке, де було знайдене поховання вождя. Це послужило першим доказом того, що піраміди майя,

Нефритова маска правителя Паленке, знайдена у «Храмі написів»

Одне з найдавніших міст майя — Паленке — було випадково відкрите 1746 року Антоніо де Солісом, священиком мексиканського селища Санто-Домінго-де-Паленке. Розкопки почалися в 1784 році експедицією іспанського лейтенанта Х. А. Кальдерона. Саме тоді давнє місто дістало свою сучасну назву.
Одного зі славетних правителів Паленке звали Кініч Ханааб Пакаль — Сонцелика Квітка Лілії. Він прославився не так війнами, як будівництвом. Саме за часів його правління були зведені найвідоміші індіанські піраміди — Храм написів та Палац Правителів.
Паленке — єдине давньоіндіанське місто, дата заснування якого відома, — 2 серпня 490 року.

так само як і єгипетські, могли правити за мавзолеї.

З початку XX століття Гарвардський університет, інститут Карнеджі у Вашингтоні і мексиканські вчені ведуть систематичні археологічні роботи в Центральній Америці і Мексиці. Отримано матеріали з історії майя, починаючи приблизно з I століття до н. е. Хоча це були переважно дані про господарство, матеріальну культуру, архітектуру й мистецтво (політична історія майя до X століття невідома); вони дають яскраву кар-

Ієрогліфи майя

тину суспільного розвитку. До III—X століть належать розташовані в північних районах Гватемали і на заході Гондурасу поселення Копан, Тікаль та ін. З X століття розростаються поселення на півострові Юкатан, Чичен-Іца, Майяпан, Ушмаль та ін. Серед відкриттів одним із найчудовіших є фрески, знайдені в 1946 році в руїнах невеликого поселення Бонампак (Мексика), що належать до другої половини VIII століття. Це один з рідкісних зразків живопису майя. Він знаходиться на стінах храму, очевидно, спорудженого на честь якоїсь великої битви, і це є основним сюжетом зображень.

Теракотова фігурка правителя

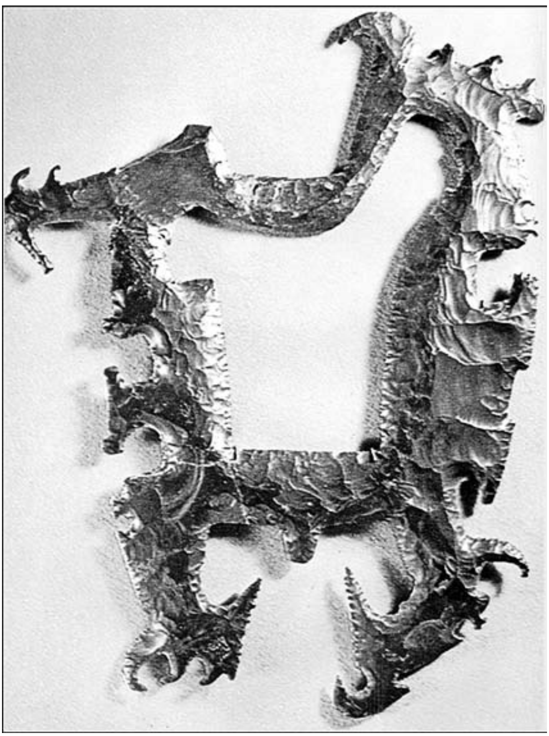
У Мексиці вивчаються також пам’ятники культури ольмеків (середини I тисячоліття н. е.) — міста Трес Сапотес, Ла-Вента, Серро-де-лас-Месас, де знайдені різьблені стели, гігантські голови й інші скульптури. Давні мешканці долини Мехіко — тольтеки — створили в II—IX століттях грандіозний архітектурний ансамбль у своєму центральному поселенні — Теотіхуакані. У цьому місті проводяться археологічні дослідження, починаючи з 1904 року. Обстежено піраміду Місяця, піраміду Сон-

Звичаї давніх майя припускали ритуальний канібалізм, тобто поїдання людського м’яса під час деяких релігійних свят.

ця і багато інших будівель. Культура сапотеків (IV ст. до н. е. — початок XVI ст. н. е.) вивчається в одному з її центрів — місті Монте-Альбан. Мексиканським ученим А. Касо виявлено близько 150 чотирикамерних склепінь, палаци, піраміди, гігантський амфітеатр, стадіон для гри в м'яч тощо. Стіни будинків були прикрашені фресками, кам'яною мозаїкою, рельєфними людськими фігурами. Знайдено велику кількість високомистецьких золотих речей.

Інший центр культури сапотеків — Мітла — датується XII—XIII століттями. Культура ацтеків, що досягла найвищого розквіту в XIV—XV століттях, добре представлена численними художніми виробами і предметами матеріальної культури.

Однак архітектура цих народів погано вивчена, бо під час іспанського завоювання були знищені такі великі центри, як Теночтітлан і Тескоко, і на їхньому місці виникли іспанські міста. Природно, що не можна вести масштабні розкопки в такому сучасному місті, як Мехіко, адже він побудований на похованому в землі Теночтітлані.

Ритуальний предмет з обсидіану

Розкопки в Південній Америці виявили сотні археологічних культур на території Перу, Болівії, Еквадору і Чилі. Однак проблеми їхньої хронології, поширення і взаємозв'язків ще мало розроблені. У Перу вивчаються пам'ятники культури інків (XV—

Народ майя зберігся досі. У середині XX століття, налічувалося понад 1,5 млн людей, що розмовляли якоюсь із мов майя.

XVI ст.) і племен доінкського періоду, починаючи з VII—VIII століть.

Одним з найзначніших подій, що поклали початок дослідженням, було відкриття в 1912 році Хірамом Бінгамом древніх фортець інків (Мачу-Пікчу та ін.) на плоскогір'ї поблизу Куско.

Паралельно з вивченням археологічних пам'яток у Центральній Америці проводилися археологічні дослідження в Північній Америці. Вони почалися в середині й особливо зросли в останній чверті XIX століття, охопивши період від кам'яного віку до XVI століття н. е. Нині вже описано сотні культур, що сягають своїм корінням до ескімоської культури початку нашої ери. Проблеми американської археології відрізняються від археології Старого Світу насамперед тим, що багато хто з сьогоднішніх індіанців зберегли особливості життя своїх далеких предків; це свідчить про тісний зв'язок археології й етнографії.

Майя добре зналися на астрономії: Полярну зірку вони називали Шаман Ек — Велика зірка, Плеяди — Цаб (бубонці, за схожість із брязкальцями на хвості гримучої змії), Близнюків — Ак (Черепаха).

Одна з найважливіших проблем, якими займаються американські археологи, — це заселення Америки людиною, що відбувалося, очевидно, на стадії верхнього палеоліту чи мезоліту (22—15 тис. років тому). Відкриття в 1925 році поблизу міста Фолсом (штат Нью-Мехіко) поселення мисливців за бізонами поклало початок вивченню американського палеоліту. Відтоді стоянки фолсомського типу виявлені в багатьох місцях. До стадії, більш ранньої, ніж Фолсом, належать сліди перебування людини в печері Сандія поблизу Абулькерко. На захід від Скелястих гір відкриті культури найдавніших збирачів, що належать до VI тисячоліття до н. е.

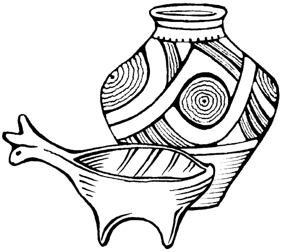
Самоназва ацтеків — мексика або теночка. Верховний бог ацтеків, Уіцілопочтлі, був богом війни. Він вимагав людських жертвоприношень.

В міру розвитку досліджень стає усе зрозуміліше, що перші мешканці Нового Світу певним чином відрізнялися за способом життя від давніх збирачів і мисливців Старого Світу. Незважаючи на ізоляцію, історичні процеси на обох материках протікали дуже подібно. Розвиток землеробства хоча і засновувався на місцевих рослинах, але виник у Західній півкулі, так само як і в Східній, наприкінці мезоліту. Важлива проблема контактів між Азією й Америкою успішно вивчається за археологічними даними. Очевидно, такі зв'язки існували від палеоліту до європейського завоювання. У всякому разі, це вірно для північної частини Північної Америки, де контакти між материками і переселення в арктичні області найбільш імовірні.

III

ВИДАТНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Це одна з найбільш вивчених і яскраво виражених культур розписної кераміки в Європі (IV—III тисячоліття до н. е.). Вона займала все лісостепове Правобережжя і Прикарпаття України, а на пізнішому етапі поширилася на Волинь і Степ, до Одеси включно. Відкрита культура наприкінці XIX — на початку XX століття київським археологом В. В. Хвойкою, що провів перші розкопки поселень поблизу Трипілля на Київщині. Пам'ятки трипільської культури відомі і в Молдові. На території Румунії трипільській культурі відповідають пам'ятки культури Кукутені.

Вважається, що трипільці прийшли на територію сучасної України з-за річки Прут, з-за Карпатських гір. Їхня батьківщина — Нижнє Подунав'я, тобто територія сучасної Румунії. Сучасниками трипільської культури були найдавніші цивілізації Сходу — шумерська та єгипетська.

У межах України виявлено близько тисячі трипільських поселень, значну частину з яких розкопано. У розвитку культури виокремлюють три періоди:

— ранній (А) — поселення Лука-Врублевецька, Гринівка, Бернашівка;

— середній (В) — Володимирівка на Синюсі, Коломийщина поблизу Києва та ін.;

— пізній (С) — Жванець, Козаровичі, Усатове (тепер територія м. Одеси), Городськ на Волині, Софіївка на Київському Подніпров'ї та ін.

Деякі дослідники пізньотрипільські пам'ятки, що помітно відрізняються від більш ранніх, відносять до окремих культур — усатівської, городської, софіївської.

Реконструкція трипільського поселення

Культура раннього та середнього етапів Трипілля характеризується досить високим рівнем домобудування. Житла споруджувалися з глини (долівка теж була глиняна), мали прямокутну форму, розмір — 30—50 м^2, покрівля була двосхила. Помешкання звичайно ділилося на кілька частин, у кожній з яких були піч, жертовник, стояв посуд. Забудова поселень здійснювалася по колу, в центрі — загін для худоби (Володимирівка). Таке саме планування поселень зберігається і на початку пізнього Трипілля.

Одна з головних загадок трипільської культури — відсутність кладовищ. Вони з'явилися лише в пізньотрипільську епоху — близько середини III століття до н.е.

У Майданецькому поселенні на Уманщині, наприклад, у розміщенні жител налічується десять концентричних кіл, поділених радіальними вулицями. Тут на площі 300—400 га зафіксовано близько 1000 жител. Такі ж поселення-гіганти, які умовно називають «протомістами», досліджено також поблизу сіл Доброводи і Тальянки.

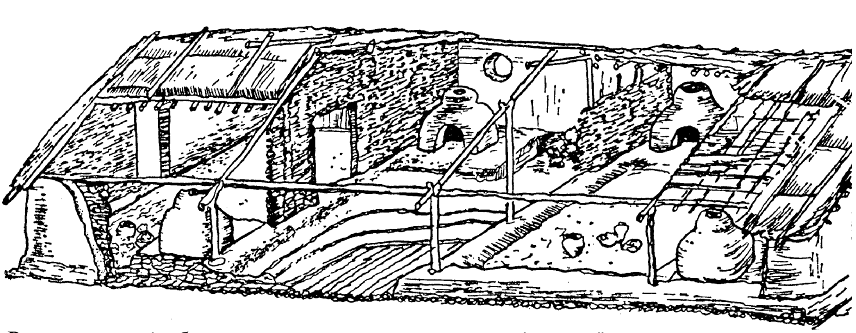
Про способи домобудування, зовнішній вигляд жител і планування поселень вчені дізнаються не лише з розкопок,

а і внаслідок вивчення так званих модельок жител, виліплених з глини і випалених на вогні. Найкращі зразки таких модельок відомі з сіл Полудня, Володимирівка, Розсохуватка на Черкащині. Це свідчить про те, що у трипільців були і «двоповерхові» будівлі з житловою частиною та підвалом. Крім наземних жител, будували і напівземлянкові, заглиблені в ґрунт житла.

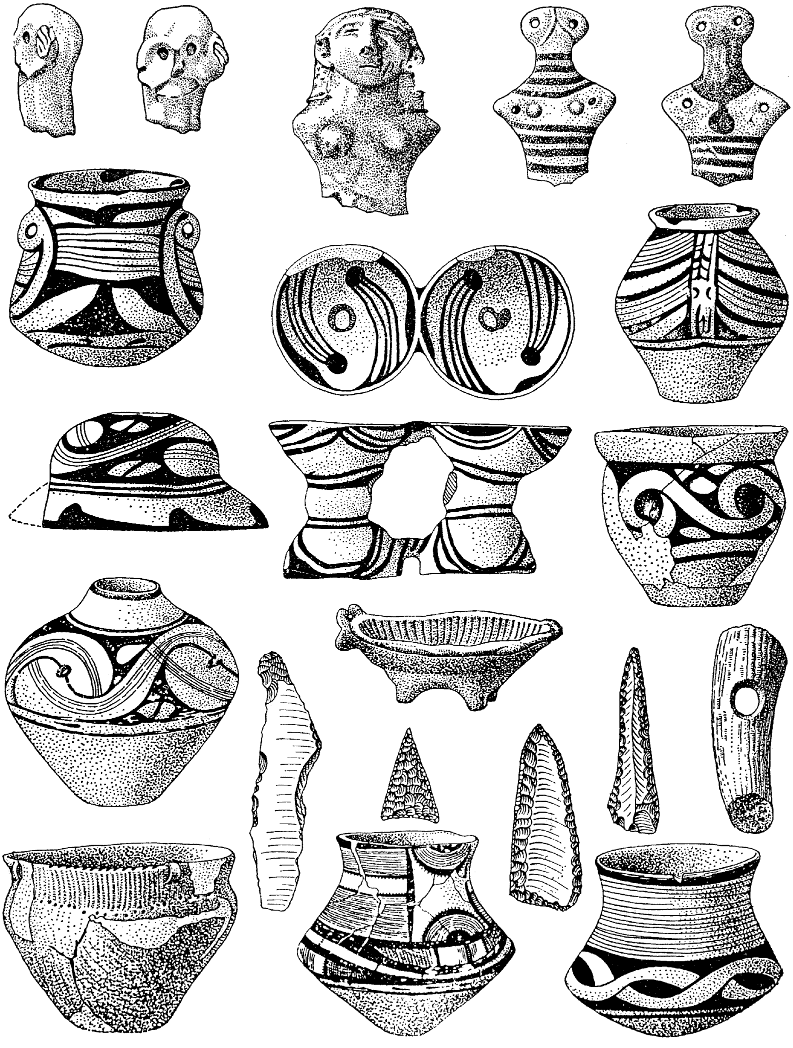
Основним заняттям було землеробство. Трипільці вирощували кілька сортів пшениці, ячменю, просо. Займалися також і скотарством, тримали биків, свиней, овець, кіз; коней було мало. Землю обробляли зазвичай роговими ралами та мотиками. Жали злаки серпом. Костяний серп з крем'яними лезами був досить продуктивним знаряддям землероба: працюючи таким серпом, один чоловік з одноденного ужинку міг одержати 10 кг зерна. На місцях поселень виявлено багато зернотерок, на яких зерно переробляли на муку і крупу.

Трипільці залишали свої величезні поселення кожні п'ятдесят років і переходили на нове місце. Причиною цього було виснаження орних земель та пасовиськ.

Трипільці розумілися і на обробці металу. Мідь кували, але могли вже і плавити. Знали витяжку, рубання і пробивання отворів у металевих виробах. У Карбунському скарбі (Молдова) виявлено понад 400 металевих виробів. Це прикраси, амулети та знаряддя праці. До скарбу входила також мідна сокира. Невеликий, але досить цікавий скарб мідних речей у трипільському розписному горщику знайдено в с. Го-

Реконструкція багатокамерного житла трипільської культури

Кераміка трипільської культури

родниця Івано-Франківської області. До його складу входили сокири, кинджал, уламки діадеми і кілька десятків намистин.

Спектральний аналіз ранньотрипільських мідних виробів показав, що всі вони виготовлені з чистої міді.

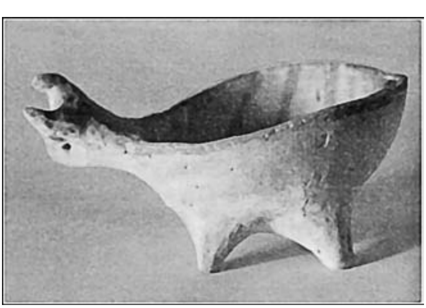
Мідь до трипільців надходила з Балкан і Нижнього Подунав’я.

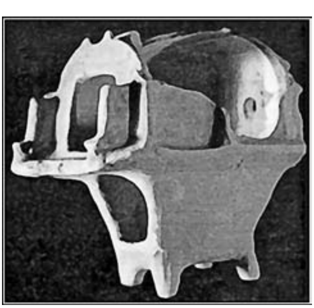
У трипільців було досить розвинене прядіння і ткацтво, про що свідчать знахідки глиняних прясел до веретен і тягарців від примітивного ткацького верстата. Іноді на днищах трипільських керамічних виробів трапляються відбитки тканин двох способів ткання — полотняного і репсового. На поселенні Поливанів Яр Чернівецької області знайдено навіть клубочок обвуглених ниток.

Кераміка трипільської культури поділяється на дві великі групи: кухонну і столову. Перша, більш проста за формами, виготовлялася з глини, до якої домішували шамот (товчені черепки) або подрібнені черепашки.

Столовий посуд був досить досконалий, виготовлявся він із добре відмуленої глини, був дуже добре випалений, черепки здебільшого — червоні і міцні. Форм столового посуду багато — горщики, миски, глечики, покришки, так звані біноклеподібні форми та ін.

Кераміка трипільської культури

Незважаючи на те що трипільська культура охоплювала величезну територію, немає підстав вважати, що трипільці створили державу.

Орнамент посуду багатий, переважно спірально-меандровий. На ранніх етапах культури він прокреслений, а пізніше — нанесений розписом чорною, бурою, рідше білою фарбами. На середньому етапі культури більш поширений поліхромний орнамент, на етапі пізнього Трипілля — монохромний. Серед орнаментальних схем на посуді зустрічаються зображення людей і тварин (Ржищів, Гребені в Київському Подніпров'ї, Крутогородинці на Хмельниччині, Жванець та ін.).

Вважають, що спіраль на трипільській кераміці є стилізованим зображенням змії.

Серед керамічних виробів важливе місце у трипільців посідає пластика. Тут виявлено велику кількість жіночих (рідше — чоловічих) статуеток, фігурок тварин — бика, свині. Статуетки людини часто стилізовані, але є і досить реалістичні. Статуетки і фігурки, як часто і орнамент на кераміці, мали, очевидно, релігійне значення, пов'язане з культом плодючості, матері-прародительки тощо. На зв'язок трипільських статуеток з культом плодючості і врожайності вказує наявність у глині, з якої їх виготовлено, домішок зерен злаків або крупно змеленого борошна). У с. Кошилівці на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якої наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками.

Пізньотрипільські пам'ятки

На пізньому етапі в житті трипільських племен дуже важливу роль починає відігравати скотарство, спрощується домобудування, зменшується кількість розписної кераміки, пластика стає більш стилізованою, її дуже мало.

У с. Городське (Житомирська область) розкопане поселення з житлами напівземлянкового характеру. Кераміка орнаментована шнуровим візерунком. Жіночі статуетки мають стилізований вигляд. Серед знахідок виявлено також крем'яні сокири і ножі, багато прясел, у тому числі орнаментованих.

В Усатовому (нині територія Одеси) досліджено пізньотрипільські кургани, ґрунтові могильники і поселення. Обряд поховання померлих в курганах і ґрунтових могилах зазвичай — скорчені на боці. У деяких похованнях виявлено багатий інвентар, у тому числі мідні кинджали, прикраси з міді і срібла, розписний посуд. Основним заняттям усатівського населення, як і городського, було скотарство. Пластика своєрідна — на прямокутному постаменті формувалась у вигляді стовпчика видовжена шия і голова людини. Кераміка розписна або прикрашена відбитками шнура.

У Софіївці на Дніпрі (південніше Києва) розкопаний великий могильник, де в глиняних урнах або в неглибоких ямках, викопаних у піску, було знайдено обпалені кістки, що свідчить про існування обряду трупоспалення. Досліджено близько 150 поховань, де поряд з останками виявлено глиняний посуд, бойові шліфовані сокири-молоти, мідні кинджали, вістря стріл, крем'яні ножі, прикраси тощо. Софіївська кераміка виготовлялася з глини зі значними домішками

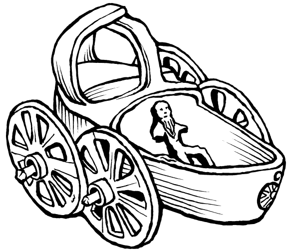

Предмети трипільської культури

Якийсь час науковці вважали, що трипільці були предками українців. Нині цю думку підтримують не всі дослідники. Вірогідно, трипільці належали до середземноморського антропологічного типу.

товчених черепків, вона бідно орнаментована, розпис тут майже зовсім відсутній.

Антропологічний тип племен трипільської культури вивчений слабо. Що ж до згаданих поховань, то, здається, тут ми маємо справу з представниками різних типів населення — середземноморським і нащадками місцевих неолітичних племен кроманьйонського типу.

СКІФСЬКІ КУРГАНИ

Скіфи — іраномовний народ, що населяв степи Північного Причорномор'я у VIII—III століттях до н. е. Свідчення про скіфів походять з ассиро-вавилонських клинописних текстів, від грецьких та латинських авторів. Найбільш докладну розповідь про скіфів залишив Геродот, який відвідав Ольвію близько 450 року до н. е. У IV столітті до н.е. скіфи заснували державу з центром у Каменському городищі, поблизу сучасного Нікополя. За зерно, яке скіфські купці продавали грецьким містам у Північному Причорномор'ї, вони

Золоте окуття горита з Мелітопольского кургану

Золотий гребінь з кургану Солоха

отримувала вироби з дорогоцінних металів, прикраси, розкішні речі, які збереглися в «царських курганах» — усипальницях скіфських царів та знаті. Датуються «царські кургани» IV— III століттями до н. е., найбільш відомі з них кургани Куль-Оба, Чортомлик, Товста Могила.

Куль-Оба

Першим скіфським курганом, розкопаним, а точніше, зруйнованим, у степу, була Червона, або Лита Могила, що містилася за 30 верст від м. Єлисаветграда (нині Кіровоград). Її було розкопано 1763 року за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю О. П. Мельгунова, який, звичайно, не лише про скіфів, але й про археологію взагалі не мав будь-якого уявлення. Унаслідок цього до нас не дійшли свідчення ні про розміри та конструкцію кургану, ні про характер його поховальних споруд.

«Сагайдак його, мов домовина відкрита, всі вони люди хоробрі», — так говориться про скіфів у Біблії.

Виявлені в кургані речі губернатор подарував Катерині II. В історію вони ввійшли під назвою мельгуновського скарбу. Серед них були золота діадема, окуте руків'я та піхви меча із зображенням реальних і фантастичних звірів, золоті оздоби для вбрання тощо. За художнім стилем усі вони впевнено датуються періодом передньоазіатських походів скіфів — кінцем VII — початком VI століть до н. е., тобто саме тим часом, пам'ятки якого в степу поки що залишаються недосяжними для археологів.

Розкопки Литої Могили можна вважати початком скіфської археології.

Так уже сталося, що дослідження кожної більш-менш видатної археологічної пам'ятки завжди були не лише розгадкою чергової таємниці старовини, але водночас і захоплюючим детективом, в якому найнесподіванішим чином переплітались діяння і долі живих людей, учасників і сучасників дослідження. Не становлять винятку в цьому й розкопки найбільших скіфських курганів.

Наприкінці 1830 року світ облетіла звістка про відкриття в одній з могил Криму нечуваних доти коштовностей. Трапилося це так.

Навесні 1830 року було вирішено переселити 108 родин відставних матросів із Севастополя до Керчі, тоді ще зовсім незначного містечка, розташованого на місці стародавнього Пантікапея — колишньої столиці Боспорського царства. Для спорудження будинків місцеві урядовці наказали брати камінь з великого кургану, що звався татарами Куль-Оба, тобто «горб попелу». Керченський градоначальник Іван Олександрович Стемпковський доручив стежити за цими роботами доглядачеві керченських соляних озер і промислів Павлу Дюбрюксу.

Дуже несхожими були долі цих двох людей, імена яких історії забаглося поставити поруч.

Справжнє ім'я Дюбрюкса — Поль дю Брюкс. Він народився 1774 року у Франції, у дворянській родині, і, не прийнявши революції 1789 року, опинився на чужині — спочатку в Австрії, а потім у Росії. Три роки він перебував на військовій службі, згодом перейшов на цивільну. 1811 року він посідає досить скромну посаду начальника керченської митниці, а з 1817 року — доглядача керченських соляних озер і промислів.

Заробітки Дюбрюкса були надзвичайно мізерними, зате вільного часу лишалося досить. Подорожуючи околицями Керчі, він починає збирати різні старожитності, якими була рясно всіяна керченська земля. Запримітивши дивака, що блукав вулицями, підбираючи череп'я, місцеві мешканці згодом самі стали зносити йому випадкові знахідки. З 1816 року

Вуздечкові прикраси з кургану Хомина Могила

Дюбрюкс починає розкопки стародавніх могил, витрачаючи на них всі свої мізерні кошти. Поволі домашній музей його зростав. У 1818 році, коли музей відвідав під час своєї подорожі до Криму Олександр I, в ньому вже зосереджувалися численні й доволі цінні експонати — коштовні прикраси, уламки статуй, античний посуд, стародавні монети.

Любов Дюбрюкса до старовини та наполегливість у пошуках її залишків були винятковими. На жаль, при цьому йому дуже бракувало знань, і часто це спричинялося до багатьох нарікань на його самовіддану працю. Він і сам, мабуть, розумів її однобічність. Отож коли на шляху Дюбрюкса трапилася людина, здатна допомогти йому як науковець, він з радістю запропонував вступити з нею у співробітництво.

Цією людиною був І. О. Стемпковський. Він народився 1789 року в сім’ї збіднілого російського поміщика і з юних років розпочав військову кар’єру. 1815 року вже в чині полковника він опиняється в Парижі, де, спонукуваний жадобою знань, усе своє дозвілля віддає вдосконаленню освіти. За чотири роки молодий полковник встиг зробити так бага-

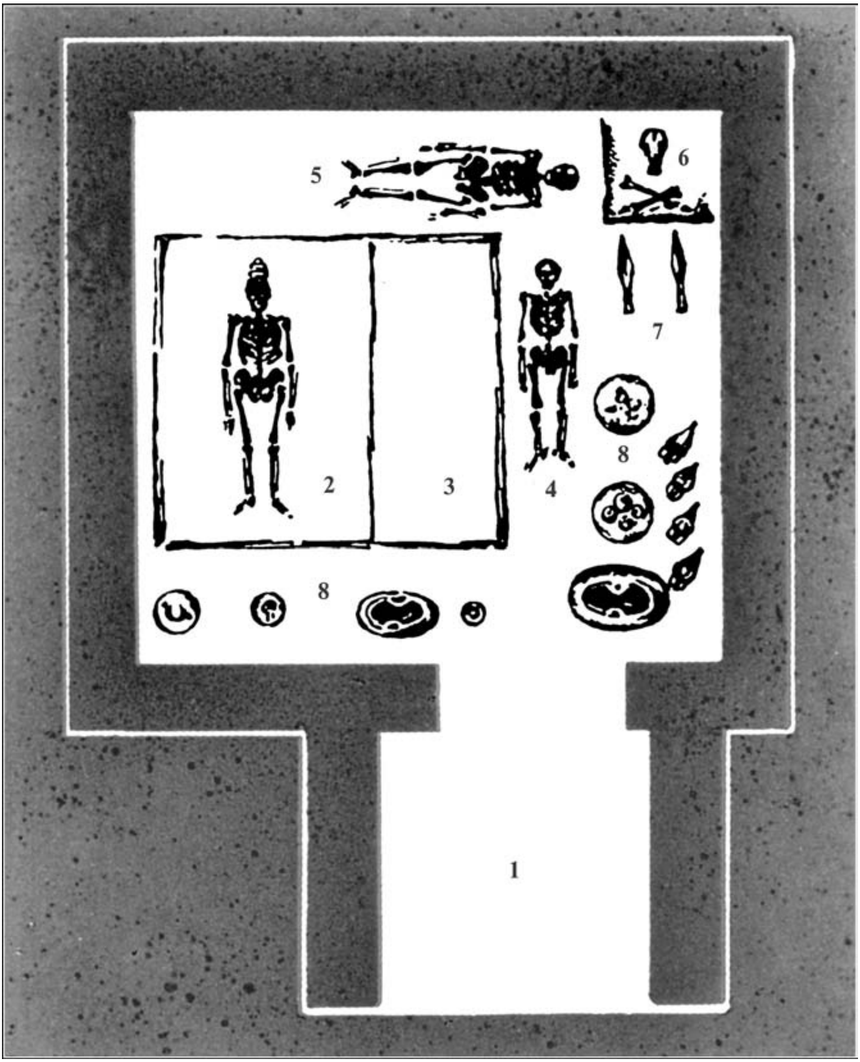
то, що його було обрано членом-кореспондентом Паризької Академії наук.

Повернувшись до Росії, І. О. Стемпковський робить дуже багато для організації археологічного вивчення Півдня України, створення археологічних музеїв, наполегливо вивчає старожитності і пише низку наукових праць, здебільшого з історії Боспорського царства. Природжена обдарованість, висока освіченість і гуманність помітно вирізняють його серед сучасників. І. О. Стемпковський вийшов у відставку, коли йому було 57 років і згодом став керченським градоначальником. Широке будівництво, яке тоді розгорнулося в Керчі, сприяло пожвавленню археологічних досліджень. Любов до старовини і звела Стемпковського з Дюбрюксом. З 1820 року Дюбрюкс працює під наглядом Стемпковського. З титанічною наполегливістю він замальовує, картографує і описує відкриті ним залишки стародавніх будівель, які внаслідок зростання міста гинули на очах. Життя дослідника, як і раніше, лишалося дуже важким, але ніщо не могло зупинити його одержимості. Французький консул в Одесі Тетбу де Маріньї писав:

«Я бачив, як Дюбрюкс, обтяжений уже літами, майже в убозтві, спонукуваний лише любов'ю до науки, вирушав провадити свої дослідження із Керчі до Опука на відстань 60 верст з одним шматком хліба в кишені; бачив, як, провівши дві чи три ночі в тих самих пустельних місцях, котрі правили йому за об'єкт розшуків, він повертався додому, виснажений голодом, підтримуючи своє існування лише степовими травами».

Цю самовіддану працю Дюбрюкс завершив написанням фундаментальної книжки «Опис руїн і слідів стародавніх міст та укріплень, що колись існували на європейському березі Босфора Кіммерійського, від входу в протоку поблизу Єнікальського маяка до гори Опук включно, біля Чорного моря». Книжка, на жаль, так і не побачила світу за життя автора. Попри брак знань, у своїм дослідженні цей талановитий подвижник випередив не лише учених сучасників, але й пізніших археологів.

Взагалі доля була до нього несправедлива. Не раз Дюбрюкса обкрадали, видаючи його праці за свої. Коли 1826 року

План склепу Куль-Оба IV ст. до. н. е.: вхід (1); поховання чоловіка (2); додаткове відділення в саркофазі чоловіка (3); поховання жінки (4); поховання слуги (5); жертовна їжа (6); списи (7); посуд (8)

в Керчі було створено археологічний музей, Дюбрюксу не знайшлося в ньому місця. Не зважаючи на таку образу, він без нарікань передав до музею своє зібрання, яке, власне, й склало основу музейної колекції.

І ось у середині вересня 1830 року Дюбрюкс опинився на Куль-Обі. Каміння було вивезено вже чимало, і роботи завер-

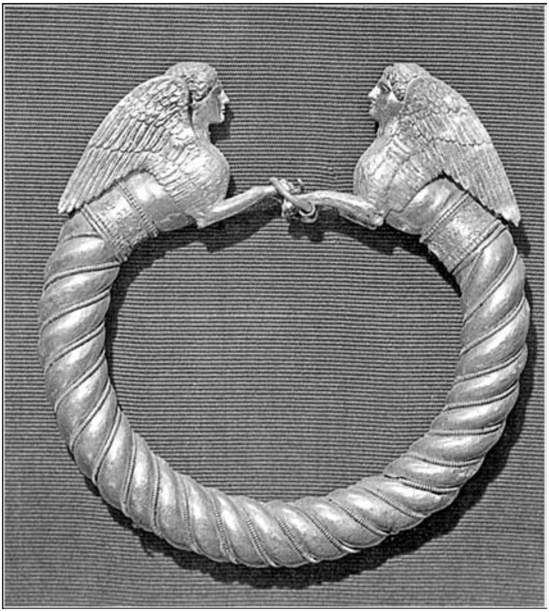
шувалися. Але досвід підказував Дюбрюксу, що Куль-Оба — не звичайний пагорб, а складена із каміння могила, під якою має бути гробниця. Своїми думками він поділився із Стемпковським, і той наказав продовжити роботи. Дюбрюкс почав розбирати північний схил пагорба, сподіваючись саме тут знайти вхід до гробниці, і не помилився. Вхід було виявлено 19 вересня. Він був збудований із тесаного каменю, але значною мірою уже обвалився, і на розчищення його пішло три дні.

22 вересня о четвертій годині по обіді Дюбрюкс зміг пролізти в гробницю. То була велична споруда зі східчастим склепінням, викладеним, як і стіни, із тесаного каміння. Місцями воно вже обвалилося, і в склеп просипалася земля. Коли очі звикли до напівтемряви, Дюбрюкс побачив, що з-під каміння і землі стирчали лише уламки трухлявого дерева. Висновок був убивчий: могилу пограбовано. Проте, незважаючи на небезпеку обвалів, тремтячими руками Дюбрюкс почав розчищати склеп. І раптом в ньому одна за одною почали з'являтися золоті оздоби, які, без сумніву, лежали на місці: гробниці досі ніхто не торкався! Коли її розчистили, всі зрозуміли: нічого подібного у світі ще не траплялося.

Склеп мав розміри близько 4×4,3 м, висота його сягала п'яти метрів. Східну частину займав дерев'яний саркофаг, у якому головою на південь лежав кістяк чоловіка. Саркофаг було оздоблено пластинками зі слонової кістки з викарбуваними багатофігурними сценами міфологічного змісту.

На голові чоловіка збереглися рештки повстяного башлика, прикрашеного золотими пластинками й стрічками з рельєфними зображеннями рослинних мотивів чи сцен скіфського побуту. На шиї була масивна золота гривня (461 г) у вигляді крученого джгута зі скульптурними фігурками вершників на кінцях. Руки небіжчика прикрашали п'ять золотих браслетів. Увесь його одяг був обшитий золотими пластинками з різноманітним штампованим орнаментом.

Поруч з небіжчиком лежали меч із золотим окуттям рукі-в'я та піхов, оздоблених викарбуваними сценами боротьби звірів, з накресленим на них ім'ям грецького майстра Порнакса; вита золота стрічка від руків'я нагая, точильце в зо-

Браслет з кургану Куль-Оба

лотій оправі, сагайдачний набір бронзових стріл, вкрита позолотою бронзова кнеміда (броня для захисту ніг) та мистецьки виготовлена золота чаша вагою 698 г, поспіль оздоблена композиціями із фігурок дельфінів, риб, голів тварин і хижаків, які облямовували голову грецького божества Силена та маску Медузи-Горгони.

Праворуч від саркофагу містилося ложе із рештками жіночого поховання — кістяка наложниці чи дружини багатого небіжчика. За пишністю вбрання воно не поступалося чоловічому. На голові жінки виявлено золоту діадему, оздоблену різнокольоровими розетками й зображенням жіночих фігур та риб, а також золоті стрічки від наголовного вбрання. До нього підвішувалися вишукані золоті підвіски у вигляді круглого медальйона із зображенням голови богині Афіни в шоломі. Медальйон був прикрашений кількома рядами ошатних амфороподібних підвісок та розеток на плетених золотих ланцюжках. Дві інші золоті підвіски, виявлені на кістяку, ще більш витончені, — були справжнім шедевром ювелірного мистецтва, повторити який не змогли навіть кращі майстри Парижа й Петербурга.

Шию жінки прикрашало намисто і важка золота гривня (473 г) з фігурками лежачих цапів обабіч. Оздоблення доповнювали широкі золоті браслети із зображенням грифонів, що шматують оленя. Поруч з небіжчицею лежали бронзове люстерко з окутою золотом ручкою та срібне веретено.

А в складених руках жінка тримала електровий (із сплаву золота й срібла) келих, на поверхні якого доокруж було викарбувано чотири сцени із життя скіфів, зображених у високохудожній реалістичній манері. На одній із них, напевно, головній, спершись головою на спис, замислено сидить скіф із царською діадемою на чолі. Перед ним навпочіпки, у башлику із щитом при боці, також спираючись на спис, щось доповідає рядовий воїн. За його спиною інший воїн у такому самому башлику натягує на лук тятиву, з-за спини в нього виглядає другий лук. Усі чотири воїни з двох подальших сцен також мають при лівому боці горити з луками, на одній сцені скіф у башлику перев’язує іншому ногу, на другій обидва персонажі простоволосі, один з них обмацує рота другого, на обличчі того — страждання, він навіть схопив за руку свого лікаря. Обличчя, взуття, одяг передано з великою точністю.

Відразу ж по відкритті чаші у дослідників виникла думка: чи не сцени із життя скіфського царя зображено в описаній композиції? Надто вже була вона правдоподібна. Коли ж оглянули череп небіжчика у гробниці, з’ясувалося, що в нижній щелепі, саме там, де на зображенні лікар порається у воїна в роті, бракує двох зубів, а третій поруч — хворий, і навіть щелепа в цьому місці деформована. Так виникло припущення, що на келиху зображено сцени із життя самого кульобського царя.

Скіфська електрова судина

Скіфський бронзовий казан

В узголів'ї володаря Куль-Оби та його супутниці лежав кістяк слуги без будь-яких речей. Між ним і похованням жінки виявили шість залізних ножів з кістяними руків'ями та один із золотим руків'ям. За головою слуги в спеціальному заглибленні підлоги, викладеному кам'яними плитами, містилися кістки коня від жертовної трапези, шолом та друга позолочена кнеміда.

Уздовж західної і північної стін склепу стояли чотири грецькі амфори з-під вина, два великі бронзові казани, дві срібні миски та велика таця, на якій лежав цілий набір срібного посуду до вина. На підлозі гробниці зібрано безліч бронзових стріл та уламків залізних наконечників для списів і дротиків, кілька золотих флаконів, багато золотих пластинок від вбрання небіжчиків.

Розчищення склепу, його опис і креслення тривали три дні, працювати було дуже небезпечно — стіни склепу ледве трималися і загрожували обвалом. Великий камінь, зірвавшись із склепіння, тільки завдяки щасливому випадку не вбив Дюбрюкса. До його честі треба сказати, що наукову фіксацію знахідок він здійснив з притаманною йому точністю і пунктуальністю, чого бракувало навіть багатьом його наступникам у XX столітті. Робота завершувалася. Нерозчищеною залишалася невелика ділянка склепу, на якій вже нічого не сподівалися знайти. Усі виявлені знахідки було забрано із могили. Південна стінка склепу обвалилася, мало

не придавивши цікавих, і Дюбрюкс був певен, що до склепу уже ніхто не навідається. Вартові, які охороняли могилу всі ці дні, почали ремствувати на холоднечу, тому Дюбрюкс не особливо наполягав на подальшому вартуванні. Як тільки археологи пішли додому, охоронці також покинули курган.

Коли ж наступного ранку Дюбрюкс повернувся до могили, то побачив, що вхід до склепу розібраний, підлога очищена від обвалів і плити вивернуті,— не було сумніву, що вночі в гробниці побували грабіжники. Цього прорахунку дослідник не міг вибачити собі до смерті.

Лише завдяки наполегливості Дюбрюкса і доброму ставленню до нього керченського люду через кілька місяців йому пощастило натрапити на слід грабіжників. Одним із них виявився місцевий грек Дмитро Бавро. Він і розказав Дюбрюксу всю історію пограбування склепу.

Лише незначну частину цих речей змогли скупити. Серед них — масивна золота бляха вагою 266 г, виготовлена у вигляді стилізованого оленя, прикрашеного фігурками звірів. Виріб становить зразок того звіриного стилю, з яким скіфи прийшли до Північного Причорномор’я. Оскільки ранні скіфські могили в степу трапляються рідко, цей стиль більше відомий за пам’ятками інших територій — Кубані, лісостепової України, Сибіру. На кульобській блясі звіриний стиль уже відчутно деградував, — певно, її виготовляв античний майстер, який, дотримуючись форми, зовсім не зрозумів змісту образу. На зворотному боці бляхи накреслено літери «ПАЇ», що, можливо, передають скорочене ім’я майстра. Знахідка була настільки коштовною, що Микола І наказав сплатити Дмитру Бавру за її повернення винагороду в 1200 карбованців — суму на той час фантастичну.

У склепі, охорону якого Стемпковський після пограбування не лише поновив, але й посилив, Дюбрюксу, за винятком окремих золотих пластинок, уже нічого не пощастило знайти. Він вважав, що під нерозібраною частиною насипу кургану має бути ще одне поховання, але дістатися до нього бракувало коштів.

У 1875 році директор Керченського археологічного музею О. Є. Люценко здійснив нові розкопки Куль-Оби. В ма-

териковій скелі під курганом він справді відкрив кілька ям, але всі вони були порожні. Можливо, їх спіткала та сама доля, що й схованку чи могилу у підлозі основного склепу.

Кам'яний склеп, подібний до кульобського, — явище для Скіфії унікальне. У степовій її частині такі не трапляються. Це дало підставу декому з дослідників висловити думку, що в Куль-Обі поховано не скіфського, а боспорського царя. Проте весь поховальний ритуал могили, навіть до дрібниць подібний до описаного Геродотом, незаперечно засвідчує, що гробниця належала скіфові. Про те ж таки говорять і численні зображення скіфів на витворах золотарства. Інша справа, ким був цей скіф. Цілком можливо, як зауважував видатний радянський скіфознавець Б. М. Граков, що тут поховали втікача на зразок царя Скіла, який любив порозкошувати в грецькому місті. Але, за словами дослідника, «він забрав із собою в цьому зовсім не варварському місті весь по-варварському пишний і кривавий ритуал», з такою повнотою відбитий у скіфських могилах Нижнього Подніпров'я.

У VII столітті до н. е., переслідуючи витіснених з Подніпров'я кіммерійців, скіфи вдерлися до Передньої Азії, дійшовши навіть до Сирії. Єгипетський фараон Псамметіх I змушений був відкупитися від подальшого їх просування багатими подарунками.

Куль-Оба вперше розкрила суть цього ритуалу, довівши, таким чином, правдивість повідомлень про нього Геродота. Але, крім усього іншого, чи не головне її значення в тому, що вона вперше познайомила людство із життям скіфів, з їхнім щоденним буттям. Кількість цих зразків у Куль-Обі, здається, неперевершена й досі. Крім сцен на електровому келиху, високомистецьке зображення їх представлене на кінцях золотої гривні, де відтворено фігурки вершників, та на численних золотих пластинках. На одній з таких пластинок зображено скіфську богиню із дзеркалом у руці, перед якою, очевидно, прилучаючись до божества, стоїть і п'є з ритона молодий скіф. Друга пластинка передає фігуру скіфа з горитом при боці; третя й четверта — скіфських вершників. Один із них мчить на коні, піднісши догори руку, другий — стискаючи в правиці списа. Дуже цікаві пластинки із зображенням скіфських лучників,

що стріляють із луків, стоячи один до одного спинами. Та чи не найбільше вражає сцена братання скіфів: двоє воїнів, стоячи навколішки і тримаючись один за одного, п'ють із одного ритона.

Скіфський обряд побратимства описано в античних джерелах. Коли хтось із кочовиків обирав собі побратима, це означало, що за нього віднині він піде навіть на смерть. Обряд відбувався так. Майбутні побратими, надрізавши пальці, капали в чашу з вином кров, занурювали в неї леза мечів, а потім, тримаючись один за одного, пили. Після цього ніщо вже не могло їх розлучити.

У давньогрецького письменника Лукіана (близько 125 р. — після 180 р. н. е.) натрапляємо на дивовижну сповідь, записану ним, за його свідченням, із вуст скіфа Токсаріса.

...На четвертий день по тому, як Дандаміс і Амізок стали побратимами, на скіфський табір, розташований на березі Танаїсу, напали великі полчища сарматів. Здіймаючи куряву, на схід за Танаїс потяглися обози із награбованим майном і полоненими. Серед останніх був і Амізок. Коли про це довідався Дандаміс, він стрибнув у річку і поплив до ворожого берега. Сармати кинулися до нього із зброєю, але Дандаміс вигукнув: «Зарін!» (золото, викуп), і вони відвели його до свого царя. Той запитав юнака, що він має і що хоче віддати за життя свого друга. Дандаміс відповів, що нічого, крім життя, у нього немає, але коли царю забагнеться, він може віддати його за побратимове. Жорстокий цар нібито відповів: «Життя не треба, але коли хочеш звільнити побратима, віддай хоча б частину того, що ти пропонуєш — очі»...

За свідченням грецьких істориків, скіфський воїн пив кров першого забитого ним ворога.

Назад Дандаміс повертався з пустими очницями, тримаючись за побратима й радісно усміхаючись. Тоді сарматський цар нібито сказав: людей, подібних до Дандаміса, можна полонити, напавши зненацька, але ж яким буде кінцевий результат битви з ними? І по тому наказав своєму війську відступити.

Вдячний Дандамісові за вірність, Амізок осліпив і себе. Кінець життя вони прожили спокійно і ще живими увійшли

в легенду, яка широко переповідалася скіфами. Тому цілком можливо, що пластинка із Куль-Оби відтворює не абстрактний обряд побратимства, а саме легенду про Дандаміса і Амізока...

Про відкриття в Куль-Обі належало терміново доповісти імператорові. Але звістка про знахідку дійшла до нього лише наприкінці листопада і то кружним шляхом. Сучасні дослідники вважають, що в такому замовчуванні знахідки можна вбачати місцевий патріотизм новоросійських намісників, які, можливо, хотіли залишити її в Керчі. У всякому разі, ні Стемпковський, ні тим паче Дюбрюкс до цієї справи не були причетні.

Довідавшись про знахідку, розгніваний імператор наказав негайно з'ясувати обставини. Забігали петербурзькі чиновники, заскрипіли пера писарів, в різні кінці подалися царські фельд'єгері. Листування вели головний штаб, міністерство внутрішніх справ, міністерство імператорського двору, новоросійське і бессарабське генерал-губернаторства. Документи цього листування, що й досі зберігаються в архіві, становлять цілу папку.

Нарешті, 18 лютого, через п'ять місяців після відкриття, знахідку з Куль-Оби було доставлено до Петербурга керченським чиновником Д. Карейшею. Цар був задоволений — адже таких унікальних стародавніх скарбів не мав ще жоден монарх у світі. При дворі влаштували грандіозне свято. Забувши недавній гнів, цар дарує Д. Карейші, який лише привіз знахідки, діамантового персня. Дами навперебій прагнуть знайомства із ним. Ім'я ж людини, якій світ завдячував не лише врятуванням, але й сумлінним науковим опрацюванням пам'ятки,— Дюбрюкса — ніхто навіть не згадує. Свято для нього тривало лише три доби — ті три доби, коли, ризикуючи життям і мало не знепритомнівши від голоду, він розчищав, обмірював, описував і замальовував кульобські скарби.

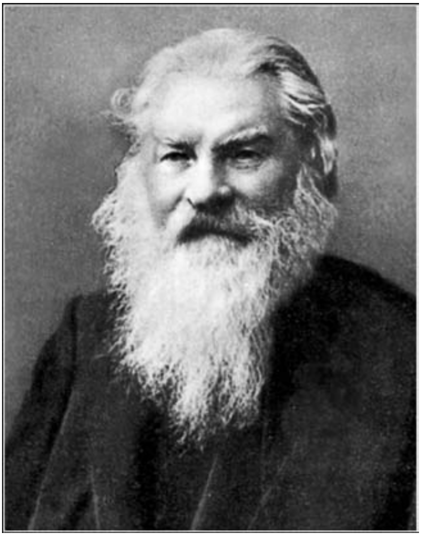
Більше життя не всміхнулося йому. Свої дні він скінчив у злиднях і забутті. «З початку лютого,— пише він в одному з передсмертних листів, — у мене в кімнаті немає світла; часто трапляється, що по два, по три дні я не бачу іншої їжі,

крім шматка черствого чорного хліба. Давно вже відмовився я й від моєї убогої чашки кави без цукру, котру я пив уранці. Солдатський тютюн купую я тоді, коли маю зайві дві копійки». Дивно й моторошно читати таке про людину, яка відкрила людству незліченні скарби.

Чортомлик

Перші свої кроки на Півдні України скіфська археологія робила дуже невпевнено, здебільшого завдяки непередбаченим відкриттям. Біля початків її нерідко стояли люди зовсім випадкові. Добре, коли це були такі безмежно віддані науці подвижники, як Дюбрюкс, але частіше ними виявлялися різні пройдисвіти й невігласи, що завдали справі дослідження скіфських старожитностей непоправної шкоди.

У 1859 р. при міністерстві імператорського двору було створено Археологічну комісію, на яку поклали обов'язок пошуку стародавніх пам'яток. 1889 року за нею було закріплено виняткове право надавати дозвіл на їх здійснення. Дослідження старожитностей набагато поліпшилися. Потроху справа починає переходити до фахівців, що, набуваючи досвіду, розробляють і методичні та методологічні засади розкопок. Але до археології як до науки ще було далеко.

І. Є. Забєлін

З першого року створення комісії в придніпровських степах почав свою археологічну діяльність її член Іван Єгорович Забєлін. Протягом 1859—1861 років він розкопав кілька скіфських курганів середньої висоти (5—8,5 м) на південь від Катеринослава (нині Дніпропетровськ) — поблизу сіл Томаківки, Біленького, Чумаків та Краснокутської станції. Усі вони були пограбовані. Але це не спинило молодого вченого.

І вже 1862 року він починає розкопувати один з найбільших скіфських курганів, що згодом увійде в науку під назвою Чортомлика та обезсмертить ім'я свого дослідника.

І. Є. Забєлін народився 1820 року в бідній родині дрібного службовця у Твері і ще в дитинстві залишився без батька. З великими труднощами йому пощастило закінчити Преображенське училище Московського приказу громадської опіки. Продовжувати освіту можливості не було. Усе, чого він досяг в житті, далося йому важкою і виснажливою працею. Двадцять років після училища він виконував обов'язки канцелярського службовця Збройової палати, переписуючи архівні справи і водночас самотужки оволодіваючи історичною наукою. Під кінець життя І. Є. Забєлін (помер 1908 р.) став одним з найбільших знавців у галузі скіфської і слов'янської археології, досягнувши найвищих учених ступенів і звань. Він написав близько двохсот наукових праць. Зважаючи на обставини, в яких тривало його життя, такий злет можна назвати подвигом. І одним із перших щаблів на шляху сходження вченого стала Товста Чортомлицька Могила.

Курган здавна привертав увагу всіх, хто його бачив. Подорожуючи у XVIII столітті по півдню України, визначний російський мандрівник В. Зуєв писав: «Виїхавши із Чортомлика, верстов через п'ять побачили ми величезний круглий курган, якого я ні до цього, ні опісля не бачив. Його називають тут Товстою Могилою. Навколо, мабуть, він також був обкладений вапняковим камінням, тому що, скільки ми не їхали до нього, воно скрізь валялося, а ще більше його було на цій мальовничій горі. Підйом на курган досить крутий, посеред самої вершини міститься ямище... а в отій ямині стоїть кам'яний бовдур».

Пам'ятку справді важко було не запримітити — висота її сягала 19 метрів, діаметр становив 110 метрів. Назва «Товста Могила» походить від того, що більшість великих курганів із пласкою або сферичною верхівкою називалася колись, на противагу гострим могилам, «товстими» і лише після розкопок їм надавалося інше ім'я — здебільшого за назвою найближчого населеного пункту.

Курган стояв на рівнинному узвишші — у верхів'ях річки Чортомлика (звідки згодом і пішла його назва) за два з половиною кілометра від Чортомлицьких хуторів. За три версти на схід від нього проходив давній чумацький шлях. Навколо кургану, як це звичайно буває, стояло багато могил менших розмірів. Свого часу курган правив козакам за сторожову вежу, з якої степ відкривався на тридцять верст довкруж.

Могила входила до володінь вдови генерал-майора у відставці Зейфарта. Коли Археологічна комісія звернулася до неї з проханням дозволити розкопки кургану, поміщиця поставила вимогу — віддати їй третину серійних коштовностей, а за поодинокі знахідки сплатити третину їхньої номінальної вартості і, крім того, передати всі речі, «що не матимуть археологічного значення», тобто весь матеріал, виготовлений не з коштовностей. Археологічна комісія змушена була погодитися на такі умови. Для розкопування могили міністерство імператорського двору виділило дуже велику на той час суму — 5000 карбованців.

Розкопки почалися 26 травня 1862 року. З верхівки кургану прибрали половецьку кам'яну бабу, яка стояла там споконвіку. Історія її заслуговує на окрему увагу.

Цей ідол правив кільком поколінням місцевих селян за об'єкт поклоніння, оскільки вважалося, що він здатен оберігати від лиха. Років за 20—30 до розкопок його стягли з кургану і використали в господарстві. Як на те, в степу тоді почалася засуха, і по селах пішли чутки, буцім у тому винен чортомлицький ідол. Його знову повернули на могилу, відбивши ненароком по дорозі голову, і засуха, що тривала чотири роки, ніби припинилася. Згодом одному з селян збрело забрати відбиту голову ідола, щоб підпирати нею двері біля погреба. Знову сталася засуха, і знову голову змусили повернути на курган та поставити ідолові. Так і стояв він до розкопок, оточений шанобою й забобонами, приймаючи дари грошима й хлібом за своє «знахарювання». І коли востаннє І. Є. Забєлін стягнув його, «багато селян, що проїздили або проходили мимо, благоговійно скидали шапки й цілували повержений камінь».

У бою скіфи застосовували захисний обладунок: виготовлені на шкіряній основі з дрібних металевих пластинок щити, панцири та бойові пояси, а також шоломи й поножі (кнеміди).

Забєлін почав розкопувати Чортомлик, як і інші кургани, наскрізною траншеєю зі сходу на захід — розуміння необхідності знімати весь насип ще не було. У розкопках брало участь 86 копачів з підводами. На шостому метрі насипу було виявлено рештки майже 250 кінських вуздечок із залізними вудилами та золотими й бронзовими оздобами, чималу кількість інших речей. Приблизно на рівні цих знахідок курган мав виступ, вище якого схили кургану, як і підошву, було укріплено камінням.

Робота просувалась успішно. За півтора місяця з кургану було вивезено понад 17 000 кубометрів ґрунту, але стало зрозумілим, що цього року розкопки не закінчити. Тому, не дійшовши до потрібного рівня материкової глини, Забєлін припинив їх.

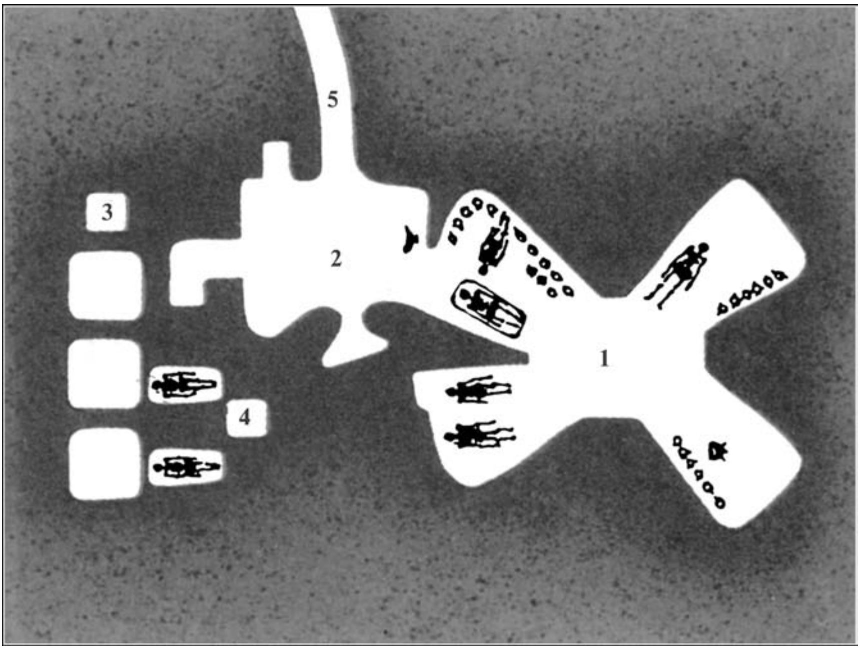
Наступного року для завершення досліджень було асигновано ще 5000 карбованців і обіцяно в разі потреби надати додатково дві тисячі. У розкопках тепер брало участь 116 копачів.

Коли в межах закладеної траншеї вийшли на материк, з’ясувалося, що курган перекривав невелику могилу доби бронзи з кількома похованнями. Під кам’яною кріпидою в західній частині розкопу відкрили залишки тризни — уламки амфор, кістки тварин, деталі вуздечок, бронзові вістря стріл. У центрі кургану містилася основна гробниця, а на захід від неї — три могили з похованнями дванадцяти коней та дві — з кістяками конюхів. Кінські вуздечки були прикрашені золотими й срібними бляшками, біля шістьох коней виявлено рештки сідел із золотим оздобленням, а біля двох ще й пишні нагрудні прикраси із бронзи. Біля конюхів також було покладено золоті прикраси і зброю, що свідчить про неабияку їхню заможність і знатність.

Основна могильна яма мала розміри близько 2,1×4,6 м і донизу майже вдвічі розширялася. Дно її сягало глибини 10,8 м від рівня поля. У кожному з кутів ями були влаштовані підземелля — кожне завдовжки близько п’яти з полови-

ною метрів, заввишки два метри, а підлога містилася на два метри нижче дна вхідної шахти. Розкопування такої складної підземної споруди далося надзвичайно важко, адже ні будь-якої техніки, ні досвіду гірничих робіт Забєлін не мав. Справа ускладнювалася також необізнаністю дослідника з конструктивними особливостями скіфських гробниць. Забєлін вважав, що головний небіжчик мав лежати на дні вхідної шахти. Не виявивши тут ніяких знахідок, він виснував, що основна частина гробниці дощенту пограбована, і лише кутові камери (він сприйняв їх за допоміжні) внаслідок щасливого випадку залишилися цілими. Насправді ж дослідник помилявся: то були основні поховальні приміщення, а відтак з часу поховання жодна людина сюди не діставалася.

Розчищення почалося з південно-східного підземелля. Тут стояв невеликий бронзовий казан та п'ять глиняних амфор. Уздовж стін камери виявлено велику кількість бронзових вістер стріл і золотих пластинок від одягу та наголовного вбран-

План поховання в кургані Чортомлик IV ст. до н. е.: центральна гробниця (1); бокова гробниця (2); кінські гробниці (3); поховання конюхів (4); грабіжницький лаз (4)

Срібна амфора з кургану Чортомлик

ня. Одяг, очевидно, висів уздовж стін на залізних гаках. Вхід до ніші охороняв собака.

У північно-східному підземеллі стояло шість амфор. Біля входу лежав кістяк служниці з бронзовою гривнею на шиї та золотими підвісками біля скронь, а поруч — залишки сагайдака з бронзовими вістрями стріл, набірне веретено. Уздовж стін, як і в попередньому випадку, зібрано близько 2500 золотих прикрас від наголовного вбрання й одягу, розвішаного колись на стінах. Отож обидві ніші становили собою комори, де розміщувалися запаси їжі й вина, а також парадне вбрання.

У південно-західній камері виявлено два чоловічі кістяки, що лежали поруч. В одного з них на шиї була потерта золота гривня, прикрашена шістьма фігурками левів на кожному кінці, на зап'ястях — широкі золоті браслети, на пальцях — обручки з пласкими щитками. Навколо черепа зібрано 51 золоту пластинку, можливо, від наголовного вбрання. При боці лежав меч з окутим золоти-

ми пластинками руків'ям, спіральна золота стрічка від пужална нагая, залишки двох сагайдаків із бронзовими вістрями стріл, кілька залізних наконечників для списів та бронзовий і срібний посуд для вина. Небіжчик був підперезаний поясом з бронзовим набором, на ногах виявлено залишки бронзових кнемід.

Другий небіжчик був дещо бідніший. Шию його також прикрашала золота гривня, правицю — срібний браслет і золота обручка. На попереку містився пояс із бронзових платівок. Осторонь лежали залізний меч та сагайдак зі стрілами.

Арсенал скіфської зброї складався з мечів, кинджалів, списів, дротиків, бойових сокир, пращі, лука. За далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою скіфський лук не мав на той час собі рівних.

В останньому, північно-західному підземеллі була похована жінка. Кістяк її лежав на ложі зі слідами блакитної, синьої, червоної, жовтої та зеленої фарб. Небіжчицю поховали в наголовному вбранні, від якого лишилося понад 50 золотих пластинок і начільна стрічка. З наголовного вбрання опускалася пурпурова намітка, обшита по краях золотими пластинками із зображенням скіфа, що причащається перед богинею з люстерком у руці — подібними до виявлених у Куль-Обі. На шиї небіжчиці була золота гривня, на зап'ястях — по широкому золотому браслету, на кожному пальці — золоті обручки, біля скронь — підвіски у вигляді кру-

Фрагмент амфори з кургану Чортомлик

жал з підвісочками на ланцюжках. Поблизу правиці знайдено бронзове люстерко із залізним руків'ям.

Небіжчицю супроводжував слуга, що лежав поперек камери з бронзовим та залізним браслетами на зап'ястях і амфорою зі сценами, за припущенням, приборкування скіфами коней. Кожну фігурку відлито окремо, а потім припаяно до поверхні амфори. Сюжет композиції нескладний, але вражає життєвістю, стрункістю побудови, довершеністю образів.

У центрі композиції троє скіфів (двоє юних і один бородатий), спутавши коня арканами, намагаються повалити його на землю. Осторонь від них, босий і зі спущеною з одного плеча свиткою, стоїть четвертий учасник цієї сцени. Ліворуч від неї скіф з горитом без лука при боці, тримаючи коня за повід, підгинає йому передню ногу, очевидно, примушуючи лягти. Праворуч скіф без зброї триножить осідланого коня. Далі з обох боків юний і бородатий степовики, накинувши на шиї коням аркани, обома руками тягнуть їх до себе, намагаючись втримати скакунів, перед якими, головами врізнобіч, вільно пасуться ще двоє коней. Одяг скіфів такий самий, як і на кульобському келихові, але простіший, до того ж усі вони тут простоволосі. Горити, що висять біля лівого боку двох із них, явно спрощеної форми. З усього видно, що художник зобразив рядових представників країни. Вище фриза зі скіфами, під горлом посудини, розміщено дві однакові сцени терзання грифонами оленя.

На захід від камери з похованням жінки Забєлін виявив ще одне величезне приміщення, завалене згори донизу. Розміри його сягали 35—40 м^2. З півночі до підземелля тягся довгий грабіжницький хід, початок якого був помітний ще до розкопок. На жаль, ні суті, ні призначення цього приміщення дослідник не зрозумів.

Виходячи з опису Забєліна, то була самостійна могила, яка дуже близько підходила до північно-західної камери центральної гробниці. Після пограбування стіна між нею і цією камерою завалилася, що дало підстави дослідникові сприймати їх як одне ціле. Забєлін був переконаний, що все величезне підземелля, виявлене ним за камерою з похованням жінки, є грабіжницьким ходом, куди грабіжники вине-

сли з центральної могили не лише бронзові казани, але й усі коштовності, відкриті тут, поховавши їх (невідомо навіщо) в спеціальні комірки. Найменше він допускав, що це підземелля було основною частиною єдиної гробниці, призначеної для головного небіжчика, тоді як камери, що відходили від кутів вхідної ями, належали його наложниці і слугам. У підземеллі виявили залишки двох кістяків, розкиданих грабіжниками — основного небіжчика та, ймовірно, його слуги. Але Забєлін виснував, що другий із них не слуга, а придавлений обвалом грабіжник. При цьому повз його увагу пройшов той факт, що кістяк був розкиданий, а тлумачі описів Забєліна, не вчитавшись поширили його хибну думку як доведену істину. Так народився міф про катастрофу під час пограбування Чортомлика. Біля північної стіни могили стояли два бронзові казани. Далі за ними в стіні містилася ніша, в якій було виявлено залізний меч з окутим золотом руків'ям, бронзову чашу, залишки сагайдака зі стрілами, три золоті окуття від точила чи руків'я нагая і дві ланки срібного ланцюжка від нього-таки. Зотліле ложе основного небіжчика розміщувалося вздовж західної стіни. При ньому — два незалежні поховання скіфських володарів з почетом. Ймовірно, під курганом справді було дві могили, але пізніша з них, бокова, належала цареві, а центральна, з кутовими камерами,— його дружині, похованій в північно-західній камері. Відтак у південно-західній камері було поховання не царя зі слугою, а двох слуг небіжчиці.

Підставою для такого твердження є насамперед той факт, що під усіма скіфськими курганами з двома гробницями одна з них завжди належить чоловікові, а друга — дружині, незалежно від того, кого з них поховано раніше.

Про належність центральної гробниці Чортомлика жінці свідчить і характер наявних у ній поховань. Поховання небіжчика з південно-західної камери вражає бідністю — і в прямому розумінні, і стосовно похованого поруч з ним чоловіка, не кажучи вже про жінку із північно-західної камери. До того ж не було жодної цілої царської могили, у якій би слуга лежав поруч із царем. Далі, основною ознакою належності бокової могили чоловікові є величезний арсенал зброї. На-

томість у центральній могилі незначна кількість зброї лежала тільки при небіжчиках південно-західної камери, тоді як усі допоміжні приміщення були буквально завалені рештками жіночого вбрання: жоден курган не містив їх стільки.

Отже, гробниці Чортомлика належали одній царській родині. Спочатку тут поховали дружину царя, а згодом, в окремій могилі — і його самого, після чого курган досипали і зміцнили камінням.

Крім основного розкопу по лінії схід — захід, І. Є. Забєлін заклав також траншею на південь, яка розрізала південний закут кургану навпіл. Але тут нічого не виявили.

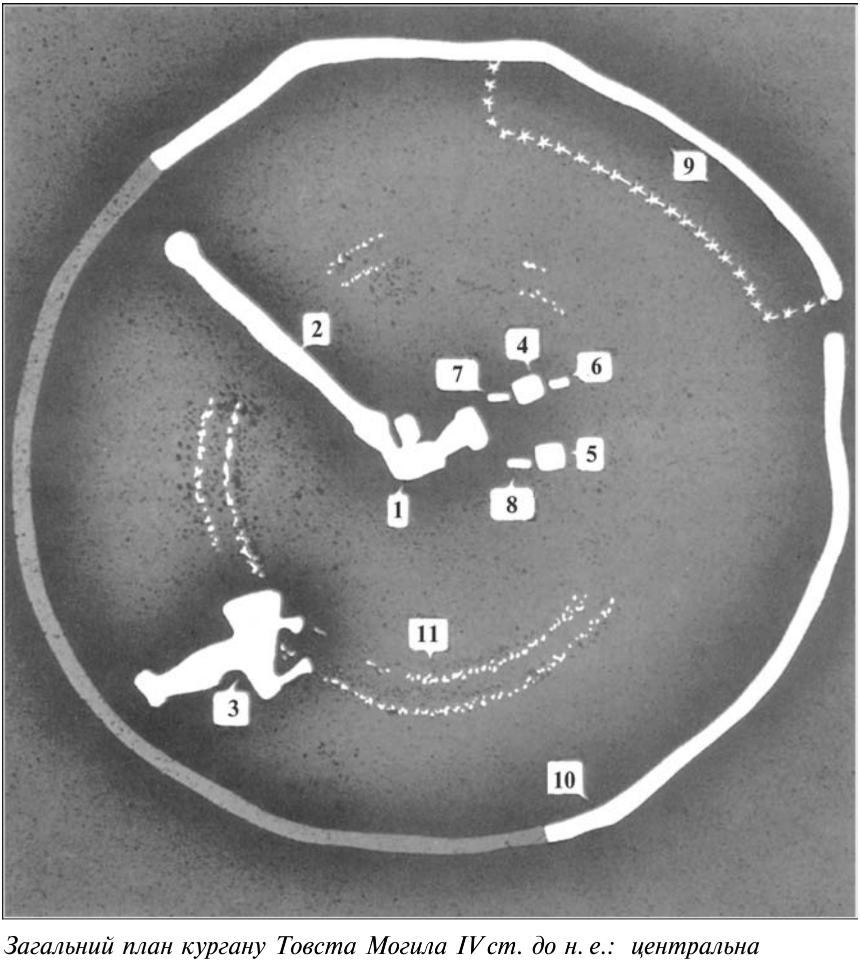
По всій довжині розкопали і грабіжницький лаз, що вів до бокової гробниці. У ньому траплялися окремі золоті пластинки та розрізнені кістки від кістяків царя та його слуги. Дно лазу було притрушено глиною, яку грабіжники виносили з могили, щоб уже на свіжому повітрі вибирати з неї коштовності. Зверху хід був забитий великим камінням, що і Забєліну, і його наступникам дало підставу гадати, ніби грабіжники вчасно були заскочені охороною, яка й замурувала устя. Дослідження інших пограбованих могил свідчать, що й на них подібні ходи були забиті камінням. Воно просто падало туди з кріплень. Отже, розвіюється і ця чортомлицька легенда: Чортомлик було пограбовано так само і в той самий час, що й тисячі інших скіфських курганів.

Товста Могила

Розкопки Товстої Могили провадив видатний український археолог Борис Мозолевський. Про знахідку найвідомішої пам’ятки — золотої пекторалі — він розповідав: «Спочатку перетнули курган навпіл, щоб зрозуміти його конструктивні особливості. Мені до болю було жаль, що жоден археолог не встиг побачити цього чудового видовища дев’ятиметрової земляної стіни, бо ми відразу ж почали знімати другу половину насипу. Одного дня, вже зовсім надвечір, у південному секторі кургану під ножем скрепера щось заблищало — було зачеплено верхню пластинку великого комплекту бронзових оздоб воза та поховальної упряжки, що належали, як згодом з’ясувалося, цариці з Товстої Могили. Незважаючи на жах-

ливі умови роботи, весь набір вдалося розчистити у тому вигляді, в якому його колись поклали в курган. Він складався з кількох наборів вуздечкових оздоб, близько двох сотень різної форми блях, кільканадцяти дзвіночків та шести великих ажурних навершників.

А наступного дня насип на східній половині кургану раптом почав провалюватися під механізмами. Що провалювалося і над чим провалювалося, зрозуміти було важко. Коли через кілька днів ми вийшли на стародавню поверхню, з'я-

Загальний план кургану Товста Могила IV ст. до н. е.: центральна гробниця (1); грабіжницький лаз (2); бокова гробниця (3); кінські могили та поховання конюхів (4—8); майданчик, де відбувалась тризна (9); рів (10); кам'яний кромлех навколо центральної гробниці (11)

сувалося, що насип просідав над п'ятьма невеликими могилами, заповнюючи в них порожнини, які збереглися до цього часу.

У гробниці лежала молода царівна-скіф'янка. Усе її вбрання було розшите великими й малими золотими пластинками. Здавалося, їх було безліч. Всі особисті прикраси жінки також виявилися золотими. Шию її прикрашала важка лита гривня (478,5 г) з чотирнадцятьма лев'ячими фігурками на кінцях, що ніби полюють за безрогим оленем. На скронях — великі підвіски із зображенням богині на троні, зап'ястя охоплювали три широкі браслети та дві перев'язки із намиста, пальці були унизані одинадцятьма перснями. Біля плеча небіжчиці стояли срібний келих та чорнолакова грецька миска, а за головою містилися речі особистого вжитку — кілька разків намиста, рум'яна, білило, шпильки і, що зовсім вже було несподіванкою, — уламки прозорого скляного посуду. Біля обох входів до гробниці стояли колеса від розібраних катафалків. Царівну-небіжчицю на той світ супроводжували четверо забитих слуг. Трьох із них поклали в самому склепі, для дівчинки-служниці було споруджено окрему камеру. Слуги лежали з широко розкинутими руками й ногами,— їх душили над могилою і ще теплими кидали на долівку. Один із слуг, стрункий і високий воїн-охоронник, помирав уже в могилі — його пальці судомно впилися в долівку.

Більшість знарядь праці та зброї скіфи виготовляли із заліза. З бронзи відливалися лише вістря до стріл, прикраси, певні види посуду, оздоби кінських вуздечок і нагрудників.

У могилі все було в первісному порядку — після похорону ми спустилися сюди першими. По грабіжницькому проходу валялися розрізнені людські кістки, уламки обладунку та зброї, окремі золоті пластинки. Шансів на успіх у такій могилі майже не було, тому мої наполегливі твердження про те, що в ній буде знайдено щось надзвичайне, велике-велике й дуже блискуче, експедицією сприймалися з вельми в'їдливим гумором.

Водночас провадилися дослідження й інших об'єктів кургану. У двох кінських ямах біля центральної гробниці лежа-

Золоте наголовне вбрання жінки з кургану Товста Могила. Реконструкція

ло по троє коней. Кінські вуздечки в одній із них були оздоблені золотими прикрасами, в другій — срібними та срібними з позолотою. Один з коней мав розкішний бронзовий нагрудник. Серед прикрас особливою винахідливістю відзначалися три пари нащічників, оздоблені в нижній частині рослинним візерунком, а вгорі — фігурами голубів, тіла яких то зображені реально, то переростають в рослинні візерунки або закручені зміїні тіла з риб'ячим хвостом. До складу позолоченого набору входили крилоподібні нащічники, круглі оздоби із зображенням розетки, жіночого обличчя та

голови Геракла в лев'ячій шкурі, а також великий налобник із фігурою змієногої богині, легендарної прародички скіфів.

Коней супроводжували троє конюхів, похованих у невеликих окремих могилах. Головний із них при боці мав сагайдак зі стрілами й ножами, на зап'ясті — залізний браслет, на шиї — золоту гривню, яка, безперечно, свідчила про знатність його походження. Третій був ще зовсім хлопчиком. Курган оточував глибокий рів, його заповнили рештками тризни — уламками амфор та кістками тварин (коней, диких кабанів і оленя), що виразно групувалися в одинадцять скупчень, кожне з яких, імовірно, залишив певний родоплемінний колектив. Унаслідок таких досліджень нам вдалося не лише встановити, що їли та з яких грецьких місцевостей пили вино під час поминок, але навіть приблизно підрахувати кількість учасників тризни. Встановивши за кістками загальну кількість з'їдених тварин, підрахувавши їх вагу і за етнографічними даними припустивши, що один поминальник міг з'їсти за день п'ять кілограмів м'яса, доведено, що в тризні могли взяти участь щонайменше дві з половиною — три тисячі чоловік. Імовірно, якщо врахувати повідомлення Геродота, ще приблизно саме така кількість людей брала участь і в спорудженні насипу кургану, обсяг якого становив десь 12 000 м^3. Ґрунт для нього возили возами за п'ять кілометрів із заплави річки Солоної.

Товсту Могилу було колись споруджено протягом чотирьох, щонайбільше восьми днів. Знімали ж ми її за допомогою потужної сучасної техніки майже протягом місяця. Серед тварин, з'їдених поминальниками, переважали особини віком півроку, півтора року, два з половиною роки і т. д. Оскільки молодняк народжується навесні, поминки, а отже, і похорон, відбувалися восени.

Проходження центральної гробниці ускладнювалося великими обвалами. Дно могили містилося на глибині 8,5 м від рівня поля. У склепі по коліна стояла вода — наше припущення про те, що курган гине внаслідок сучасної забудови, повністю підтвердилося.

Розчищати дно підземелля почали 21 червня. Біля входу до нього лежав кістяк ще одного слуги, велика триручна

Учасники розкопок під час знахідки пекторалі

амфора, дві бронзові посудини та кілька сагайдаків з бронзовими і кістяними вістрями стріл.

У склепі серед глиняного череп'я валялися розкидані грабіжниками кістки головного небіжчика, уламки обладунку та зброї, золоті пластинки від срібного горита, одяг та посуд (близько 600 штук). А за десять сантиметрів від того місця, де порпалися грабіжники, біля самого спуску в склеп, лежали непомічені ними найкоштовніші, парадні речі небіжчика: окутий золотом меч, золоті оздоби нагая та велика нагрудна прикраса — золота царська пектораль. Я знайшов її, розчищаючи долівку підземелля 21 червня о 14 годині 50 хвилин. Моя фантазія виявилася надто убогою, щоб уявити собі щось подібне до розкопок. І я впевнений, що не тільки моя. Тепер, коли все позаду, легше повірити в містику, ніж у те, що грабіжники справді могли недогледіти такий скарб: варто було їм лише простягти руку ще на десять сантиметрів — і пектораль для людства була б назавжди втрачена.

Копачі, по обіді підкріпивши дромос у слабких місцях, уже лаштувалися додому. Ми, археологи, вирішили ще трохи попрацювати. Я розчистив один із сагайдачних наборів під стінкою дромосу і, згортаючи густий глиняний намул, що вкривав долівку, відчув, як пальці щось боляче дряпнуло. У серці солодко тенькнуло. Обережно відгорнувши намул, я побачив, як зблиснуло золото, і якимось невідомим відчуттям збагнув, що це саме те: річ була велика і явно лежала на своєму початковому місці, не зрушена грабіжниками. Ми підняли пектораль з долівки, обмили її в копанці, зробленій для стікання води, винесли на світло у вхідну яму і, як діти, почали від радості цілувати.

Золота пектораль з кургану Товста Могила

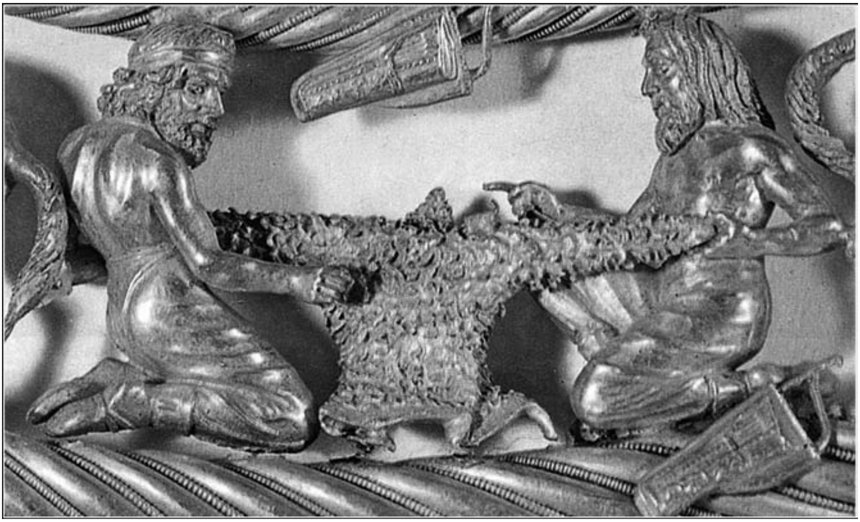
Перед нами була річ справді небачена. Вага пекторалі 1150 грамів, діаметр 50,6 сантиметра. Усе її поле було поділене на три місяцеподібні яруси за допомогою витончених порожнистих трубок, що становили каркас виробу. Нижній і верхній яруси заповнювали скульптурні композиції, середній оздоблювався насиченим рослинним орнаментом, закріпленим на пласкій платівці. Увесь витвір до найменшої деталі виготовлено із золота 958 проби, що має чистий сонячний колір.

У центрі нижнього ярусу — три сцени боротьби коня з двома грифонами, що напали на нього. Найбільш трагічну з них розташовано посередині. Далі за ними — поєдинок дикого кабана (праворуч) та оленя (ліворуч) з леопардом і левом, за якими зображено гонитву собаки за зайцем. Мов жмутком світла художник вихопив з темряви цей жахливий світ конання. Отож чим ближче до кінців, то він дедалі зменшується й затихає: перед зайцями, мов одвічні символи музикальної тиші степу, сидять уже звернені одне до одного коники-стрибунці, самець і самиця. Завершуючи композицію ідейно й стилістично, вони водночас становлять природний перехід до середнього поясу зображень, який відбиває святкове буяння природи.

Середній ярус становить з нижнім поясом єдину картину і разом з тим править за чудову ритмічну перебивку між поданими великим планом зображеннями нижнього й верхнього поясів, пов’язуючи весь витвір у розгорнуту поему.

Фокусом усього твору є середня сцена верхнього ярусу, де двоє роздягнених до пояса чоловіків шиють хутряне вбрання, розтягнувши його за рукави. Для урівноваження композиції й заповнення вільного простору над вбранням повішено горит з луком і стрілами. Другий горит лежить біля ноги правої фігури. Окуття горитів містять мікроскопічні сцени боротьби героя з чудовиськом.

Лівий скіф стоїть навколішках, спина його на третину повернена до глядача. Лівою рукою він тягне до себе вбрання, у правій тримає голку, яку можна помітити лише із зворотного боку. Кучеряве волосся майстра відкинуте назад і перев’язане широкою стрічкою, як у царя з кульобського

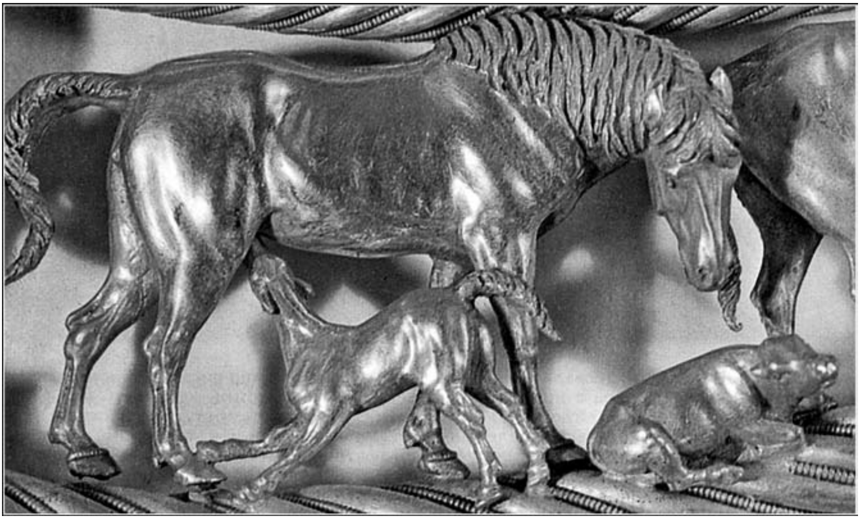

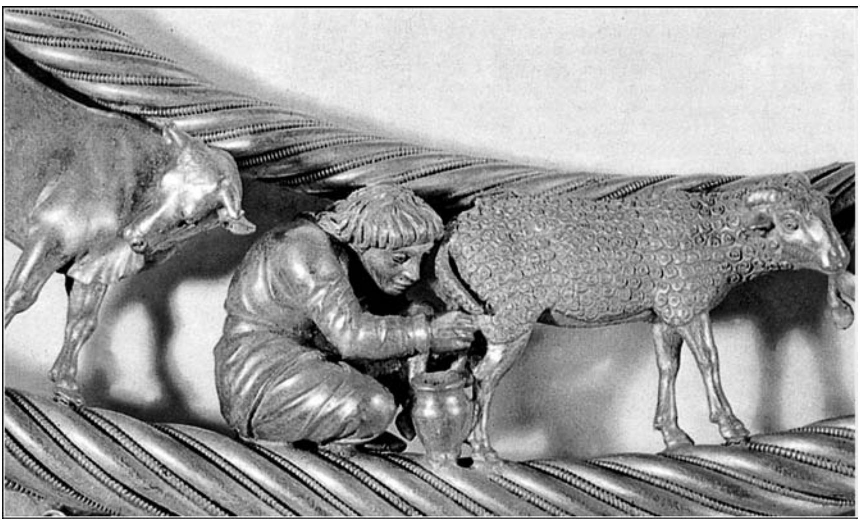
Фрагмент пекторалі

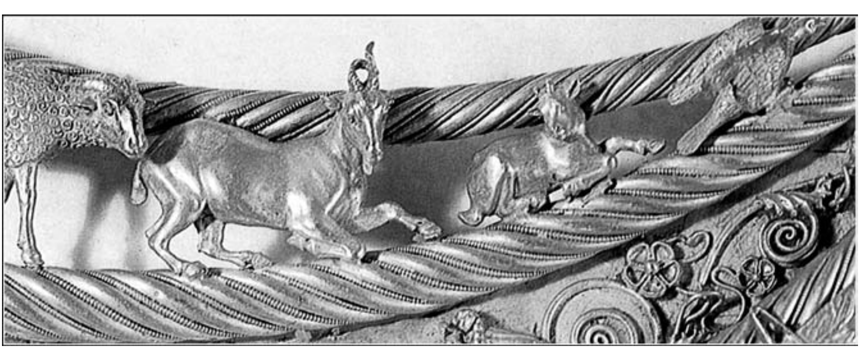
келиха. Обличчя вкрите густою кучерявою бородою, під очима — великі набряклі міхури. У всій фігурі чоловіка відчувається якась надломленість і прихована хворобливість. Навіть поперек його перев'язано товстою хусткою.

Правий майстер центральної сцени сидить на підігнутій лівій нозі. Рукав вбрання він також натягує лівою рукою, а в правій, як і його напарник, тримає довгу голку або шило. Вказівний палець цієї руки відставлено, і погляд майстра звернено на співбесідника, ніби він щось йому вказує. Волосся і борода чоловіка спадають великими кучерями, обличчя має видовжені пропорції. У виразі обличчя і в поставі відбито незламну волю.

Ліворуч і праворуч від центральної сцени стоять кобили і корови з телятами, за ними вміщено фігури двох юних скіфів, зайнятих доїнням овець. Юнак у правій частині композиції сидить з підібганими під себе ногами позаду вівці і зосереджено доїть її в посудину місцевого виробу. Обличчя його просте. Підрізане спереду волосся рівними пасмами спадає з голови. Юнак ліворуч однією рукою тримає амфору, другою збирається заткнути її жмутком трави — саме так, за свідченням стародавніх джерел, єгиптяни зберігали молоко від скисання. На губах юнака сяє легка усмішка. Волосся

Монети царя Атея

його, як і волосся скіфа праворуч із центральної сцени, спадає великими кучерями.

Найбільшої могутності Скіфія досягла в IV столітті до н. е., коли цар Атей об'єднав усі скіфські племена в єдину державу. Атей писав Філіппу II: «Ти владарюєш над македонцями, які навчені воювати з людьми, а я — над скіфами, які можуть боротися і з голодом, і зі спрагою». Цар Атей загинув у 339 році до н.е. в бою з македонським військом під проводом Філіппа II Македонського. Атею на той час було понад дев'яносто років.

Ліплення образів верхнього ярусу сягає вищого рівня пластичності. Око чарують досконалість пропорцій, виняткова краса й природність рухів людей і тварин. Образна мова композиції проста й лаконічна. Легка гра світлотіні на золотій поверхні, підкреслюючи пластику об'ємів, робить фігури живими: здається, в їхніх жилах пульсує кров.

Щойно подоєна вівця стоїть ліворуч від дояра.

За вівцями з обох боків композиції — кози з козенятами. Одна з них збирається лягти, друга зводиться. Завершується композиція зображенням птахів, що летять врізнобіч, створюючи враження викінченості задуму і водночас безмежності простору».

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Античні держави Північного Причорномор'я були засновані давньогрецькими колоністами у VII—V століттях до н. е.

Важливим фактором заснування греками перших поселень на території Північного Причорномор'я були пошуки джерел сировини, зокрема металу. Розвиток ремесел сприяв зростанню торгівлі і мореплавства. Грецькі переселенці прагнули також освоїти придатні для ведення сільського господарства землі, забезпечити себе всім необхідним і бути економічно і політично незалежними від грецької метрополії.

Найбільше колоній на причорноморських землях, за свідченням Страбона, мало іонійське місто Мілет. Разом з Мілетом у колонізації Північного Причорномор'я і Приазов'я брали участь вихідці з інших грецьких міст: Теоса, Фокеї, Колофона, Ефеса, Клазомен та ін.

У заселенні греками Північного Причорномор'я вчені простежують кілька етапів. На першому етапі (середина VII ст. до н. е.) в Північно-Західному Причорномор'ї було засновано два поселення: Істрію в Подунав'ї і Борисфен на о. Березань. На другому етапі (перша половина — середина VI ст. до н. е.) греки освоюють узбережжя Березанського та Бейкушського лиманів. У пониззі Південного Бугу виникає античне місто Ольвія; кілька землеробських поселень з'являється на берегах Дніпро-Бузького і Березано-Сасицького лиманів. На Боспорі Кіммерійському були засновані міста Пантікапей, Гермонасса, Німфей, Мірмекій, Феодосія, Кепи та ін. Всі ці міста розміщені на узбережжі Керченської протоки, а землеробські поселення становили їхню сільську периферію.

На третьому етапі (друга половина VI — початок V ст. до н. е.) починається освоєння району Нижнього Подністров’я, де було засновано міста Ніконій і Тіру. Створюється ряд сільськогосподарських поселень на східному узбережжі Дністровського лиману. В цей час значно розширюється територія міста Ольвії і виникають поселення на берегах Бузького лиману.

На четвертому етапі (кінець V ст. до н. е.) на території Західного Криму вихідці з Гераклеї понтійської заснували античне місто Херсонес. Цим останнім етапом і завершився процес колонізації греками Північного Причорномор’я.

В основі колонізації давніми греками Північного Причорномор’я лежали експлуатація родючих земель, розвиток різноманітних ремесел, торгівля і рибний промисел. Зрозуміло, що населення сільських поселень, а подекуди й міст було етнічно неоднорідним. Але в самих античних полісах, безперечно, переважало грецьке населення.

У III столітті до н. е. виникли і важливий торговельний осередок — м. Танаїс в гирлі Дону, а також боспорські міста Патрасій, Кітей і Синдська Гавань та Калос-Лімені на західному узбережжі Криму. Протягом свого майже тисячолітнього існування (до IV ст. н. е.) держави Північного Причорномор’я не припиняли зв’язків із середземноморським античним світом. Водночас елліни підтримували тісні економічні й культурні контакти з місцевими причорноморськими племенами, що, безумовно, залишило свій слід в історії скіфів, фракійців, синдів, меотів, таврів, сарматів.

Початок дослідження античних пам’яток Північного Причорномор’я припадає на кінець XVIII — першу половину XIX століття. Він пов’язаний з історико-археологічними подорожами П. Сумарокова, І. Потоцького, П. С. Палласа, Г. Е. Келера, П. І. Кеппена, під час яких було зібрано перший археологічний матеріал.

У другій половині XIX століття розпочалися широкі археологічні розкопки Боспору (А. Є. Люценко, В. Г. Тізенгаузен, І. Є. Забєлін, А. А. Сибірський), планомірні дослідження античного Пантікапея та його некрополя (К. Е. Думберг).

У XX столітті Херсонес вивчали К. К. Косцюшко-Валюжинич, Р. І. Лепер, К. Е. Гриневич та ін. В Ольвії розкопки провадили С. А. Семенов-Зусер і Б. В. Фармаковський. У 1932—1940 роках активні роботи вела Боспорська археологічна експедиція під керівництвом В. Ф. Гайдукевича, яка відкрила залишки боспорських міст Тірітаки і Мірмекія.

Протягом останніх десятиліть систематично провадяться розкопки Пантікапея, Мірмекія, Тірітаки, Ілурата, Кітея, Феодосії, Німфея, Фанагорії, Гермонасси, Кепи, Танаїсу, Херсонесу, Ольвії та інших північно-причорноморських античних міст. Найвагоміший внесок у вивчення цих пам'яток зробили археологи В. Ф. Гайдукевич, В. Д. Блаватський, Д. Б. Шелов, Г. Д. Бєлов, Л. М. Славін, І. Т. Кругликова, П. М. Шульц, А. М. Щеглов, С. Д. Крижицький, В. І. Кадєєв, О. І. Домбровський, С. Ф. Стржелецький.

Березань і Ольвія

У нижній течії Південного Бугу, на північному узбережжі Чорного моря, виникли перші осередки античної давньогрецької культури — поселення на острові Березань і місто Ольвія.

Березанське поселення (поблизу м. Очаків) було засноване в 645—644 роках до н. е. Площа поселення становила понад 10 га. Основою економіки були сільське господарство, рибний промисел, ремесла, торгівля. Мешканці Березані мали зв'язки з іонійськими містами.

Ольвія грецькою мовою означає «щаслива».

Першими житлами поселенців були напівземлянки і наземні сирцево-кам'яні будинки. Починаючи з кінця VI століття до н. е. поселення було забудоване наземними житлами, що утворили вулиці й провулки. По обидва боки вулиць відкрито будинки прямокутної у плані форми площею 45—75 $м^3$. Вони складалися з кількох приміщень з глинобитними долівками й печами. Внутрішні подвір'я були вимощені. Поряд з будинками знаходилися господарські приміщення, цистерни і глибокі колодязі. Сирцево-кам'яні житлові і громадські будинки центральної частини поселення зведено на початку V століття

до н. е. Виявлено також культові споруди, зокрема апсидний храм першої половини V століття до н. е.

З другої половини VI століття до н. е. Березань була політично незалежним утворенням — полісом, до сфери впливу якого входили землеробські поселення по обох берегах Березанського лиману. В обігу була власна полісна монета. Наприкінці VI століття до н. е. Березань увійшла до складу Ольвійської держави.

З другої чверті V по III століття до н. е. простежується поступовий занепад на Березанському поселенні. Життя його, як показують археологічні матеріали, тривало до кінця III століття до н. е. Новий етап історії Березані датується I—III століттям н. е.

На Березані досліджено залишки некрополя VI — першої половини V століття до н. е. Головним типом поховальних споруд були ґрунтові ями, іноді перекриті деревом і камінням. Відомо і кілька курганів, під якими виявлено колективні поховання. Обряд поховань включає трупопокладення, трупоспалення, дитячі поховання в амфорах або урнах. Переважно нечисленний супровідний інвентар становлять керамічний і скляний посуд, предмети туалету і побуту, зброя (мечі, ножі, наконечники стріл).

Антична Ольвія була розташована на правому березі Південно-Бузького лиману поблизу с. Парутино Очаківського району Миколаївської області. У середині VI століття до н. е. місто заснували вихідці з Мілета. Залишки основної незатопленої частини верхнього міста становлять площу 33 га. Значна частина нижнього міста зруйнована водами лиману. Історію розвитку Ольвії поділяють на два етапи.

Перший етап (середина VI ст. — 49—44 рр. до н. е.) характеризується поступальним розвитком економіки і культури, що був перерваний нападом гетів.

Розкопки Ольвії наприкінці XIX століття не проводилися через протидію власниці території — графині Л. О. Мусіної-Пушкіної, але селяни із сусіднього села Парутина викопували для продажу давні речі, більша частина яких потрапляла за кордон.

На наступному етапі (друга половина I ст. до н. е. — середина III ст. н. е.) Ольвія зазнає інтенсивного тиску з боку

Вулиця Ольвії. Реконструкція М. В. Горелика

місцевих племен і зрештою потрапляє в політичну залежність від Риму.

Наприкінці VI — на початку V століття до н. е. в центрі міста були зведені перші громадські споруди: вівтар, вимощена каменем доріжка, що вела до Священного гаю. Очевидно, тоді ж виникла й агора, себто площа для зборів. Основу житлової забудови становили землянки і напівземлянки, розміщені по обидва боки головної поздовжньої вулиці. З початку V століття до н. е. різко зростає щільність забудови, що було пов'язано зі збільшенням кількості мешканців. В Ольвії тоді налічувалося 6—10 тис. чоловік. Основну масу населення міста становили греки. У місті карбувалась місцева монети (дельфінчики та асси). Хоч основу економіки міста становило сільське господарство, але досить розвинутими були вже й різноманітні ремесла та промисли. Ольвія мала міцні торговельні, культурні зв'язки з населенням Подніпров'я й Побужжя, а також із середземноморськими античними міськими центрами (Іонія, Хіос, Самос, Родос, Коринф та ін.).

У V столітті до н. е. навколо міста було зведено оборонні кам'яні мури і башти. Центральний теменос обнесено кам'яною огорожею, в межах якої споруджено храм іонічного ордера Аполлона Дельфінія і монументальний вівтар. Цим же періодом датується поява зі східного й західного боків агори торговельних рядів, а з півдня — будівлі гімнасія.

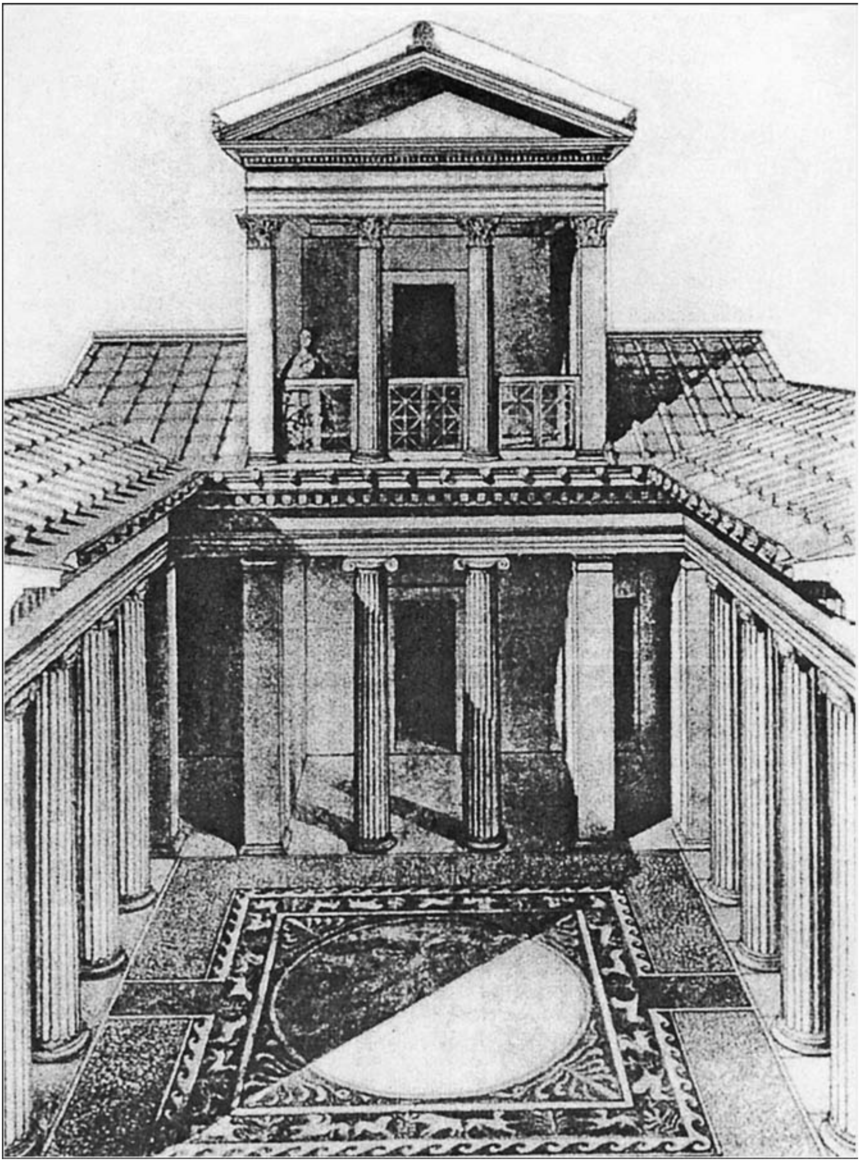
Житлові квартали Ольвії відкриті поблизу теменоса, агори, а також у Нижньому місті та на його північній околиці. Площа будинків у межах 100—600 м^2. Найбагатші з них розміщувалися в центрі міста. Вони мали підвали, цистерни для зберігання води, викопані в льоху. Реконструкція громадських споруд і житлових комплексів на агорі елліністичного часу показує, що забудова тут велася за певною регламентацією.

У V—IV століттях до н. е. досить інтенсивно розвивалася економіка міста. Важливу роль відігравала торгівля з Південним Причорномор'ям і Малою Азією. У 331 році до н. е. до Ольвії підступили війська Зопіріона (одного з воєначальників завойовницької армії Александра Македонського). За допомогою скіфів облога була знята.

Систематичні розкопки Ольвії розпочав у 1901 році видатний російський археолог Б. В. Фармаковський. Він дослідив тисячолітню історію Ольвійського городища.

З кінця III — початку II століття до н. е. на території поліса та його округи починається нова військово-політична криза. У стародавній пам'ятці тих часів — декреті на честь Протогена, вибитому на мармуровій плиті, розповідається про людину з багатої міської верхівки, яка чимало зробила для ремонту та відновлення оборонних стін і башт Ольвії.

У II столітті до н. е. Ольвія потрапляє під протекторат скіфського царя Скілура. Посилюються її зв'язки з Кримом і Неаполем скіфським. В середині I століття до н. е. Ольвію спустошили гети. У третій чверті I століття до н. е. ольвіополіти залежали від скіфського царя Фарзоя. У II — на початку III століття н. е. становище Ольвії дещо стабілізується. Тут розміщується римський військовий гарнізон, а за Септимія Севера (193—211 рр.) Ольвія входить до складу римської провінції Нижня Мезія. В середині III століття н. е.,

Багатий дім в Ольвії III ст. до н. е. Реконструкція

очевидно, внаслідок готського нашестя місто перестає існувати як античний центр.

Ольвійський некрополь виник у середині — третій чверті VI століття до н. е. між берегом лиману та Широкою, Зая-

чою і Парутинською балками. У V— IV століттях до н. е. некрополь значно розширився, але найбільших розмірів він досяг за елліністичних часів. У другій половині III—II століть до н. е. некрополь ніби охопив місто підковою. Кладовище I—III століть н. е. було розташоване на північних кордонах міста, включаючи територію частини міських кварталів ранніх епох. Найдавніші поховання в могильнику — це ґрунтові ями з додатковими конструкціями з дерева, каменю, сирцю; могили перекривалися деревом (дошками або жердинами).

Комплекс речей у похованнях відповідав майновому стану, статі та віку померлих. Переважали місцевий столовий посуд та імпортна грецька кераміка — чорнофігурна, червонофігурна і чорнолакова. У похованнях елліністичного часу знайдено керамічні вироби Пергаму, Александрії та Гераклеї. У перші століття нової ери набули поширення червонолакова кераміка і скляний посуд, особливо багато амфор, які використовувались як тара для рідких і сипких продуктів.

За грецьким звичаєм ольвіополіти разом з померлим клали «обол Харона» у вигляді місцевої монети (дельфінчика). Особливі культові предмети представлені курильницями, амулетами, теракотами, лекіфами, дзеркалами. У цілому для Ольвії характерний грецький поховальний інвентар. Але паралельно з цим (особливо починаючи з перших століть нової ери) простежуються елементи сарматського, фракійського та інших впливів.

Тіра і Ніконій

Стародавня Тіра розміщувалася на території сучасного Білгорода-Дністровського Одеської області. Як свідчать античні автори, місто заснували наприкінці VI століття до н. е. вихідці з Мілета. Основу економіки античного міста становило сільське господарство: землеробство, виноградарство, виноробство, а також розведення худоби. Значну роль відігравала рибна ловля. З кінця V століття до н. е. Тіра встановлює тісні економічні, політичні і культурні зв’язки з античними центрами Західного Причорномор’я та Ольвією. У середині I століття до н. е. Тіра зазнала нашестя гетів, але життя в місті досить швидко відновилося. У перші століття нової

ери місто розвивалося під впливом Риму. Намагаючись перетворити Тіру на свій опорний пункт, римські імператори у II столітті н. е. розміщують тут свої військові легіони. У III столітті н. е. на Тіру напали племена, що входили до складу готського союзу. Дослідження показали, що життя в Тірі тривало приблизно до 70-х років IV століття н. е. Пізніше на місці Тіри зводиться середньовічний Білгород — золотоординський осередок XIII—XIV століть, потім з'являються фортечні мури XV століття, турецький Аккерман і нарешті сучасний Білгород-Дністровський.

Антична Тіра складалася, очевидно, з трьох частин: верхньої, терасної та нижньої. Нині залишилося близько 12 га території міста. Тут досліджено рештки житлового кварталу IV століття до н. е. — IV століття н. е., а також оборонний комплекс кінця IV ст. до н. е. — середини III століття н. е. Будинки кварталу мали житлові, а також господарські приміщення. Кам'яна кладка стін будинків позначена високою якістю. Внутрішня частина стін вкрита розписною штукатуркою. У перші століття нової ери відбувається перебудова жител кварталу, а під вимосткою вулиці було прокладено масивний водостік. Південніше цього кварталу у II столітті н. е. зводиться цитадель для римського гарнізону. У другій половині III — в IV столітті н. е. місто ще зберігало античні традиції, але склад його мешканців значно поповнюється за рахунок навколишніх поселень.

Некрополь Тіри займав значну територію безпосередньо за містом. Ближче до міста був ґрунтовий могильник, а далі — курганний. Над ґрунтовими могилами були кам'яні стели. Знайдені і досліджені стели датуються II століттям н. е. На некрополі виявлено окремі склепи перших століть нової ери. Склепи входять в конструкцію курганів або побудовані окремо від них. Переважають два типи склепів: кам'яний ящик і монументальні споруди, що складалися з дромоса та поховальної камери.

Рештки міста Ніконія виявлено на лівому березі Дністра біля с. Роксолани Одеської області. Значну частину його знищили води лиману. Місто заснували іонійці в останній третині VI століття до н. е. Про нього згадують античні автори

Арріан, Птолемей, Страбон та ін. У соціально-економічному розвитку Ніконія простежено кілька етапів. Наприкінці VI і в першій половині V століття до н. е. місто було значним землеробським і ремісничим центром, карбувало свою бронзову монету із зображенням сови і мало тісні економічні зв'язки з Середземномор'ям. Протягом другої половини V—IV століття до н. е. тривав розквіт міста, його територія значно зросла і була обнесена оборонним муром. У III—II ст. до н. е. Ніконій поступово занепадає, зменшується його територія і обсяг торгівлі з грецькими центрами. Протягом I— IV століть н. е. життя в місті поступово відновлюється.

На території Ніконія досліджено наземні сирцево-кам'яні і кам'яні будинки, вимощені камінням та уламками кераміки подвір'я і вулиці. У забудові міста переважає прямокутне і терасоподібне планування. Зокрема, відкрито і досліджено будівельний комплекс другої половини IV століття до н. е., що складався з розташованих по обидва боки вулиці житлово-господарських об'єктів з розвинутою системою водопостачання. Житлові будинки мали наземні господарські приміщення (6—10 $м^2$) і ями-льохи. Для I—IV століть зафіксовані рештки одно- і багатокімнатних житлових приміщень з вимощеними подвір'ями.

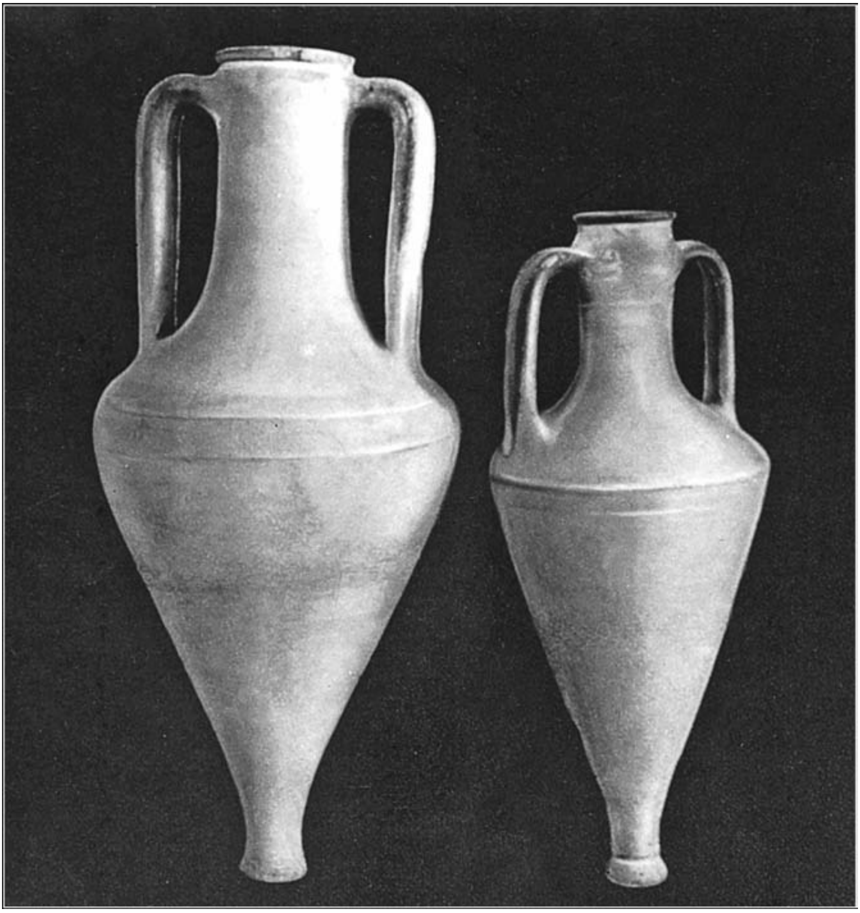
Некрополь Ніконія був розташований на високому плато на схід від міста. Він складався з курганних і ґрунтових могил. Відкрито кілька курганів IV століття н. е., які містили від одного до дев'яти поховань у простих ямах і в ямах з піддоном. Входи до поховальної камери, як правило, закривалися амфорами. У поховальному інвентарі — керамічний посуд, прикраси, зброя, монети. У перші століття нової ери дітей ховали в керамічних амфорах і глеках.

Херсонес і Керкінітида

Античне місто Херсонес засновано у 422—411 роках до н. е. як колонію Гераклеї Понтійської. Є певні підстави вважати, що на місці Херсонеса ще у VI столітті до н. е. існувало невелике іонійське поселення. Місто Херсонес забудовано за принципом регулярного прямокутного планування. Воно мало агору (адміністративний центр) і прямокутні жит-

лові квартали, що прилягали до неї. Ширина вулиць становила 4—6,5 м. Поряд з головною вулицею розміщувався театр, а на площі, до якої вела ця вулиця, стояв храм. Загальна площа міста у V столітті до н. е. становила 35 га.

На кінець IV століття до н. е. припадає бурхливий розквіт Херсонеса. Місто стало центром усього Північно-Західного Криму. Місто-держава у формі рабовласницької демократичної республіки у V—IV століттях до н. е. досягло економічного піднесення за рахунок розвитку сільського господарства (вирощування зернових культур, винограду) та торгівлі (головним чином з Іонією та Афінами). Крім того, роз-

Амфори з Гераклеї та Херсонеса

Мури Херсонеса

вивалися рибальство, соляний промисел, ремесла (гончарне, бронзоливарне, ткацьке та ін.)

Херсонес IV — середини I століття до н. е. представлений досить значною кількістю архітектурних об'єктів. Відкрито оборонні споруди, що становили поєднання куртин довжиною 40—70 м і круглих у плані башт.

На херсонеській агорі знайдено мармурову плиту з текстом присяги мешканців міста. У присязі йдеться про права і обов'язки херсонесців, про повноправність рабовласників або принаймні вільних громадян, згадується і про хліботоргівлю.

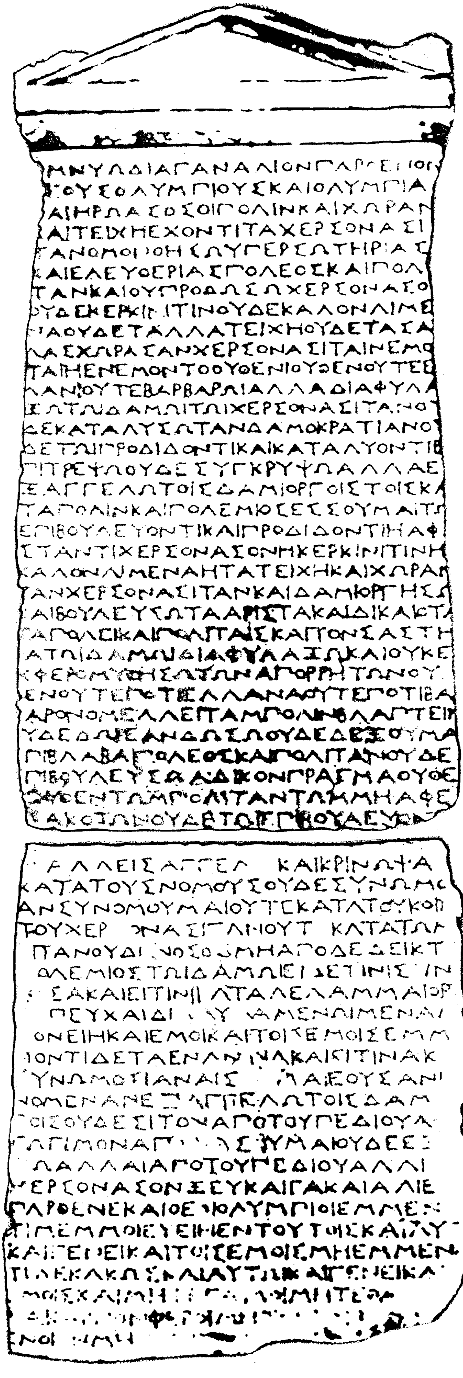
В останні століття до нашої ери і в першому столітті нашої ери Херсонес вів спустошливі війни зі скіфами і таврами. Наприкінці першого століття Херсонес увійшов до складу Римської імперії, а після її поділу в 395 році потрапив під вплив Візантії.

Однією з важливих архітектурних пам'яток міста був театр, збудований на рубежі III—II століть до н. е. Театр, як показали дослідження, неодноразово перебудовували. Він міг умістити від трьох до п'яти тисяч глядачів. У місті відкрито житлові будинки, розташовані вздовж головної вулиці, а також поблизу берега. У II—III століттях н. е. триває міське домобудування Херсонеса. Перебудовуються й міські укріплення. У перші століття нової ери Римська імперія поширила свою владу і на Херсонес. Вона розглядала місто як один

із своїх важливих форпостів. Тому протягом IV століття н. е. зміцненню фортифікацій Херсонеса приділялося чимало уваги. Пізніше Херсонес був у складі Візантійської імперії.

Некрополь Херсонеса був розміщений на досить значній території від західних оборонних стін до південного кінця Карантинної бухти. Основним типом поховальних споруд V—I століть до н. е. були ґрунтові могили. В середині IV століття до н. е. з'являються могили, викладені всередині і, очевидно, перекриті покрівельною керамічною черепицею.

У II століття до н. е. на некрополі з'являються гробниці у вигляді прямокутних ящиків, складених з кам'яних плит, і склепи, вирубані в скелі, з нішами-лежанками для поховань. У склепах, очевидно, ховали заможних херсонесців. Такі поховальні споруди побутували й пізніше, аж до епохи раннього середньовіччя. У деяких склепах виявлено настін-

Присяга громадян Херсонеса

Оборонні стіни Херсонеса в X ст. Реконструкція

ний розпис, який засвідчує, що поховання належать раннім християнам.

Серед супровідного речового інвентаря, знайденого на херсонеському некрополі V—IV століть до н. е., переважає посуд: тарілки, таці, миски. Представлені керамічні бальзамарії, лекіфи, а також теракоти. Трапляються в похованнях стриглі, різноманітне намисто, персні, сережки, браслети тощо. У III—II століттях до н. е. кількість речей у могилах зростає, серед них з'являються золоті та срібні прикраси.

У Херсонесі від IV століття до н. е. і до пізньоантичного часу існував звичай класти в могилу «обол Харона». Побутувало і спеціально виготовлене для багатих небіжчиків вузьке золоте листя, що використовувалося як поховальні вінки, золоті пластинки — для губів та очей. Появу цих речей у поховальному ритуалі вчені пояснюють впливом східних провінцій Римської імперії.

Керкінітида — одне із значних античних міст Північно-Західного Криму. Воно знаходилося там, де сьогодні розташована Євпаторія. Місто виникло у VI столітті до н. е. Його площа становила близько 8 га. Потужність культурного шару на городищі досягає 6 м. Місто мало регулярну прямокутну систему забудови. Житлові будинки з підвалами порівняно невеликі за площею. Для IV—II століть до н. е. характерна забудова кварталами. У I столітті до н. е. — I столітті н. е. провадилася нерегулярна забудова міста.

Оборонні стіни городища довжиною 1,2 км і товщиною до 3 м мали не менше 12 квадратних у плані башт (5,4×6 м).

У хазяйстві Керкінітиди переважали землеробство і рибальство. Важливою галуззю також була торгівля з Херсонесом, містами Середземномор'я, Південного Понту й Малої Азії. У IV—III століттях до н. е. Керкінітида увійшла до складу Херсонеської держави. Наприкінці II століття до н. е. Керкінітиду захопили скіфи, і до II століття н. е. вона функціонувала як скіфське городище.

Західніше Керкінітиди було розташоване місто Калос Лімен («Прекрасна Гавань»), яке ототожнюють з городищем біля с. Чорноморське. Найдавніші шари городища датуються IV—II століттями до н. е. Місто площею близько 2,5 га мало оборонні мури з квадратними баштами. Тут досліджено житловий комплекс елліністичного часу. У шарах II—I століть до н. е. простежено сліди руйнацій і пожеж. Головним типом житла в цей період була землянка. Наземне будівництво з каменю відновлюється у I—II століттях н. е. Певний час місто було підпорядковане Херсонесу. Протягом другої половини II століття до н. е. воно потрапило під владу скіфів і було відвойоване понтійським полководцем Діофантом. Припинило своє існування у перших століттях нової ери. У верхніх шарах міста виявлено будівельні рештки і кераміку VIII—XI століть, що свідчить про відновлення тут життя в епоху середньовіччя.

Засновник Херсонеського музею К. К. Косцюшко-Валюжиніч називав Херсонес «Російські Помпеї, Російська Троя».

Херсонеська держава

Основні земельні володіння Херсонеса були розташовані на Гераклійському півострові і прилеглих до нього територіях. На Гераклійському півострові було створено систему клерів громадян Херсонеса. Це своєрідні й унікальні пам'ятки античного землеробства. На площі понад 10 тис. га було розміщено 400 наділів (клерів). Клер становив близько 26,5 га. На ньому була сільська садиба. Археологічно зафіксовано близько 150 таких садиб.

Кожна садиба, прямокутна у плані, з баштою в одному з кутів, мала внутрішнє подвір'я з житловими і господарськими

Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року Херсонеському заповіднику надано статусу національного, його територія охоплює Гераклійський півострів. До складу заповідника входять філії «Фортеця Чембало» (Балаклава), «Фортеця Каламіта» (Інкерман), «Гераклійські клери».

приміщеннями. Це були своєрідні невеличкі фортеці. Башти використовувалися для оборони від ворогів. Садиби будували в центрі клера на підвищенні. Саме планування їх було досить різноманітним.

Головною сільськогосподарською культурою на Гераклійському півострові був виноград. Разом з виноградарством і садівництвом значну роль відігравало також городництво. За межами Гераклійського півострова, на ділянках Балаклавської та Інкерманської долин, зафіксовано понад 30 поселень IV—III століть до н. е., що належали місцевим племенам, залежним від Херсонеса.

Боспорська держава

Боспор, на відміну від Ольвії, Херсонеса, Тіри та інших північнопричорноморських грецьких полісів-республік, був складною політичною системою. На чолі Боспорської держави стояв цар. Його опору становили багаті землевласники. Досить сильною була знать місцевих племен. У 80-х роках V століття до н. е. під владою династії Археанактидів були об’єднані міста Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса, Тірітака, Мірмекій, Кепи, Корокондама, Патрасій. У 438 році до н. е. Археанактидів змінила династія Спартокидів, яка розширила володіння Боспору. У період найвищого політичного й економічного розквіту (IV ст. до н. е.) влада Боспорського царства поширювалася на Керченський і Таманський півострови, пониззя Кубані, дельту Дону і Східне Приазов’я. До складу населення Боспорської держави, крім греків, входили сінди, меоти та інші місцеві племена.

У першій чверті III століття до н. е. в гирлі Дону було засновано місто Танаїс — важливий виробничий, торговельний і культурний центр Приазов’я.

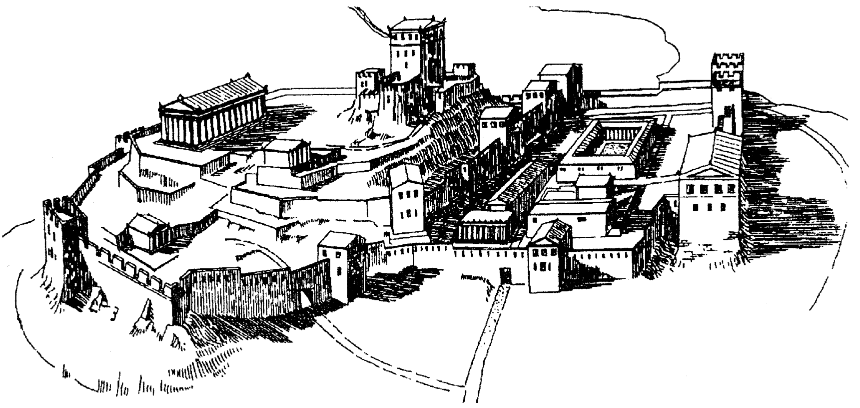
Через Танаїс здійснювалися економічні і політичні зв’язки Боспорського царства з населенням приазовських і придонських степів.

Пантікапей

Серед міст Боспору важливу роль відігравав Пантікапей — столиця держави. Його заснували вихідці з Мілета в першій половині VI століття до н. е. Залишки цього міста розташовані на території сучасної Керчі, на горі Мітрідат.

На вершині гори стояла фортеця, а на терасоподібних схилах — житлові будинки і споруди громадського призначення. До центру прилягала територія Нижнього міста з портом і агорою. На горі Мітрідат виявлені руїни будинку з сирцевої цегли на кам'яному фундаменті, античний грецький посуд кінця VII століття до н. е. Очевидно, до заснування міста тут існувала грецька торговельна факторія. У другій половині VI — першій половині V століття до н. е. площа Пантікапея становила кілька гектарів. Центральна частина міста була розміщена на вершині гори Мітрідат, де в кінці VI — на початку V століття до н. е. височів монументальний храм іонічного ордера, а також палац Археанактидів.

Досліджено архаїчний квартал, що складався з багатокамерних будинків. У давнину ця ділянка була забудована окремими спорудами. У V столітті до н. е. в Пантікапеї зводяться будинки з підвальними і напівпідвальними приміщеннями. Площа міста з кінця V до початку III століття до н. е. зросла до 18—20 га. Від тих часів збереглися залишки оборонних стін і башт, водосховище, водостоки, підвали з елементами гідротехнічного устаткування. Максимального розвитку місто досягло в III—II століттях до н. е. Його територія зросла до 30 га. Були

Акрополь Пантікапея. Реконструкція

На території Криму в середні віки існували так звані «печерні міста» — Мангуп, Ески-Кермен, Чуфут-Кале, Киз-Кермен, які входили до лінії гірських укріплень Херсонеса.

реконструйовані фортифікаційні споруди, у місті існував театр. Від споруд цього періоду зберігся оборонний комплекс акрополя, а також пританей на північному схилі гори Мітрідат. Будинок пританея III—II століть до н. е. складався з подвір'я, оточеного з трьох боків портиками доричного ордера і розміщеними за ними критими приміщеннями. Підлога в приміщеннях була викладена з різнокольорової гальки на цементованому розчині. Під час розкопок відкриті барабани колон з канелюрами, фрагменти розписної штукатурки, уламки п'яти статуй.

Після землетрусу 63 року до н. е. Пантікапей було відбудовано. Його площа в перші століття нової ери перевищує 100 га. Споруджуються нові тераси, зводяться монументальні будинки, відчутнішою стає в забудові диференціація за майновою ознакою. Частини міста, раніше зайняті монументальними будинками, в перші століття нової ери забудовуються ремісничими майстернями, рибозасолювальними комплексами і виноробнями.

Уявлення про будови перших століть нової ери можна скласти лише на підставі решток окремих приміщень, кам'яних кладок, архітектурних деталей, бруківок вулиць, водостоків і колодязів. Відкрито, зокрема, рештки багатого будинку площею 200 $м^2$ з андроном I століття до н. е. — II століття н. е. За окремими ордерними деталями і зображеннями на монетах, розписах, прикрасах з'ясовано, що в місті будувалися культові ордерні споруди: храми Деметри, Арея, Асклепія, Аполлона, святилища Кібели і Діоніса. Велике значення для економіки Боспору мали монети, карбовані в Пантікапеї.

Поховальні пам'ятки представлені кладовищем на горі Мітрідат, а також великими кам'яними склепами з курганними насипами над ними. Особливо цікаві склепи в Царському і Золотому курганах IV століття до н. е. Визначною пам'яткою є і склеп Деметри I століття н. е. Стіни і стеля цього склепу прикрашені розписом на міфологічні теми та зображеннями богів. В образі богині Деметри в центрі стелі склепу (звідси пішла і його назва) дуже реалістично втілені риси жіночого обличчя.

ПАМ'ЯТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

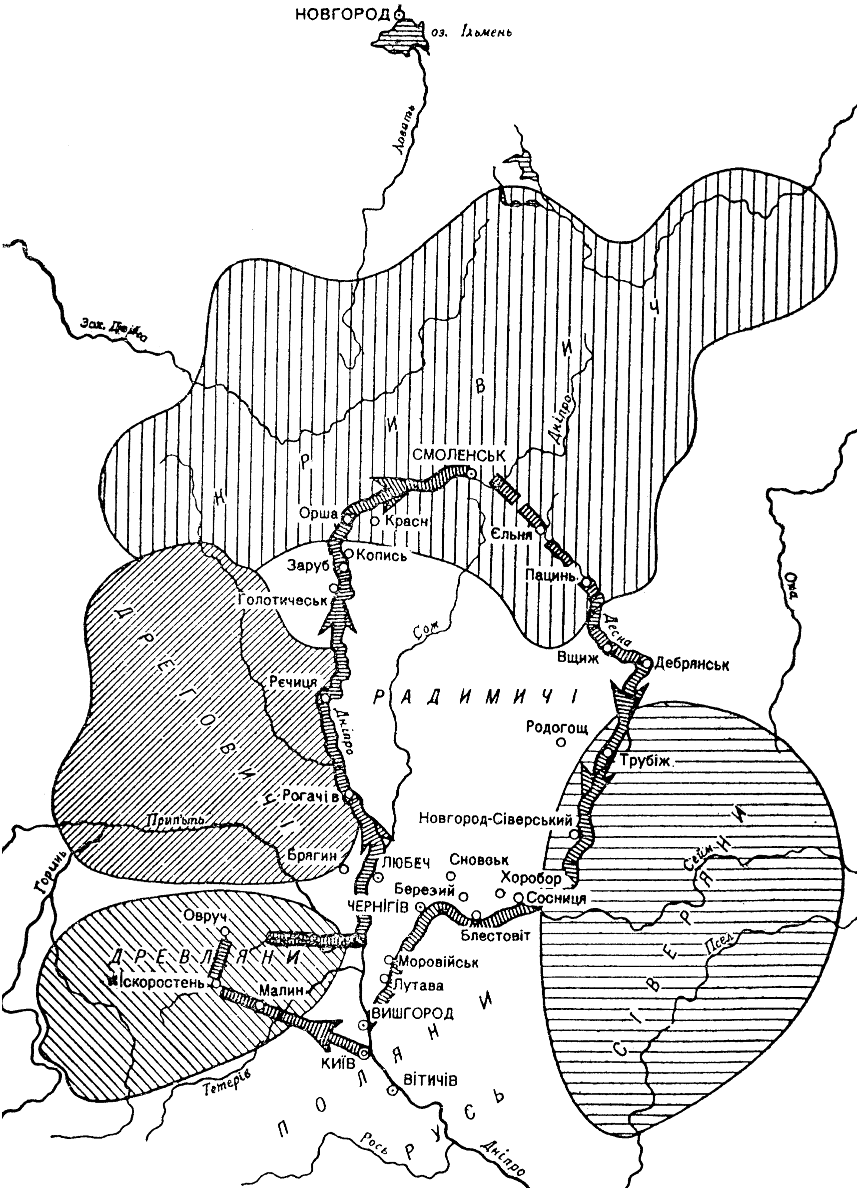
В IX столітті, як свідчить літопис, завершився процес об'єднання східнослов'янських земель. З утворенням Київської Русі східне слов'янство вступило у новий період своєї історії, в епоху феодалізму. Київська Русь із центром у Києві стала однією з наймогутніших держав середньовічної Європи.

Історія Київської Русі хронологічно охоплює період з IX до кінця XIII — початку XIV століття. Це означає, що давньоруська народність — основа наступного історичного і культурного розвитку російського, українського і білоруського народів — функціонувала протягом 500 років. Отже, приблизно 25 поколінь людей жили і творили на території давньоруської феодальної держави IX — початку XIV століття. У процесі формування давньоруської народності, крім східнослов'янського населення, взяли участь і деякі інші, неслов'янські за походженням племена. Вивчаючи епоху Київської Русі, спеціалісти відзначають на території східних слов'ян IX — початку XIV століття такі основні категорії археологічних пам'яток, як городища, селища, капища-жертовники і могильники. Вони широко відомі на територіях України, Росії і Білорусії. Починаючи з кінця X століття (з офіційним прийняттям християнства), з'являються храмові християнські споруди — церкви.

У Східній Європі відомо понад 500 пам'яток ранніх слов'ян. На території України археологи виокремлюють три слов'янські культури V—VII століття — празьку, або празько-корчакську, пеньковську та колочинську.

Городища

Наприкінці XIX століття в Росії, Україні і Білорусії були проведені відповідні роботи щодо фіксації на місцевості городищ, укріплених валами й ровами. Зокрема, у Київській,

Теріторія, на якій Київські князі збирали полюддя в І половині Х століття

Волинській, Подільській і Харківській губерніях були створені й опубліковані місцеві археологічні карти. Перші спеціальні розкопки на давньоруських городищах України здійснив на початку XX століття В. В. Хвойка (у Києві, біля сіл Шарки, Конончa, Витачів, Білгород).

В. В. Хвойка

Городища зосереджені переважно у лісостеповій зоні України, менше їх у північних поліських районах. На заході частина городищ знаходиться на території сучасної Польщі (верхів'я річок Сан, Вепш і вздовж західних приток Західного Бугу). На південному заході до складу Русі входили землі Верхнього і Середнього Подністров'я, верхів'я Пруту й Серету, верхів'я Тиси у Закарпатті. Південною межею Русі було Середнє Подністров'я і верхів'я Південного Побужжя, а далі до Дніпра — р. Рось. Південно-східною межею Русі на Лівобережжі Дніпра була р. Сула. Населення по річках Псел, Ворскла і Сіверський Донець входило до складу Київської Русі.

У Середньому Подніпров'ї протягом X—XII століття були споруджені системи оборонних фортифікацій — так звані Змієві вали. Після навали ординців, у середині і другій половині XIII століття, городища поступово втрачають своє значення.

Існувало п'ять типів городищ:

— городища — общинні центри,

— городища — князівські (державні) фортеці,

— городища — сторожові фортеці,

— городища — феодальні замки,

— городища — давньоруські міста.

Хронологічно давньоруські городища охоплюють період від X до кінця XIII — початку XIV століття.

Одна з ранньосередньовічних археологічних культур України — салтівська, або салтівсько-маяцька (VIII—X ст.) — була відкрита в 1900 році в селищі Верхній Салтів Харківської губернії вчителем В. А. Бабенком. Ця культура охоплювала величезну територію в межах сучасної України, в степах Криму, Росії і Болгарії.

У валах більшості досліджених городищ відкрито рештки дерев'яних конструкцій. Це прямокутні зруби, які зміцнювали насип валу. У валах городищ дослідники зустрічають один, два і три ряди зрубів. Ряди зрубів прилягали один до одного по периметру валу городища. Зруби були заповнені ґрунтом, вийнятим при спорудженні рову, розміщувалися в зовнішньому ряду укріплень, їх позначають літописним терміном «городні». Крім того, на городищах відомі й порожні зруби — кліті. Кліті використовували для оборони і для зберігання різноманітних господарських припасів, а також як житла, що входили в конструкцію валу. Ось чому в клітях іноді трапляються залишки вогнищ, печей, обвугленого зерна злакових культур, сільськогосподарські знаряддя та побутові речі.

На території України зафіксовано також городища з дерево-земляними фортифікаціями стовпової конструкції. Вони складалися зі стіни у вигляді частоколу, присипаного із зовнішнього боку землею. Виявлено також укріплення, що складалися з приміщень-клітей, зміцнених посередині або по кутах стовпами.

Окремі городища, крім дерево-земляних фортифікацій, мали у своїх конструкціях кам'яні кладки і вимостки, а також кладки з сирцевої цегли. Останні зафіксовано безпосередньо перед городнями із зовнішнього боку валу на городищах Білгорода, Переяслава, Василева у Середньому Подніпров'ї. На Середньому Дністрі на місцях деяких давніх городищ відкрито залишки кам'яних стін, які зводили в найбільш уразливих ділянках фортифікацій, з боку Поля (Хотин, Кам'янець-Подільський).

На окремих городищах у валах вдалося простежити в'їзди. Вони були обмежені стінами частоколу (Судова Вишня у Прикарпатті, Заріччя на р. Стугна, Стара Ушиця на Середньому Дністрі). Ці в'їзди мали вигляд коридора довжиною

13—15 і шириною 2,5—3 м. В’їзди закривалися воротами, перед якими могли бути підйомні містки. Зверху над воротами були звичайні оборонні стіни. У великих городищах відомі кам’яні ворота-в’їзди (Золоті ворота в Києві і Володимирі на Клязьмі, ворота Києво-Печерської лаври, Єпископські ворота в Переяславі). Над паралельними стінами таких воріт зводили башту з церквою, яка могла використовуватися під час оборони.

Розміри й загальну площу городища вчені вважають однією з ознак, яка дає змогу говорити про їхнє значення. Встановлено, що більшість городищ мали площу до 1 га. Більші за площею городища, з дитинцем і окольним градом, є, як правило, залишками міст.

Неукріплені селища є найбільш поширеними археологічними пам’ятками Київської Русі. Нині на території України зафіксовано понад 600 селищ. Вони відомі у лісовій і лісостеповій смузі, а також вздовж Дніпра аж до його гирла у степовій зоні. Селища розташовувалися по берегах річок, озер, іноді на вододілах, піщаних дюнах, пагорбах у заплавах. У степовій зоні давньоруські селища зафіксовано вздовж Дніпра.

Житла у селищах розміщувалися рядами. Для X—XI століття типовими були житла-напівземлянки стовпової або зрубної конструкції площею до 30 м^2. У житлах виявлено печі-кам’янки або глинобитні печі. Трапляються також відкриті вогнища, споруджені з глини і каменю. У XII—XIII століттях напівземлянки поступово замінюються наземними житлами. Розміри наземних жител становили від 9 до 36 м^2. Печі в житлах глинобитні. На Волині, в Подніпров’ї їх споруджували на материкових останцях, вирізаних під час будівництва жител (Городок, Райки, Ржищів, Григорівка, Дніпровське, Кічкас, Балка Яцева).

Візантійські письменники VI століття називали слов’ян «склавінами, склавами, антами».

У селищах виявлено залишки господарських споруд наземного й напівземлянкового типів площею 7—12 м^2, а також зернові ями. З речового інвентаря при селищах виявле-

но залізні лемеші, ножиці для стриження овець, наконечники стріл, списи, ості, рибальські гачки, ґрузила тощо.

Кераміка належить до наймасовіших знахідок. Кухонний посуд представлений горщиками і покришками до них. Для Середнього і Верхнього Подніпров'я X—XI століть характерна так звана кераміка курганного типу. Це горщики зі специфічним манжетоподібним краєм вінця.

Столовий посуд представлений глеками й мисками. Серед керамічної тари побутували амфори київського типу, а також херсонеські. Чимало виявлено глиняних пряселець, але вже у X—XI століттях з району Вручая (нині Овруч) у різні землі Київської Русі надходили рожеві шиферні пряселься, які користувалися значним попитом серед жінок. У XII—XIII століттях набувають поширення скляні браслети.

Давньоруські могильники

На території України досліджено понад 200 курганних і понад 100 ґрунтових могильників, у яких виявлено і вивчено більш як 5200 поховань.

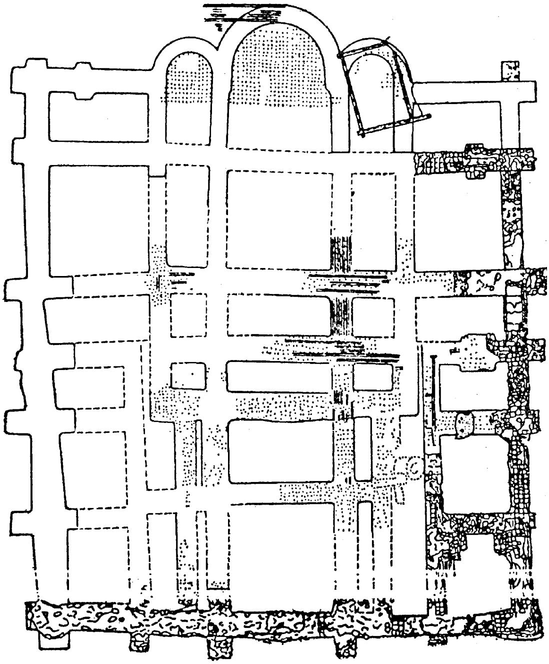
Курганні могильники характерні для більшості районів лісостепової і поліської смуг давньої Русі. Кількість курганних насипів на могильниках сягає десятків і сотень. Особливістю курганних могильників, розміщених на рівних ділянках, є досить значна щільність насипів, навколо них часто знаходять кільцеві рови. Похованих під курганами, а також у звичайних ґрунтових могилах клали переважно головами на захід. Основний інвентар, який їх супроводжує, — це перстенеподібні скроневі підвіски, бронзові персні, намистини із зерна, залізні кресала, уламки типового посуду та ін.

У Житомирському курганному могильнику з 500 насипів було досліджено 77. У них виявлено горизонтальні трупопоховання на горизонті. Цікаво, що при трупопохованнях виявлено попіл і дрібні вуглини з вогнищ — явні пережитки обряду трупоспалення. У деяких похованнях знайдено цвяхи і залишки дерев'яних домовин. Супровідний інвентар становлять кільця, намистини, персні, залізні ножі, кресала, рештки дерев'яних відер, молотки, серпи, фрагменти кераміки, пряселиця.

Безкурганні ґрунтові могильники відомі як на території міст, так і в сільській місцевості. На території Південно-Західної Русі (по Дністру і Пруту) в XI—XIII століттях панував безкурганний поховальний обряд. Частина ґрунтових поховань перекрита кам'яними плитами. Переважна більшість цих поховань не має супровідного інвентаря, але в окремих ґрунтових могилах трапляються обручки, намистини, персні, підвіски, пряжки, ґудзики, кераміка, ножі, кресала, кам'яні точильні бруски тощо.

Окрему групу могильників становлять так звані дружинні поховання. Вони відкриті і досліджені в Ладозі (район Новгорода), у селі Михайлово під Ярославлем (Росія). На території України дружинні могильники досліджено в Києві, Чернігові, Шестовиці, Седневі, Вілгороді, Плісненську та в інших місцях. Це курганні поховання, які вирізняються розмірами поховальних споруд, дерев'яними конструкціями, а також тим, що центральні чоловічі поховання дружинників супроводжували вбиті раби і рабині та коні. Тут виявлено дорогу зброю, коштовні речі та прикраси, окремі деталі одягу.

До багатих дружинних поховань Київської Русі належить курган Чорна Могила в Чернігові. Його висота становила 11, а довжина по периметру насипу —125 м. Під курганом у дерев'яній зрубній поховальній споруді виявлено останки воїна, підлітка і жінки. Поховальний комплекс супроводжувала велика кількість зброї, побутових речей, жертовних тварин і двох коней зі збруєю. Б. О. Рибаков висловив думку, що в Чорній Могилі було поховано князя, який за життя виконував функції військового і жерця. У цьому зв'язку цікаві знайдені тут дві посудини — ритони, виготовлені з рогів тура, окутих сріблом. На срібній пластині одного з них викарбувано рослинний орнамент, на другому, як вважає Б. О. Рибаков, дано зображення кощія, дівчини та орла (тотем). Кощій стріляє в орла, але стріла завертає у бік кощія. Отже, один із сюжетів давньослов'янської міфології знайшов своє відображення в цьому визначному творі прикладного мистецтва (курган добре датується золотою візантійською монетою 945—959 рр.).

План Десятинної церкви у Києві

Одне з дружинних поховань виявлено під фундаментом Десятинної церкви кінця X століття на території Києва. Дружинник був похований у дерев'яному зрубі в супроводі вбитого бойового коня зі збруєю. Біля похованого виявлено залізні наконечники списів, бойову сокиру, рештки сагайдака з двадцятьма п'ятьма стрілами, залізні вудила і стремена, рештки шкіряних поясів з бронзовими пластинами, залізні і срібні пряжки.

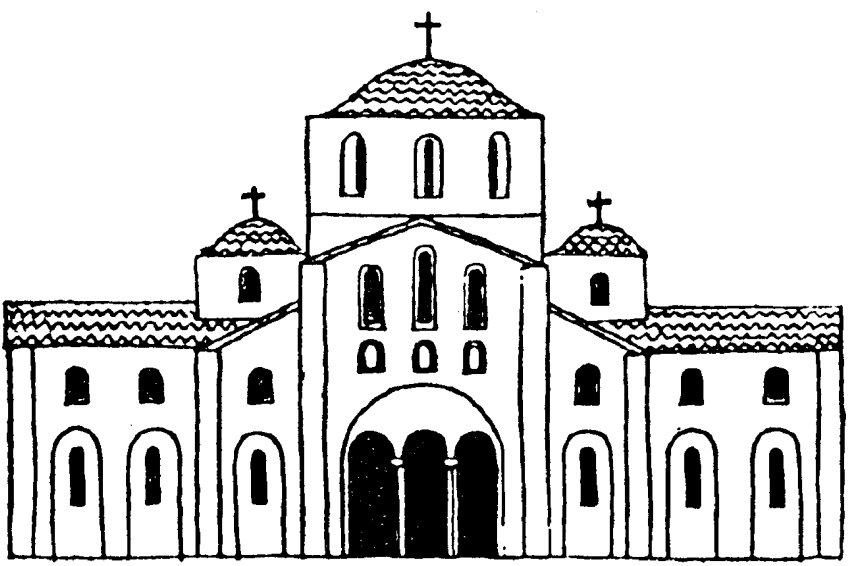
Серед інвентаря дружинних могильників трапляються окремі привізні речі. На цій підставі норманісти шукають підтвердження теорії про те, що начебто держава на Русі була заснована скандинавами. До скандинавських речей зараховують так звані каролінзькі мечі та черепахоподібні фібули. Історики зброї довели, що мечі каролінзького типу однаково характерні для багатьох європейських країн. Вони знайдені і на тих землях, де варягів-норманів ніколи не було: Чехія, Словаччина, землі південних слов'ян.

Місцеві зброярі, безперечно, виготовляли і мечі каролінзького типу. Подібний меч виявлено поблизу містечка Фощувата на Полтавщині. На його лезі є клеймо давньоруського майстра: з одного боку леза читаємо: «коваль», а з другого — «Людота» або «Людоша» (очевидно, ім'я зброяра). Що стосується так званих черепахоподібних фібул, то вони справді походять зі Скандинавії. Виявлені в давньоруських дружинних могильниках, ці знахідки підтверджують,

що у складі князівського війська були і скандинавські воїни-найманці. Місцеве східнослов'янське походження дружинних курганних могильників на Русі підтверджує виявлена в Гнєздовському могильнику під Смоленськом давньоруська корчага з написом «горушна». Корчага з написом за комплексом супровідних речей датується серединою X століття.

Відомі поховання представників феодальної знаті при християнських храмах або біля їхніх стін. Виявлено князівські поховання в кафедральних соборах Києва, Чернігова, Галича, Переяслава. У київському Софійському соборі, наприклад, було виявлено мармуровий саркофаг, у якому поховано Ярослава Мудрого. Біля кафедрального собору Галича також виявлено кам'яний саркофаг. Біля церков у порівняно невеликих давньоруських містах також знайдено поховання у кам'яних саркофагах (Василів на Середньому Дністрі). Поблизу церков і монастирів, у печерах ховали церковних служителів (Києво-Печерський монастир, Бакота на Середньому Дністрі та ін.).

Поховальні пам'ятки Київської Русі дають змогу якоюсь мірою з'ясувати етнічне питання. Вони доводять, що насе-

Десятинна церква. Реконструкція

ленню різних районів Русі були притаманні певні етнографічні особливості, пов'язані з давніми традиціями східнослов'янських племен. За матеріалами IX—X століть простежується також взаємне проникнення традицій населення суміжних областей. Щодо неслов'янського населення, то на півдні Середнього Подніпров'я його представляли тюркомовні кочовики. Певну, але незначну роль відігравали у складі населення Київської Русі вихідці зі Скандинавії, що перебували на службі у військових князівських дружинах. Серед поховань Середнього Подніпров'я є й могили вихідців з фіно-угорських областей Східної Європи. Нарешті, у лісостеповій зоні Подніпров'я наприкінці X століття з'явилася частина населення з районів проживання кривичів, радимичів, дреговичів. Змішаний склад населення, як свідчать поховальні пам'ятки, особливо добре простежується у великих містах. Загалом матеріали могильників засвідчують переважання місцевого східнослов'янського населення.

Давньоруські міста

Київська Русь що об'єднала всі східнослов'янські землі, стала однією з наймогутніших ранньофеодальних держав Європи. Економічною основою її була феодальна власність на землю. Значного розвитку досягли землеробство, ремесла, торгівля та культура. Важливими осередками ремесел, торгівлі, культури стали міста. У давніх літописах до середини XIII століття на Русі згадується 414 міст. Давньоруське місто було досить складним утворенням. Тут розвивалися ремесла і торгівля, знаходилися двори феодалів, функціонували церкви та монастирі. Такі великі міські осередки, як Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Володимир-Волинський, Новгород-Сіверський, Смоленськ, Суздаль, Ростов, Туров, Рязань, Новгород, Полоцьк, посідали провідне місце в економічному, політичному і культурному житті давньої Русі.

Київ

Перша літописна згадка про місто належить до 862 року. Під записом 882 року йдеться про об'єднання Новгорода і Києва і створення єдиної держави — Київська Русь. Сучас-

Фрагмент макета «Стародавній Київ». Худ. Д. Мазюкевич

на археологічна наука відносить початок історії міста Києва до кінця V століття н. е.

Дослідження провадяться у всіх історичних частинах міста. Вони пов'язані з новобудовами. Зокрема, у зв'язку із спорудженням однієї з ліній київського метрополітену археологи відкрили на території Подолу залишки двоповерхових дерев'яних будинків і внесли багато нового у вивчення типології міського житла стародавнього Києва.

Територію Києва та його околиць почали заселяти ще за часів кам'яного віку. Тут проживали люди в добу неоліту, міді та бронзи, але початок історії Києва як міста сучасні дослідники пов'язують зі старожитностями середини I тисячоліття н. е. Саме в кінці V — на початку VI століття н. е. на Замковій горі було поселення. В культурному шарі із типовим глиняним посудом знайдено візантійські монети Анастасія (498—518 рр.), Юстініана I (527—566 рр.). Матеріали середини I тисячоліття н. е. виявлено і в районі Старокиївської гори, а також на горах Дитинці, Щекавиці, на Подолі. Аналіз археологічних матеріалів показав, що з кінця V століття

н. е. починається історія Києва спочатку як невеличкого містечка. У IX—X століттях воно перетворюється на ядро давньоруського Києва. Заснування Києва пов'язують з князем Києм (Б. О. Рибаков). Протягом IX—X століть територія Києва охоплює гори Старокиївську, Замкову, Лису, Щекавицю, Дитинець, Кудрявець і Поділ. У різних частинах міста виявлено скарби херсонесько-візантійських монет, арабські диргеми VIII—IX століть, що засвідчує широкі торговельні зв'язки Києва. У IX—X століттях на Старокиївській горі знаходився дитинець, посад розташовувався на Подолі, Лисій горі, Щекавиці, Кудрявці та в інших районах.

Центральною частиною міста часів Володимира Святославича була Старокиївська гора, де розміщувалися князівські будинки і перша кам'яна храмова споруда кінця X століття — Десятинна церква. Площа дитинця X — початку XI століття становила 10 га. У першій половині XI століття, за часів Ярослава Мудрого, укріплена територія київського дитинця значно розширюється. «Місто Ярослава» мало троє в'їзних воріт. Найважливіше значення з усіх мали Золоті ворота. Вони були споруджені з бутового круглого каміння та плінфи, скріплених цем'янкою. Реставровані сьогодні Золоті ворота мають вигляд великої арки-проїзду понад 6 м завширшки. Над аркою воріт були сторожовий майданчик і Благовіщенська церква. У центральній частині «міста Ярослава» було споруджено в 1037 році Софійський собор. З деякими добудовами пізнішого часу він зберігся до наших днів. У другій половині XI століття забудовується Михайлівська гора (верхня частина нинішньої Володимирської гірки). Археологи вважають, що цей район в XI—XIII століттях також мав свою систему фортифікації. В'їзні ворота знаходилися десь поблизу Михайлівського Золотоверхого собору.

В XI—XIII століттях більша частина київського посаду локалізується на Подолі. До посадських районів Києва XI—XIII століть належать також Замкова гора, Дитинець, Щекавиця. У цей же час навколо Києва існували приміські слободи, села, князівські двори й монастирі: княже село Предславино над р. Либідь, Кирилівський монастир на північній

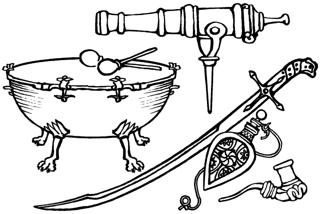
околиці міста, княже село Берестове на південній околиці і Печерський монастир поблизу нього, замок Всеволода Ярославича і Видубицький монастир.

Нині на території Києва відкрито понад 200 давніх жител і господарських споруд. Садиби розміщувалися вздовж вулиць та провулків, які частково існують і сьогодні. Житла представлені наземними зрубними і заглибленими в землю спорудами стовпової конструкції. У верхній частині міста зрубні будови майже не простежуються, хоч вони там у давнину були. Це пов'язано із зневодненою структурою ґрунту, в якому дерево не зберігається. На території Подолу дослідженнями встановлена масова система зрубної дерев'яної масової житлової забудови. Будинки були одно- і двоповерхові. Планування і їхні конструктивні особливості нагадують житла Новгорода, інших міст північно-західних районів Русі.

Великого розмаху набуло в Києві кам'яне будівництво. Залишки князівських споруд відкрито на території Володимирового та Ярославового міста. Відкрито також залишки фундаментів світської громадської кам'яної будівлі — ротонди XII—XIII століть і храму кінця XII — початку XIII століття. П. П. Толочко констатує, що в Києві відкрито понад 40 кам'яних будівель часів Київської Русі.

В історії розвитку стародавнього Києва простежується три головні етапи: перший — кінець V—VIII століть, другий — IX—X століття, третій — XI—XIII ст. Перший період характеризується виходом Києва на одне з провідних місць у східнослов'янському світі, на другому етапі місто стає центром держави східних слов'ян, на третьому етапі Київ досягає свого найвищого економічного і культурного розвитку.

Стародавні київські поховання були розташовані на території Верхнього міста, а також на Кирилівських висотах. Поряд з численними рядовими похованнями при київських могильниках досліджено також поховання феодальної знаті, їх виявлено в дерев'яних зрубних спорудах на Старокиївській горі і в районі Кирилівської гори. Ці поховання містили вироби із золота й срібла, рештки дорогого одягу, дорогу зброю та арабські диргеми.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ’ЯТКИ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

Серед старожитностей України важливе місце посідають пам’ятки, пов’язані з діяльністю українського козацтва XVI—XVIII століть. Відомі вони на Середньому Подніпров’ї і Лівобережжі в межах так званої Гетьманщини, на Слобідській Україні (нині Харківщина і Сумщина), на Волині і Поділлі, а також на землях козацьких вольностей Запорозької Січі, що охоплювали Пониззя Дніпра та степову частину України загалом. З поселень археолого-архітектурний науковий інтерес становлять фортеці, зокрема знамениті запорозькі січі, міста і села, де жили і діяли козаки, монументальні споруди світського і релігійного характеру, поховання, місця боїв тощо.

Запорозькі січі

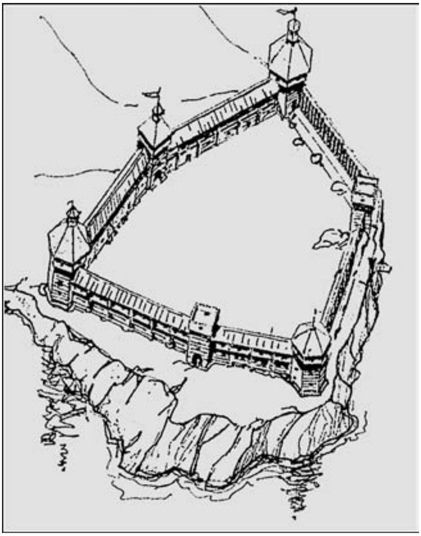
Важливими історико-археологічними пам’ятками українського козацтва є запорозькі січі низового Дніпра. Перша козацька фортеця, так званий «городок Вишневецького», була побудована в середині XVI століття десь в районі о. Хортиця (нині територія м. Запоріжжя).

Пізніше, протягом другої половини XVI — початку XVIII століття, було збудовано сім січей, які змінювали одна одну. Січі Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, або Стара, і Покровська, або Нова, знаходилися на правому березі Дніпра в районі так званого Великого Лугу (нині Нікопольський район Дніпропетровської області). Дві інші були розташовані на території сучасної Херсонської області: Кам’янська — трохи вище по Дніпру від райцентру Бори-

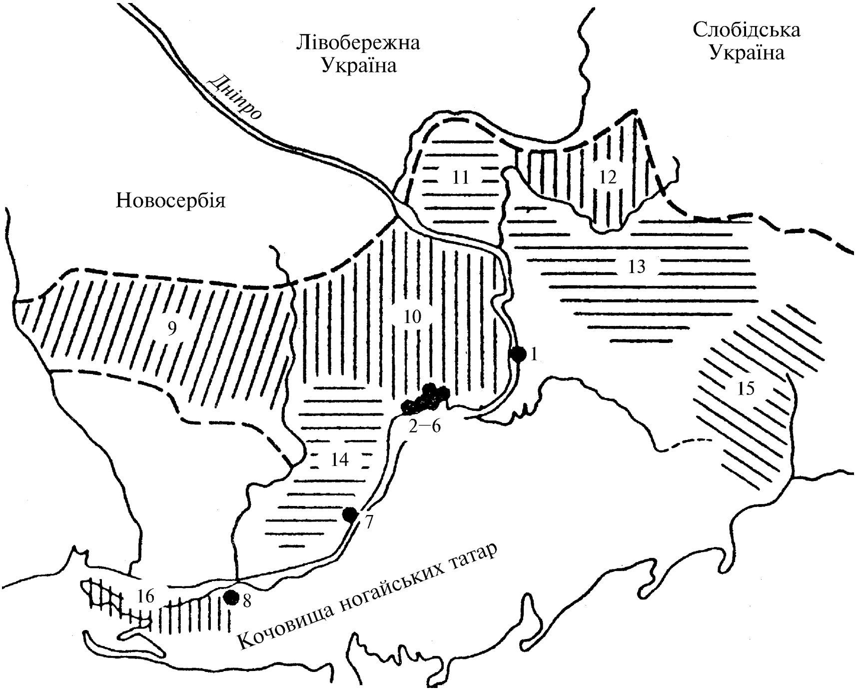
слав; Олешківська — на околиці райцентру Цюрупинська. Січ звичайно існувала кілька десятиліть, потім її переносили на нове місце. Робилося це з різних причин: або через те, що січ було зруйновано ворогом, або ж вибір нового місця диктувався стратегічними і політичними міркуваннями самих козаків.

Кожна січ являла собою укріплення, обнесене ровом і валом з частоколом на ньому та баштами з вікнами для гармат. Висота валів сягала понад 10 м. На центральній площі січі стояли церква, будівлі старшини, пушкарня, а навколо — понад 30 куренів, в яких мешкали козаки. Курені (назва умовна) являли собою довгі приземкуваті споруди завдовжки кілька десятків метрів з двосхилою стріхою і маленькими вікнами. У зимовий час курені опалювали кахляними печами. В такому курені могло мешкати від кількох десятків до 150 чоловік. Інколи всередині січі високою стіною обносили найбільш укріплену її частину, своєрідний дитинець. Було тут також передмістя, де жили крамарі, ремісники. Деякі з січей, наприклад Покровська, мали до 12—13 тис. населення.

Для спорудження січі обиралися зручні місця на узбережжі Дніпра, де в затоках і протоках ріки стояв козацький флот. Останній складався з різних типів річкових і морських суден. Найбільш відомими є козацькі дуби, або чайки. Вони були 20 м завдовжки і 3—4 м завширшки, могли вміщувати до 50—70 козаків, військове спорядження, запас води і харчів. Чайка за допомогою весел (20—30 пар) або вітрила могла рухатися і вперед, і назад: корми тут не було, стерна прикріплювали на обох її кінцях. Для стійкості на воді уздовж обох бортів прив’язували снопи очерету. Рештки

Хортицький замок Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.)

Запорізькі січі і паланки
Січі: Хортицька (1); Токмаківська (2); Базавлуцька (3); Микитинська (4); Чортомлицька (5); Покровська (6); Кам’янська (7); Олешківська (8).
Паланки: Бугогардівська (9); Кодацька (10); Протовчанська (11); Орільська (12); Самарська (13); Інгульська (14); Кальміуська (15); Прогноївська (16)

таких козацьких човнів виявлено під час підводних археологічних досліджень на Дніпрі.

Озброєння чайки, крім особистої зброї кожного козака (дві рушниці, порох, кулі) складалося з кількох невеликих гармат-фальконетів. На чайках козаки сміливо вирушали в морські походи, під час яких вступали в бій з турецькими галерами і майже завжди виходили переможцями. Час від часу козацькі чайки, перетнувши Чорне море, з’являлися біля турецьких берегів; робили набіги.

Поблизу кожної січі знаходився козацький цвинтар. Інколи на цих місцях і до наших днів збереглися кам’яні хрести з написами. Один з таких хрестів стоїть, наприклад, над могилою кошового отамана К. Гордієнка на кладовищі Кам’янської

Січі. Збереглася стела з хрестом, що стояла над могилою славного отамана Івана Сірка в с. Капулівці Дніпропетровської області. У зв'язку з ерозією берега в районі Чортомлицької Січі останки І. Сірка перенесено в безпечне місце.

Усі січі Великого Лугу нині затоплені водами Каховського водоймища. Від Олешківської Січі, що потрапила в зону забудови, лишилася тільки невелика її частина. Найповніше збереглася Кам'янська Січ біля с. Республіканець Бериславського району Херсонської області, але її територія з одного боку підмивається Каховським водоймищем, а з другого — руйнується приватними садибами.

Січ була центром так званих козацьких вольностей, що охоплювали майже всю степову територію України. Землі цих вольностей поділялись на окремі райони — паланки. Центри паланок також мали земляні укріплення. В межах паланок козаки будували хутори, які звалися зимівниками, поступово виникали села. Вздовж кордону з територіями татарських кочовищ споруджували редути і так звані фігури з землянкою біля них. Кожен редут мав ряд будов — казарму, стайні тощо. Фігури являли собою дерев'яні вежі, на яких цілодобово стояв дозор. У разі появи татар дозорці запалювали заготовлені заздалегідь просмолені бочки і клоччя, дим і полум'я від яких було

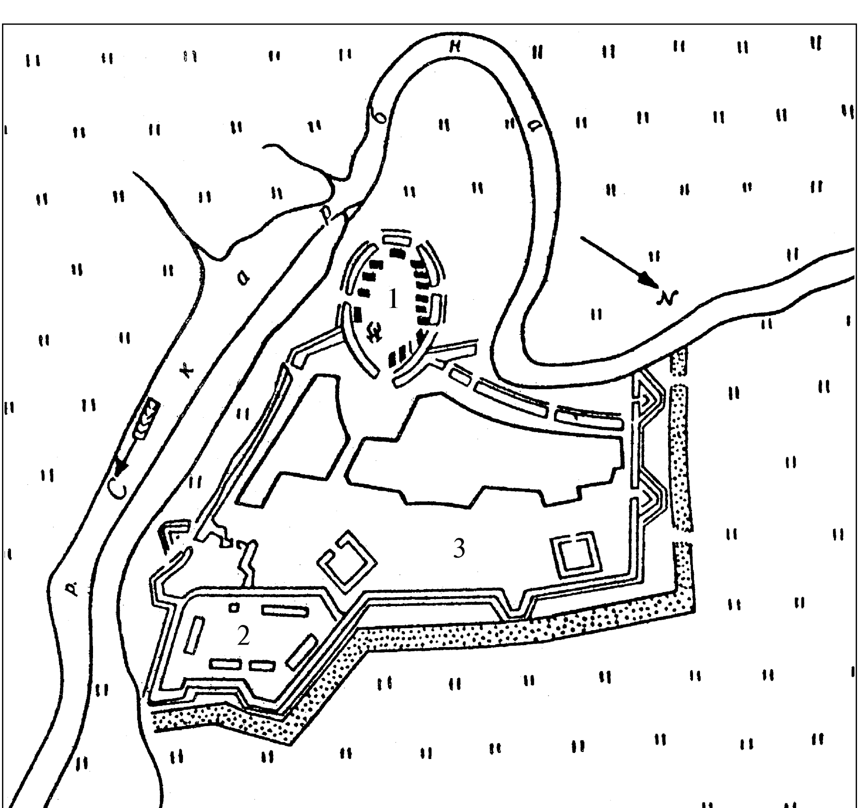

Запорозька Січ. З малюнку Боплана XVII століття

далеко видно, сповіщаючи населення про наближення небезпеки. Такі редути і фігури ланцюжком тяглися вздовж Дніпра від Берислава до гирла р. Орелі.

Від укріплень паланок, редутів і фігур до наших днів мало що збереглося. У кількох місцях вдалося виявити і дослідити рештки землянок, що споруджувалися поблизу сигнальних веж (наприклад, біля с. Чкалове Запорізької області).

Цікавим зразком пам’яток козацьких часів є так звані майдани, або розриті могили. В майдани козаки перетворювали стародавні кургани, у центрі яких споруджували велику лійкоподібну заглибину з виходом від неї на поле. По обидва боки від цього ходу зводили кільцеподібні невисокі вали-підвищення. Під час розкопок там знаходять рештки земля-

План Покровської Січі (1738 р.): внутрішній кіш — цитадель (1); ретраншемент (додаткове укріплення) (2); зовнішній кіш (3)

нок, пічищ тощо. На майданах вимивали і випарювали з чорнозему селітру, яка йшла на виготовлення пороху.

Історико-археологічними пам'ятками слід вважати і всі полкові міста Гетьманщини — Київ, Ніжин, Чернігів, Лубни, Миргород, Прилуки, Полтаву та ін. Міста Переяслав, Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів та деякі інші певний час були столицями Гетьманської України. Донині збереглися будови тих часів, зокрема церкви: Миколаївська в Глухові, Трьохсвятительська в с. Лемеші на Чернігівщині, Покровська в с. Сулимівка Бориспільського району на Київщині, будинок полковника Лизогуба в Чернігові.

Оборонні замки-фортеці

На Правобережній Україні виявлено замки-фортеці козацьких часів, у яких знайшло своє матеріальне втілення героїчне минуле населення Поділля і Волині XIV—XVII століть, які є водночас яскравим свідченням зодчого мистецтва народу.

Пізньосередньовічні фортифікації Правобережжя за своїм характером були державними (належали литовській, а потім польській адміністрації), а також приватними (тобто перебували у володінні окремих польсько-литовських і місцевих українських феодалів). Незважаючи на таку двоїсту соціальну та політичну роль, замки-фортеці XIV—XVII століть виконували важливі функції оборони краю від південних степових кочових орд.

Замки-фортеці пізнього середньовіччя часто зводили на місцях давньоруських городищ і міст XII—XIII століть. Традиції будівельної техніки давньоруських дерев'яно-земляних фортець з використанням елементів кам'яної архітектури знайшли своє продовження в замках-фортецях XIV—XV століть. Це простежено під час археолого-архітектурних досліджень у Хотині, Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Кременці. Розвиваючись у нових умовах, давньоруська будівельна фортифікаційна техніка зазнала певного впливу з боку архітектури Центральної та Західної Європи.

Оборонні замки-фортеці зводили, як правило, на високих неприступних урочищах, на берегах річок. Найчастіше обирали гори, які виходили мисоподібним виступом до двох

ярів. При кутах будівлі замків споруджували фортечні вежі, у башті робили браму, часом дві. Плани замків були різні: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні, іноді неправильної форми.

Перлиною світової замково-фортечної архітектури феодальної епохи є споруди пізньосередньовічного Кам'янця-Подільського. Сам замок і безпосередні фортифікаційні об'єкти, пов'язані з ним, крім системи кам'яних мурованих стін мають 15 башт. У кожної з башт своя історія виникнення, але всі разом вони створюють єдиний ансамбль оборонної архітектури XIV—XVII століть. Кам'янецька фортеця складається з двох основних частин — Старої та Нової. Особливо інтенсивно відбувався процес розширення та перебудови складових частин фортеці наприкінці XV — на початку XVI століття. З середини XVI століття почався новий воєнно-будівельний етап, під час якого майже всі стіни та башти були підвищені і потовщені, а бійниці були пристосовані до нових видів вогнепальної зброї. На початку XVII століття перед західним фасадом Старої фортеці з'являються кам'яно-земляні споруди бастіонної системи, які дістають назву Нової фортеці. Оборонні фортифікації Кам'янецького замку органічно пов'язані з військово-інженерними архітектурними спорудами на польських і руських фольварках — частинах пізньофеодального міста, що прилягали до цитаделі.

Оборонні фортифікації Меджибожа (Летичівський район Хмельницької області) розташовані там, де річка Південний Буг сполучається зі своєю притокою — р. Бужок, тобто на мисі між Бугом і Бужком, що знайшло свій відбиток в самій назві «Меджибіж». План замку не має правильної форми. Найбільші і найвищі мури й будинки розташовані у східній частині; тут з одного і з другого боків вздовж замку зведені триповерхові споруди з амбразурами. За рогом замку стоїть висока кругла башта, а далі квадратний будинок, оточений іншим триповерховим будинком з кількома рядами амбразур.

З північного боку замку збудовано восьмигранну триповерхову башту. Від неї вздовж мурів по обидва боки йдуть будівлі. На північно-західному розі замку стоїть двоповерхова башта з амбразурами. Біля цієї зовнішньої башти із західної

ного боку знаходився в'їзд до замку. Тут же, над глибоким ровом, був зведений міст, який у разі потреби піднімався.

Значну роль серед укріплень Позбруччя відігравала середньовічна фортеця в Сатанові (Городоцький район Хмельницької області). Вона, як і Меджибізька, належала в XVI—XVII століттях магнатам Сенявським. Зведена на початку XV століття на горі над р. Збруч. За планом фортеця п'ятикутна. Мала п'ять башт, з'єднаних кам'яними мурами. В'їзд до замку розташовувався з південного боку. Мури фортеці подвійні: паралельно зовнішнім ішли внутрішні стіни. Оскільки внутрішні мури стояли на земляному валу, то вони були вищі за зовнішні стіни фортеці. Внутрішні стіни від зовнішніх відокремлювалися ровом. Рови були споруджені і по другий бік зовнішніх мурів.

Жванецький замок (Кам'янець-Подільський район) було зведено на північному останці — скелі над р. Жванчик, неподалік від впадіння її в Дністер. П'ятикутний у плані, з баштами при кожному куті, з'єднаними кам'яними мурами, з півночі замок виступав над скелею. Суміжний східний бік виходив до яру. З трьох інших боків було викопано глибокі рови. У 1653 році Богдан Хмельницький разом із військом козаків перебував у цій місцевості, тримаючи в облозі польські королівські війська.

Замок у Барі (Вінницька область) спочатку був дерев'яним, а в XVI—XVII століттях його мури і башти було викладено з каменю. У плані замок мав квадратну форму. Історія барських фортифікацій тісно пов'язана з подіями визвольної війни. До наших часів вони збереглися дуже погано.

Руїни кам'яних замків-фортець відомі й на території сучасної Тернопільської області. Це споруди XIV—XVII століть у Микулицях, Теребовлі, Чорткові, Кривчі, Кудрицях, Скалі-Подільській та ін. Замкова архітектура цих споруд має прямі аналогії з описаними фортецями Подністров'я й Південного Побужжя.

На правому березі Дністра добре збереглися комплекси Хотинської фортеці (Чернівецька область). Кам'яні мури і башти цієї фортеці зведено, головним чином, у XIV—XV століттях. Із середини XIV століття Хотин увійшов до

складу Молдови, ставши прикордонним містом. У другій половині XV століття фортецю було перебудовано у зв'язку з появою вогнепальної зброї. Архітектурне оформлення мурів та башт Хотинської фортеці має безпосередні аналогії в тогочасних подільських оборонних спорудах, як і взагалі в пам'ятках XIV—XVII століть цього типу в Україні. У плані фортеця неправильної форми, вона повторює обриси мису правого берега Дністра, на якому стоїть. Нижній та середній яруси башт фортеці не мають бійниць, велике значення надавалося критому обходові-галереї. По периметру двору хотинського замку розташовано кілька мурованих корпусів. Стіни замку оздоблено геометричним орнаментом.

При старовинному замку-фортеці у Хотині є й нова частина фортифікацій, зведених наприкінці XVII — на початку XVIII століття. Це муровані та земляні укріплення бастіонної системи, розташовані навколо замку, на високих сусідніх горах.

Серед пам'яток визвольної війни українського народу одне з визначних місць належить м. Буша (Ямпільський район Вінницької області). В листопаді 1654 року місто-фортеця Буша прийняло на себе нищівний удар польської королівської армії.

Героїчна оборона Буші описана у творах М. Л. Старицького «Облога Буші» та «Оборона Буші».

На початку XVII століття Буша в соціально-топографічному відношенні складалася із замку, міста, передмістя та міських околиць. Територія замку й міста була своєрідною ареною великого амфітеатру, що утворився посередині мису між річками Вушанкою і Мурафою (притока Дністра). З боку поля замок і місто були відмежовані ровом та валом.

Із часів героїчної оборони збереглися залишки замку. Судячи з цих руїн, він являв собою прямокутну споруду площею 0,5 га. Бушанський замок мав шість башт. Оборонні лінії кам'яних стін посилювали чотирикутні вежі з пороховим льохом під кожною. Вежі сполучалися між собою підземними переходами. А згори стін — з внутрішнього боку замку — проходив бойовий хід. З башт збереглася лише одна. Вона зведена з кам'яних блоків. Під баштою розчищено вхід до підземелля.

Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

На території Бушанського замку були також колодязь, господарські споруди, казарми для залоги, комори для зброї та провіанту, стайні тощо. На внутрішньому подвір'ї замку стояла церква — типовий для України XVI—XVII століть триконховий храм з прямокутним у плані нефом з двома напівкруглими конхами* і напівкруглою апсидою зі східного боку.

У першій половині XVII століття українське козацьке військо піднялося до рівня кращих тодішніх європейських армій.

Піхота в козаків була численніша за кінноту. Кіннота вела наступ так званою «лавою», шикуючись напівколом і атакуючи ворога не тільки з фронту, а й з флангів. Найпоширені-

---

* *Конха* — півкупол.

Із Січі вийшли видатні полководці та державні діячі: Северин Наливайко, Тарас Федорович (Трясило), Павло Павлюк, Іван Сулима, Дмитро Гуня, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Сірко та ін.

шим видом бойового порядку став так званий козацький табір. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів скріплених між собою ланцюгами возів, розташовувався військовий загін. Такий табір використовували в боях і на переходах.

На озброєнні в козаків були шаблі і списи, а також гармати, мушкети, пістолі, самопали, рушниці. Проти ворожої кінноти козаки застосовували якірці та рогульки. Зброю і бойові припаси (порох, кулі) запорожці робили самі. Крім того, кожен козак повинен був мати при собі сокиру, косу, лопату, шнури тощо, щоб у разі потреби насипати вали і будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір.

З іменем гетьмана Петра Сагайдачного пов'язують розробку козацької наступальної стратегії концентрованого раптового удару, яку він блискуче реалізував у Хотинській війні 1621 року. Увесь світ визнав вирішальну роль українських козаків у Хотинській перемозі над турецькою армією.

Важливими історико-археологічними об'єктами, безумовно, є місця боїв. Тут за сприятливих ґрунтових умов розкопки можуть виявити значний речовий матеріал XVI—XVII століть. Йдеться, зокрема, про місця боїв у болотистій місцевості, наприклад, у районі так званих козацьких могил на Рівненщині, поблизу озера Кумейки на Черкащині, в урочищі Солониця біля м. Лубен Полтавської області. Рештки козацького табору виступають за низької води в районі Кременчуцького водоймища і в гирлі р. Сула.

Науковою експедицією під керівництвом І. К. Свєшникова проведені широкі археологічні розкопки під Берестечком (Рівненська область), на місці однієї з найбільших битв періоду визвольної війни українського народу проти польського поневолення. Тут, у болотистій місцевості поблизу переправи козацького війська в липні 1651 року, під час археологічних розкопок пощастило виявити численні за-

Сучасники називали козацькі табори «рухомими фортецями».

лишки козацької зброї і побутових предметів першої половини XVII століття: шаблі, рушниці, пістолі, бойові сокири, келепи, а також кулелійки, ладівниці, порохівниці, шкіряні чоботи, мідні казани, ложки у шкіряних футлярах, шкіряні торби, гаманці, вуздечки і т. ін.

Військові клейноди

Певне місце серед пам'яток козацьких часів належить запорозьким військовим клейнодам. Це військові знаки, регалії чи атрибути влади, які використовувалися старшинами відповідно до посади кожного з них. Булава — це ознака влади гетьмана, вона являла собою срібну, позолочену, часом прикрашену коштовними каміннями кулю, насаджену на металеву чи дерев'яну гладенько обстругану палицю, пофарбовану в темний колір. Пернач, шестопер, або жезл — ознака влади полковника. Його носили за поясом. Пернач менший від булави, зі срібною чи залізною кулею на кінці палиці. Кожен з клейнодів належав певній особі із запорозької старшини. Під час військових рад кошовий тримав у правій руці булаву.

Прапором, хоругвою чи корогвою називалася в козаків шовкове яскраво-червоне полотнище із зображенням посередині або білого польського орла, коли запорожці були за польським королем, або двоголового російського, коли вони перейшли до московського царя. По боках хоругви було зображено Спасителя й архангела Михаїла. Очевидець свідчить, що після зняття козаками в 1655 році облоги Львова за Богданом Хмельницьким несли білий прапор із його родовим гербом та червоний — із зображенням архангела Михаїла, який прохромлює списом змія, а також 34 прапори з гербами різних земель. Отже, Гетьманщина користувалася в XVII столітті різнобарвними прапорами. Існували також полкові, сотенні, курінні та інші корогви, знамена та значки. На них були зображення хрестів, зірок, місяця, сонця, зброї та елементів народного декоративного мистецтва.

Бунчуком козаки називали просту, пофарбовану начорно палицю, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю,

Козацькі клейноди

а до неї прилаштовували жмут волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма сплетеними косами поверх волосся.

Загальновійськові запорозькі печатки були округлої форми і виготовлялися зі срібла. Мали зображення постаті козака в гостроверхій шапці, в жупані з ґудзиками на грудях, із шаблею й порохівницею при боці та рушницею через ліве плече, із символічним списом. По краю лицевого боку печатки напис: «Печать славного войска запорозкого низового». Відомі й печатки гетьманів С. Кішки, Б. Хмельницького, П. Дорошенка та ін. Паланкові, або курінні, печатки також виготовлялися зі срібла. Вони були круглої або чотирикутної форми і мали зображення левів, оленів, коней, місяця, зірок, корон, списів, шабель, луків.

Литаврами козаки називали залізні і срібні котли з натягнутою на них шкурою. Ці ударні інструменти широко використовувалися під час урочистостей у військовому побуті козаків.

Запорозькі військові клейноди зберігалися або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці, їх виносили лише за наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою.

ЗМІСТ